

3 1761 04250 9505

ARANY JÁNOS

IRTA

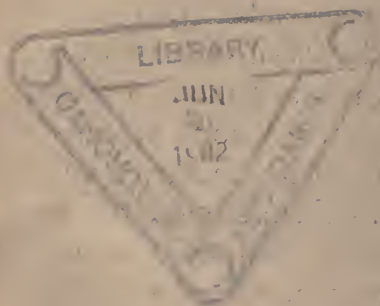
RIEDL FRIGYES

BUDAPEST

KIADJA HORNYÁNSZKY VIKTOR

AKADÉMIAI KÖNYVTÁRS

1887

Pt

3209

RS

Arany János

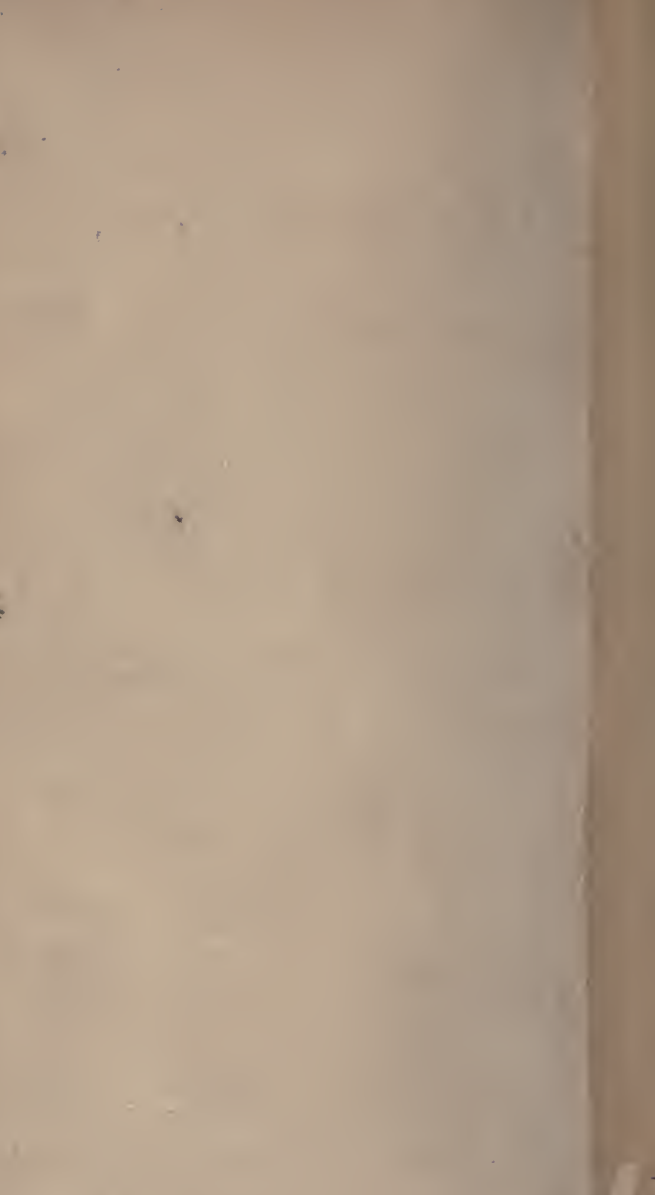
RIEDL FRIGYES:

ARANY JÁNOS

FARAGÓ ZSIGMOND

könyvesboltja

Budapest, IV., M. V. u. 33.

Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval sajátos természete és éghajlata. Minő ez a világ és hogyan keletkezett a költő képzeletében? ezt iparkodtam kideríteni, midőn e rendkívüli szellem természetrajzát kíséreltem meg. Tán nem csak rajtam, hanem tárgyam nehézségén is múlt, hogy azokra a kérdésekre egész könyvvel felelek.

Riedl Frigyes

TARTALOM

I. Egyénisége	1
II. Költészete	26
III. Képzelete	62
IV. Emberei	87
V. Állatai	150
VI. Epikus művészete	163
VII. Prózája	229
VIII. Nyelve és stilusa	256
IX. Jelentősége	264
X. Függelék	278
XI. Tárgymutató	283

I. EGYÉNISÉGE.

A mint e lapokon Arany János személyiségét és szellemét művein át jellemezni akarom, alakja mindinkább megelevenedik előttem, érzelmekben és eszmékben gazdag élete újból leperdül és fejlődésének különböző korszakai ismét elvonnúlnak képzeletem előtt. Költészetének közegén át látom, a mint a sápadt kis földműves fiú Szalonta határában a Szigettó nádasában vad-récze tojást szed vagy a mint később, mint a kollegiumtól elzüllött vándorszínész, a színpalak mögött állva, hol zivatart jelező vaslemezeket ráz, hol mint tűzér a rendező jelére az ágyúszót utánozva fapadot dönget; látom, hogy halad, kiábrándúlva a színészelet vaskos illusioiból, Mármaros-Szigetről erdős rengetegeken át egy ezüst huszassal zsebében és zsebkendőjébe kötött czipóval hazafelé, a nélkül, hogy tudná hová hajtsa le árva fejét; hogyan él mint városi aljegyző szalontai puha fészkében: hogy lakik 1847-ben néhány hétig együtt a két legnagyobb magyar költő, Petőfi és Arany egy kis szobában, melynek hossza öt, széle két lépés, de a hol húrjaik «versenyben égtek».

Későbbi életének jelenetei: miként tűnik fel megölt barátjának árnyéka álmaiban; hogy vágyódik vissza Nagy-Kőrösről és Pestről Szalontára, gyermekkorának játszó- és leányának halottas helyére, Szalontára, ... «keletre, mint a berki szellő, mely a lombok közt rést talál, keletre, mint az égi felhő, mely ott egy kedves sírra száll»; mily fájdalmas resignációval mond le ősz hajjal arról a független, munkás nyugalomról, mely után egész életén át vágyódott — mindez szintén hasonló erővel tükröződik vissza költészetében. És végül ott tűnik elő az agg költő, a hol nem csak költészetének közegén át, hanem gyakran testben is láttam sétáim közt: a *tündér-szigeten* — mint ő maga *Toldi szerelmében* a Margitszigetet nevezi — Toldi első diadalának és Piroska halálának színhelyén: ott mereng a Dunának naptól fénylő tükre közelében, ingó lombok árnyékában támlás kerti padon, míg az átlátszó kék égbolton mélyen függő fehér felhők lágy szellőtől fuvalva ide-oda vonódnak és a madárdallal meg virágillattal telt levegőn át néha-néha hallik, a mint egy vadgesztenye halk dobbanással a magas fűbe hull.

De nem csak külső élete képeit, legbelsejének hullámozásait is mutatja költészete; mutatja, mily módon felelt e finom szervezet a külső világ hatásaira. Majd a kétség égeti, mint Nessos inge, a fájdalom láza töri, a tépelődés kikezdi, a kétségbeesés vízomlásai keresztül szakadnak lelkén. Majd ismét megfeszlenek a sötét felhők, költészete áttör hangulatának borúján és egy vörös csík a távol határon szebb napot jelez.

Életrajzírója majd utána jár mind ezen nyomoknak, melyeket műveiben találunk, és időrendben oda fűzve őket Arany külső életének jelenségeihez, megalkotja összefüggő életírását: én, ki Aranyt csupán jellemezni, azaz művészetének fősajátságait és azok összefüggését életével megállapítani iparkodom, csak szellemének leírását kísérlém meg.*

I.

Arany élete négy korszakra oszlik. Mind-egyiknek határköve egy-egy, polgári állására és lelki életére nézve fontos esemény, egy-egy külső és belső katastropha.

Első korszaka gyermekkorának és ifjúságának 19 évére terjed. Ott találjuk a gyermek-Aranyt tipikus kisebb magyar városban egy jóra való parasztház csendes visszavonultságában, népies környezetben és népies olvasmányok közt nevelkedve. Apjától örökölt komolyságát zárkózott gyermekkori élete és a gyermektársaság hiánya csakis fokozhatták. Apja, úgy látszik, olyan jellemű volt mint fia: igen érzékeny — a mi az öreg földműves rendkívüli vallásosságában mutatkozott — a magányt kedvelő és szelíd.

* A költészetében feltűnő életrajzi adatokra nézve lásd a következő helyeket: *Toldi szereleme* VI. 18. (gyermek-kora); *Letésem a lantot* ... *Emlények* (Petőfire vonatkozólag), és *Bolond Istók* II. (színészi pályája). Visszavágyódása Szalontára a többek közt ki van fejezve: *A bújdosó*, *A pusztai fűz*, *Vdgy*, *Epilogus*, *Ének a pesti ligetről* című részint N.-Kőrösön, részint Pesten írt költeményeiben. A Margitszigetre nézve lásd *Tölgyek alatt*, *Ének a ligetről* és *Toldi szereleme* XII. 105.

Tőle tanúlt fia írni is, hamuba írt betűkön — a mi mintegy sejtelmes előjele méla költészetének. Később a szalontai, majd meg a debreczeni gimnásiumban találjuk Aranyt: 17 éves korában megszakítja kollegiumi pályáját, hogy egy évig mint néptanító némi pénzt kereshessen, azután ismét visszatér Debreczenbe. A küzdés és a feltörekvés évei ezek: mindenben nyilatkozik forró vágya emelkedni, mennél többet megismerni és valamit teremteni. Homályos művészi ösztönök ébrednek benne. Valami változás, valami mozgás van belsejében, mint a virágban, midőn bimbóra fakad. A távolban, mintha álmon át, koszorúk tűnnek eléje. Keresve-kereste önmagát, de a sors azt mondta: Hiába! Tűzben kell égned, mielőtt nemes érczed ragyogna!

Elégedetlensége sokféle tapogatódzásaiban mutatkozik. Majd azt hiszi, hogy festőnek született, majd a szobrászatba kap és egy alabastrom-sótartó töredékeiből fanyar arcokat kezd faragni. Ezen csalékony képzőművészeti ösztön egyébiránt igen jellemző a későbbi költőre, kinek leírásai szabatosságra és plasztikára páratlanok irodalmunkban. Majd meg az olvasás dühe fogja el, a mi nem épp ritka az úgynevezett érettebb ifjúságnál; fonszámra falja a költőket, ezek híján hihetetlen mennyiségű zagyva prózát is bevesz romlatlan természete: ő meg új műveket, szótárakat vagy dogmatikai kézi könyveket épp oly hévvel, mint fejtegetéseket a juhtenyésztésről. Agybafőbe versel, értekezik, fest, zenél, míg még erősebb ösztön ébred benne. Mint néhány évvel később Petőfi, ő is azt gondolja, hogy

színésznek született és a tanév közepén elhagyja a debreczeni kollegiumot, a rendes életpályát és felcsap vándorszínésznek.

Ez a szerencsétlen ötlet, mely őt egész természetével merően ellenkező pályára vitte, életének előbb említettem első nagy fordulatát idézi elő. Városról-városra járva, Arany csakhamar látja, hogy nem való e kóbor *lumpok* közé, látja, hogy miután szakított régi életével, új pályáján sem boldogul. «Az öntudat kigyói — írja Arany erről a korszakról — szegény apám sanyarú nyugtalansága éjjel-nappal martak.» Végre Marmaros-Szigeten nagy belső küzdelmek és egy gyötrelmes álom hatása alatt (balladáiban is nagy szerepe van az álomnak) elhatározza, hogy hazatér és gyalog átboylong a fenyűkoszorúztá mármarosi hegyeken le az alföld egy részén át, míg szégyenszemre és kimerülve Szalontára ér.

Ez Arany rövid, de egész életére kiható vándorkorszaka. A magyar költőknél mintegy hagyományos az ily bolygás; a régiebeknél még évekre terjed, az újabbaknál hónapokra rövidült. Valami rossz tündér rendesen vándorbotot tesz a magyar költő bölcsőjéhez (még szerencse, ha csak vándor- és nem — koldusbotot). Már jó Tinódi Sebestyén is ily vándoréletet él; minden évben más-más helyen találjuk, Magyarország és Erdély legkülönbözőbb vidékein. Egyik krónikás költeményében méltán azok közé sorolja magát, kik *tétova bidosnak*. Balassa Bálint megcsalva, elűzve, hazátlan, egészen a tengerig bolyong és nem talál helyet, hová fejét lehajtsa:

Zöld erdő harmatát,
 Piros-csizmám nyomát,
 Hóval lepi be a tél,
 Hóval lepi be a tél.

Messzire bújdosom,
 Hazámat itt hagyom,
 Isten vezérli dolgom,
 Isten vezérli dolgom.

Jobb hát a darvakkal,
 Vagy más madarakkal
 Elbújdosnom messzire,
 Elbújdosnom messzire.

Csokonaiban is van valami emésztő nyughatatlanság, mely őt egyik vidékről a másikra hajtja: Debreczenből Sárospatakra, Sárospatakról Pestre; innen Rév-Komáromba tér, majd Keszthelyen vagy Csurgón találjuk és majd meg elpanaszolja, hogy *rám jajdult a Balaton*. Kisfaludy Károly, mint ecsete után élő vándorfestő, szeretetreméltó könnyelműséggel nyakába veszi 1812-ben Olaszországot és üres erszény-nyel, de telt szívvel próbálgat — mint később Arany meg Petőfi — oly művészetben jeleskedni, melyhez nincs tehetsége. «Sötét vágyás hajtott ki a széles világba», írja egy barátjának. Arany után még Petőfin is teljesül a bolygás átká. Már mint 15 éves diák édes apjának híre nélkül éhezve, fázva télnek idején szökik Selmeczről Pestre. A mint később leteszi a puskát, ismét vándorbot van a kezében. «Mohácstól Pozsonyig gyalogoltam, írja maga

s még hosszabb útat is; mily jól esett, ha felvett mellettem elhaladó szekér, vagyis mily jól esett volna, ha fölvetten volna! Debreczenből utaztam Pestre, 1844-ben, februáriusban — olvassuk egy Kerényihez intézett levélben — kopott ruhában, gyalog, egy pár huszassal és egy kötet verssel. E kötet versben volt minden reményem; gondolám: ha eladhatom jó, ha el nem adhatom, az is jó ... mert akkor vagy éhen halok, vagy megfagyok s vége lesz minden szenvedésnek. Egyes-egyedül mentem a Hegyaljára; egy lélekkel, egy élő lénnyel sem találkoztam. Minden ember födelet keresett, mert iszonyú idő volt. A süvöltő szél havas esőt szórt reám. Éppen szemközt jött. Arczomon megfagytak a könyvek, melyeket a zivatar hidege és a nyomorúság fakasztott.»

Arany színészkedése, életének legkeményebb megpróbáltatása. Hazaérve édes apját megvakúlva találja; néhány hét múlva édes anyja hirtelen meghal. Aranyt kétségbeesés kezdi környékezni: könnyelmű pályaváltoztatása következtében se keresete a jelenben, se kilátása a jövőben. Mindehhez járult, hogy bolygása közt erősen áthűlt és testi fájdalmaiban halálos betegség előjeleit vélte látni. Megtörve a sok csapástól, fájdalmas merengésben ült ott megvakúlt apja mellett immár kietlenné vált szülő-házában. «Én ősz apámmal. Nem magam tehát, de hol van oly magány, oly bús, rideg, mint mikor ő ott ült, az élet árnyán s én virraszték szemének éjtszakáján!»

Ez az idő mély nyomokat hagyott Aranyban. Miután annyira csalatkozott önmagában, lemond

egyelőre minden művészi ambitioról; csak magának és vak apjának akar élni. Jóvá akar lenni ifjúkori tévedésébe: más nem, csak ő maga érzi a rehabilitatio szükségét. Életének első korszaka e forduló pontnál bezáródik s ezentúl más irányban halad. Apjának sárviskójában visszavonúlva csendes munka közt él, míg megválasztják tanárnak a szalontai gymnasiumhoz, hol kötelességérzete, szorgalma és készsége minden szívet meghódít, úgy hogy négy évvel később, 23 éves korában szalontai aljegyző lesz. Ugyanakkor szíve és esze szavát követve meg is nősül. Feltettem magamban — írja Arany ez évekről, — hogy nem olvasok többet, hanem élek hivatalomnak, családomnak . . közönséges ember leszek, mint más. Lassanként derül láthatára: elegendő jövedelemre tesz szert, rendkívüli módon megkedvelteti magát földieivel, hypochondriája testi bajával együtt enged, vak apja — Isten csudája! — hirtelen visszanyeri szeme fényét, 1841-ben születik leánya Juliska, kit mindenek felett szeretett e földön, 1842-ben fia: László. Szerencséjével visszatér költészete is: hiába tagadta meg, hiába akart közönséges ember lenni! Lelkének húrjai, mint valami láthatatlan kéztől érintve, megrezdülnek; először mintha egyes szakgatott hangok tévedeznének rajta, de csakhamar összefolynak, nőttön-növe magasabbra szárnyalnak és végre kitör zengzetes hatalmával a hangok elfojtott árja: a szalontai jegyző tollhoz nyúl, nem jegyzőkönyvét, hanem a *Toldit* írja meg és homályos neve egyszerre a hír szárnyára kap.

Az alkotás e szerencsés korszakában Arany pótolja, a mit ifjúkorában elmulasztott: feltűnő későn válik ki belőle a költő, de annál gyorsabban tökéletesedik. A 40-es évek második felében, mintha élete delelő pontján volna. Elragadó költői szelleme és törhetetlen szorgalma a legmagasabbra ihletik, a mi csak tehetségtől telik. Mellette állnak, mint őrző nemtők, fiatal felesége és fiatal barátja: Petőfi; minden arra mutatott, hogy a mélabú vagy kétségbeesés nem tér be soha szerény szalontai hajlékába, a mely felett nyájas fénynyel ragyogott a lángelme és a szerelem csillaga. Arany mintegy életének vízváltatóján állott. Mindkét oldalról déli verőfényben sárga kalászhok és gazdag gyümölcsös sudarai hullámoztak, a távolban ezüst folyam-tükrök villogtak és sötétlő ligetekben rózsák égtek . . . De jaj, egyszerre csak közbe vágat egy vad kozák és a barát hű szívébe döfi lándzsáját; vér futja be a folyamok tükrét és puskapor-fellegek tapadnak a napsütötte tájképre. Az 1849-iki nagy katasztropha új korszakot jelöl a magyar nemzet meg Arany életében egyaránt.

Arany életének ezen második nagy válságában elveszítette legjobb barátjait, hivatalát, vagyonát és elveszítette egy időre bizalmát népének és a maga jövőjébe. «Kergetve önnön lelkemtől futottam — így jellemzi önmaga e válságot — és láthatáromon nem volt remény s a kétségbeesés örvényeig jutottam, kezem égre emelni nem merém.» A kitombolt fájdalom és a rohamaiba belefáradt kétségbeesés fásultsága szól belőle. Érzi, hogy oda van lelke

ifjúsága. «Nem az vagyok, ki voltam egykor: belőlem a jobb rész kihalt.» «Szétnézek — mondja ugyane korban egy más költeményében, — szétnézek és többé körültem nincs a néhány kedves barát, aggódtatóan rám függeszti szemét egy könnyező család. Eleget éltem, hogy utánam emlék maradjon itt alatt: emlékül inséget hagyok s e két vagy három boldogtalant.» Kis fiát a szent írás szavaival vigasztalja: «Bujdosunk a földi téreken». «Oh remélj — így szólítja meg keserű fájdalomában, — remélj egy jobb hazát s benne az erény diadalát! Mert különben sorsod és e föld Isten ellen zúgolódni költ.»*

Az egyéni és hazafiúi fájdalmak emez összehalmozása Aranyt hosszú évek sorára elvonja a nagyobb alkotásoktól. A forradalmat követő években (1849—51) költészetében valami keserű végletesség van: színei egykönnyen ríktókká lesznek, humora pedig egészen elsötétül. A lelki diszharmonia felbontja művei szép összhangját: keserves csalódásai, maró iróniája, kínos tépelődései minden korlátot elragadva a *Nagy-Idai czigányokban* törnek ki és vad örvényben egyaránt magokkal sodornak iszapot meg virágot.

Arany költészetére még a hangulaton kívül más tekintetben is nagy befolyással voltak az 1849-diki események: kitérve a nagyobb feladatok elől, panaszos lyrai költeményekre és kisebb epikaiakra (balladákra, románczokra)

* Lásd *Leteszem a lantot, Évek, ti még jövőndő évek és Fiamnak* című költeményeit. Mind 1850-ből.

adja magát. Mint nagykőrösi gymnasiumi tanárnak, neki is, mint Goethének meg Schillernek, megvan a maga ballada-korszaka: az 1853. és 1855. év, melyet azonban a fájdalmas elhallgatás egy éve szakít félbe (1854).

1860-ban végre Budapesten találjuk, mely Kisfaludy Károly *Aurorája* óta irodalmunk központja, mint az újonnan feléledt Kisfaludy-Társaság igazgatóját. Negyvenhárom éves korában egy új ifjúságnak másodvirágzását éli. Szépirodalmi Figyelője és Koszorúja, a legkitűnőbb magyar kritikai folyóiratok, melyek valaha közönségünk izlését nemesíteni akarták. 1864-ben jelenik meg, bámulattal fogadva, az akadémiától megkoszorúzva *Buda halála*. Más tervek is közelednek megvalósulásukhoz: *Toldi szerelme* és *Ildiko* készül.

Ekkor egyszerre, váratlanul beáll életének harmadik nagy fordulópontja: 1865-ben meghal leánya, Juliska és magával viszi a világosság és meleg jó részét, melyet apja a földön még talált. Néhány évvel azelőtt, midőn leányát egyszer szomorkodva látta, az apa és a költő gyöngédségével egyik legmélyebb érzelmű költeményét intézte Juliskához:

Bús az ősznek hervadása,
Hulló lombok, néma táj:
De az ősznek van varázsa,
Ényészetben méla báj.

A gyümölcs hull — semmi: érett
Hallgat a lomb — semmi: szólt!
Öltsön a mező fehéret —
Semmi; oly szép zöldje volt.

Csak ha bimbó fővel asznak
 A virágok: oh ez fáj;
 Ha reménye új tavasznak
 Most születve, sirba száll.

Oh derülj hát, ifjú lélek,
 Légy a vidám hajdani;
 Gyöngé vagy még a zord télnek
 Koszorúját hordani!

Most a halottas koszorút nyomta hajába.

Mintha ekkor már végkép megszakadt volna költői működése. Több mint egy évtizeden át nem közöl semmi újabb költeményt. A mit elvétele ír, az mutatja, hogy hangulatában végkép nagy fordulat állott be. A hatvanas évek közepéig Arany hajlandó a kibékítő, concilians megoldásokra: Toldi boldogan üli menyegzőjét *gyönyörű Piroskával* — ennek a jelenetnek hatása alatt bocsátja el a költő olvasóit a *Daliás Időkben*. A murányi Venus és a vitéz Veselényi hasonlóképp meghódolnak világbíró Amor előtt. *Rozgonyiné, Szibinyáni Jank, Rózsa és Ibolya, Mátyás anyja, Hatvani* — mellőzve a tisztán komikus jellegűeket — szintén vigabb megoldással örvendeztetnek meg bennünk. Az 1865-diki fordulat óta Arany minden komoly összeütközést tragikusan old meg. A *Daliás Időkből* Toldi boldogtalan szerelmének története válik: Piroska most már végkép elszakad Tolditól és fiatalon hal meg, mint Arany Juliska. A képzelet ragyogó szövetén mindinkább átcsap a hangulat sötét fala. A láthatár elsötétül, a dér mint finom fátyol lepi költészetének virá-

nyát. Arany ezentúl a múlté. Váltig azt hajtotta, hogy ő már mint a vén Toldi életének őszét éli és kikopott az új világból. De ime, az ő példája is mutatja, hogy ugyanaz az évszak, mely sárgára halványítva a fák lombjait, ösvényünkre szórja, egyszersmind megaranyozza legszebb gyümölcseinket és megérleli legnemesebb borunkat. 1882-ben 65 éves korában megjelenik legnagyobb műve: *Toldi szerelme*. Mint Toldi Miklós, kiben saját fájdalmait és örömeit érzékítette meg, úgy Arany is még egyszer megülhette halála előtt diadalát.

II.

Valamint Arany költői műveiben magyar földön állunk, magyar jellemeket látunk magunk előtt és a magyar nyelv legzamatosabb szólásait halljuk, úgy Arany egyéniségében is mindenekelőtt a magyar faj sajátságai tűnnek elénk. Arany különös ereje, mint ember, meg mint író abban rejlik, hogy a nép eredetiségét híven megőrizte és a műveltség legmagasabb sajátságaival tudta párosítani. Sokat tanult később, de nem felejtett semmit abból, a mit csak a nép fia tudhat.

A magyar nép-költészet tanulmányozásánál érdekes lélektani problema ötlük elénk. A magyar nép fő jellemvonása a józanság, a nyugodt értelmesség, mely néha közönyösségig süllyed. Innen van a magyar nép feltűnő okoskodó hajlama, innen az a jogász szelleme, mely a világos, néha kicsinyes fejtegetéseket szereti.

Hogyan fér már most meg ez a józanság a költészettel? Van-e helye a költői ihletnek az ilyen okoskodó, *par excellence* értelmes népnél?

Azt gondolhatnók, hogy nincs, ha egy másik jellemvonást nem vennénk figyelembe, mely a magyar jellemben az ihletnek kedvez. A magyar értelmessége mellett fölötte érzékeny is. Minden benyomás gyorsan és élénken hat rá: csakhamar megharagszik, de az első kedvező alkalommal ki is békül. A gáncs mélyen sérti, de a dicséret a legnagyobbakra feszíti erejét. Ezen érzékenységre révén költő is. Az élénk impressio, mely mélyebbre ható változást idéz elő szellemünkben: ime a költészetnek és a minden művészetnek egyik alapeleme. Az érzékenység nem egyszer exaltált: az exaltatio pedig a művészet előkészítője: ő tör utat a mindennapi élet trivialitásán át a múzsáknak.

Ez az érzékenység, mely alkalmat ad arra, hogy egy józan, értelmes faj költői lendületű legyen, egyszersmind megmagyarázza a magyar nép hajlamát a mélabú iránt. Az érzékenység nagyítja a jó meg a rossz hatásokat egyaránt: kedvező körülmények tehát magasabbra emelik az érzékeny ember kedvét, kedvezőtlenek pedig mélyebbre süllyesztik, mint a közönséges emberét. Ezért vígad sírva a magyar ember; innen van, hogy a mélabú a magyar műremekek egyik eleme. Ez a mélabú zokog a magyar zenében, ez hallik ki a magyar népköltészetből, ez lángol komor pompával a Vörösmarty lyrájában. A legnagyobb magyar szobrásznak, Izsó Miklósnak leghíresebb műve egy búsuló juhász. A legelső magyar festő, Munkácsy legnagyobb

képein hőst vagy halálán vagy halálát megelőző óráiban tünteti elénk.

Arany egyénisége első pillantásra költőhöz képest feltűnően józan, értelmes. A *furor poeticus*nak, annak a szent örülésnek, melyben Shakespeare szerint a költő szeme földről az égre, égből földre villan, mintha nála nyoma se volna. Évekre szegre akasztja a lantot; kitűnően számol (egy ízben gabonával is próbálkozik kereskedni), ideges félénkségében anynyira takarékos, hogy kis vagyona nőttön-nő; már ifjúkorában majdnem a pedanteriáig pontos és correct tisztviselő, úgy hogy jegyzői iratait Bihar megye alispánja hivatalosan, mint mintákat köröztette. Míg a költők — a hagyományos felfogás szerint — csak adósságokat hagynak magok után, Arany, mint vagyonos ember hal meg. A ki a költőt — úgy múltszázadbéliesen — szegény ördögnek képzei, ki nagyokat iszik ingyenes borból és kemény mámorában pénzért rígmusokat ír itatós papirosra — azok Aranyt életének rendezett habitusa után kizárnák a költők sorából. De nem volt-e Goethe jeles tisztviselő és alapos tudós? Nem szerzett-e Shakespeare ügyes üzleti szelleme után magának szép vagyont, melylyel aztán kényelmesen visszavonult Stratfordba?

De minden külső józansága mellett van Arany lelkében más mélyebb alap, mint az amerikai vas szekrényekben egy rejtett alsó fiók, mely a legdrágább kincseket tartalmazza. Ennek a minta-jegyzőnek is megvolt a maga romantikus korszaka, a midőn ő mint Shakespeare, mint Molière, mint Katona, mint Petőfi

felcsapott vándorszínésznek; ez a rövidlátó, könyvekbe mélyedt tanár belát szived legfenekére; ennek az értelmes, számoló gazdának lelke, naponként órákra elrejtődzik és ott időz a költészet légvárában, a hol Attila világot bir, Széchy Mária a murányi kapitány szerelemre gyulad ellensége iránt, Bolond Istók ön magát humorisálja, a hol Toldi Miklós és Rozgonyi Piroska szeretnek és búsulnak.

Arany tán a legérzékenyebb a magyar költők közt. Néha láthatjuk, hogy az iránytű ámbár érintetlenül van előttünk az asztalon, egyszerre csak mozogni és egyre lázasabban inogni kezd, a nélkül hogy okát sejthetnők. A természet-tudósok ezt arra magyarázzák, hogy a tűt *delejes vihar* háborgatja, melyet mi érzékeinkkel fel nem érünk. Arany lelkében is vannak ilyen viharok. A mit más észre nem vesz, az neki már fájdalom. Önéletrajzi levelében is azt írja magáról: «minden legkisebb csekélység végtelenül affligált». «Lusta mélabú temet — írja költői önéletrajzában: a *Bolond Istókban* — mely elefántnak néz szunyognyi bajt.» Egy lyrai költeményében a túlérző *mimosa pudica*hoz hasonlítja magát:

Oh neked már fáj a bú is,
Az öröm is fáj neked!
 Bánt az árnyék, a derű is,
 Bánt az édes, keserű is,
 Mint a szegény betegeget.

Más helyütt kiegészítve ezt a hasonlatot beteges sensibilitásáról, elmondja, hogy ha fel-

ébred benne a társas vágy, emberek közé menni, csakhamar visszavágyódik a magányosságba, mint a beteg, ki felkelhetne, de talpon állva, mindjárt lefeküdni óhajt. (*A vigasztaló.*) Egyáltalán nem tudni, hol és kik sebzik; mint a Balatont, az ő fájdalmait is mély, láthatatlan források táplálják.

Ez a nagy fogékonyság már valódi művészi sajátság: finomabbaknak kell lenniök az érzékeknek, erősebbeknek a impressióknak, hogy a művész minden árnyéklatával élénk varázsolhassa. A festő és a szobrász többet lát, mint mi: a költő már érez, a hol mi még közönyösek vagyunk. Valóban, nagy államférfit vagy hadvezért el tudunk képzelni élénk sensibilitás nélkül; kiváló költőt nem. Goethe — a kit sokan hidegséggel vádolnak, mint Aranyt is — könyezett, ha érzelmesebb verseit felolvasta. Petőfi olyan végletekben mozgott, mint kedvelt hőse Coriolanus: nem igen tudott közönyösnek lenni, vagy víg kedvű volt vagy haragudott. A józan Arany költőiségét is épp érzékenysége magyarázza meg, mely szívét felgyújtja és a végletekig megindítja.

A nagyon érzékeny emberek rendesen nem alkalmasak a cselekvésre: finom belső szervezetők kifárad a tervezésbe, az elhatározásba, még mielőtt a tethöz értek volna. A gondolat halványra betegíti az elszántság természetes színét, mondja Hamlet, ki — mint az energiátlan emberek többnyire — igen jó önmegfigyelő. Arany is merően szemlélő, contemplatív természetű: a gyors elhatározás, a tett nem az ő osztályrésze. «Egyszerű élet ez, —

írja saját életéről — de mégsem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdés, melyben én voltam a gyengébb fél. Több erélylyel, szilárdsággal, kitartással tán lett volna belőlem valami, de ez hiányzott mindig. Tehetségem (a mit elvitázni nem lehet, különben nem volnék ott, a hol most vagyok) mindig előre tolt, erélyem hiánya mindig hátra vetett s így lettem, mint munkáim nagyobb része töredék.»

Arany nem élt a jelennek és nem bírta élvezni: az ő szemében a jelen idegen város volt, a hol a bizonytalan távolban homályos czélt keresve, nem is tartózkodott. Mindíg egy sugár «múltra» szorúlt: Nagy-Kőrösről meg Pestről mindig vissza Szalontára vágyódott. Mennél öregebb lesz, annál gazdagabb, annál több emléket rejt magában a múlt. «Azokkal időzöm, — írja az agg Arany — a kik régen voltak: a mit megvon az élet, megadják a holtak.»

A szemlélődés bizonyos magába vonúlt zárkózottsághoz, bizonyos reservált magatartáshoz vezet, melyet az emberek könnyen hidegségnek néznek. A túlságosan gyöngéd ember tövissel veszi körül rózsáit, hogy megvédje. A contemplatio nyugalma Aranynál nem az érzéketlenség, hanem a fokozott érzékenység kifejezése. Meg volt benne mindig az ideális természetek zárkózottsága és félénksége; mintha sehol sem érezte volna magát otthon.

Nagyon érzékenynek és gyöngédnek lenni, annyi mint szerencsétlennnek lenni. E beteges érzékenység mind erősebben fejlesztette Arany-

ban a búskomor hajlamot, melyet még más körülmények is növelnek. A költő — mint minden valódi művész — szomjúzik a szép után, hogy azt műveiben élénk tüntesse. De a szép csak kivétel a világon; a ki törí magát utána, ki nem kerülheti, hogy a közönyös valóval, a mindennap trivialis jelenségeivel össze ne ütközzék; e meghasonlás, a művész ösztöne és az élet közti ellentét Aranynál annál erősebb volt, mert ő, mint a külvilág jó megfigyelője, a valóságot leplezetlenül látja. De még külső körülmények is hozzájárultak mélabújának öregbítésére: idegrendszerét megtámadó betegsége, hazájának elnyomatása az abszolutizmus járma alatt, leányának és Petőfi-nek korai halála — mind legörnyeszti és felkelti életének és (a mi annak képe): költészetének állandó hangulatát, a szelíd, csendes mélabút.

Az ily finom szervezetű lélek azután már természeténél fogva ki van téve a tépelődés, a lelki fájdalom, a kétség rohamainak. Arany költeményei és levelei egyaránt tanúskodnak e belső küzdelmekről: belsejében Jakab meg Isten angyala harcolnak egymással és nem mindig az angyal az erősebb. Maró fájdalma nem egyszer erőt vesz lelkén: izgatott képzeletében hazáját feldúltak, családját nyomorba süllyedettnek, leghívebb barátját megölve, önmagát halálos betegnek látja: az emberek hidegek, nyersek, önzők, az élet csal. «A kétségbeesés az én reménységem», így kiált fel. A hypochondria sötét szárnyával körülcsapongja fejét:

»Csontváz ! Halálfej ! Irtózom. De mért
 Iszonyodik az ember önmagától ?
 Ez a fő, mely ma képzeli, gondol, ért,
 E mellkosár (mely néha fáj galádúl),
 E kéz, mely mostan is czérnára mért
 Sorokat irkál, rimbe szedve hátul :
 Mindez halálfej, csontváz, — nemde nem ?
Egy év különbség vagy tán annyi sem.

Igy hánykódik önkinzó gondolatoktól izgatva :
 nem hiába, hogy épp a tépelődés drámáját,
Hamletet választotta fordításra. Nem bír sem
 megalkudni a halál gondolatával, sem kibékülni
 az élettel :

Gyötrelmes az élet : a halál rettentő,
 Maga önmagában viadalinas kettő.

Mint Vörösmarty, ki *Salamonban* fejezte ki
 kinzó nyughatatlanságát :

Salamonnak nincs hol maradása,
 Földön nyugta, égbe vágyódása

úgy Arany ismét az örök zsidó üldözött
 bolyongásában látja élete jelképét : a békétlen
 nem bír pihenni, a jelen rettentő, a jövő teher ;
 a mit az élet sivatagja felmutat, az mind
 hazug délibáb, az emberek tömege ködfátyol-
 kép, ő senkit sem ismer ; mint a csónak a
 habot, érzi hogy átmenet reá csap a sokaság
 És ekkor kitör dallamos kétségbeesése :

Pusztán folyam mért nem vagyok,
 Hogy inna fel asszú homok!
 Mért nem futó, veszett vihar,
 Mely ormokon egyszer kihál...
 Tovább! Tovább!

Erős lelki convulsióit átviszi aztán lyrájába, melynek főjellege panaszos, tépelődő, és eposaiba, hol nagy részletességgel festi hősei küzdelmes önfaggatózásait.

Ha lelke így «elapad kínos gyötrelmében», a fásultság szállja meg. A rohamot a kimerültség követi. «Örömből, bánatból dalforrás fakadhat. De ha izenként zsibbad el érzete, a fásult kebelnek nincs költészete» — mondja egyik költeményében. «Testem meg van törve, lelkem meg van öleve» írja, a vén Toldi szavait idézve, az ötvenes évek végével egy ismeretlen tisztelőjének, ki a Toldi második részének befejezésére buzdítja.* Fájdalmaihoz ragaszkodó természetét maga Arany találóan jellemezte, midőn egy ismerősének, ki leánya halála után az idő mindent gyógyító hatásával vigasztalta, így válaszolt: «Az én fájdalmaim az idővel csak nőnek, nem apadnak».

Ez a végletes érzékenység, mely szeret az indulatig emelkedni és a fásultságig ereszkedik, Aranynál erős és mégis mérsékelt phantasiával párosul. Phantasiája földi lakó; Arany nyugodtsága és józansága nem engedi a végtelenbe tévedni. Nála a képzelet legmerészebb játékában is mindig az ész az úr. Míg Petőfit véralkatának tüze, izgatott phantasiája, rhethorikai

* *Fővárosi Lapok* 1882. 106. sz.

lendülete és forradalmi liberalismusa inkább Kossuthhoz teszi hasonlóvá, Arany művészi öntudatossága és nemes mérséklete, eszközének egyszerűségénél fogva a kiegészítő és alkotó Deákhoz talál. Az előbbeninek exaltációja inkább a szláv fajra emlékeztet, melynek fősaját-sága az exaltáció, ellenben Deák meg Arany realitás-érzéke, a józanság és mégis emelkedett phantásia egyensúlya a magyar raç ia-fia. Arany Deákkal még a lelkiismeret kultusában is találkozik. Aranynak felfogása szerint a lelki- ismeret az, a mi személyeit emeli vagy sújtja, a mi a conflictusokat felidézi és kérlelhetet- lenül megoldja, valamint Deák is politikáját, a régi jogért való küzdelmet a lelkiismeretre alapította. A tragikus bűnhődés is, Arany bal- ladái szerint, a lelkiismeret háborgásában rejlik. Ugyanazon erő, mely tépelődéseiben ön-lelké- nek legmélyére száll, hajtá őt arra is, hogy a mások lelkiismeretébe hatoljon.

A miben Arany azonban legnagyobb kor- társait is felülmúlja, az nyelvérzéke. Különös fogékonysága van a magyar nyelv szókincese és sajátos fordúlatai iránt, melyekkel akár hallás, akár olvasás útján megismerkedett. Feje tele van ezer meg ezer ily magyaros, a nép- nyelv tövéről metszett kifejezéssel és szólás- móddal, melyeket bámulatos emlékező tehet- sége pazar bőségben reprodukál, finom ízlése pedig talpraesetten alkalmaz. Arany bármily mondatot magyar idiotismussal tudott volna kifejezni.

Bármily híven fejezi ki Arany a magyar jellemet, egyben mégis eltér nemzete geniusá-

tól: éppen nem rhetorikus. A magyar jellemben a szónoki kifejezés mód és gondolatmenet mély gyökereket vert. Okai a megyei élet, a felköszöntés régi szokása (már Priscus is hasonlót látott Attila lakomáján) és a magyar jurátusműveltsége. Ez a rhetorikai szellem mennydörög Berzsenyi legszebb ódáiban, ez pompázik Vörösmarty bús képzeletű lyrájában, ez szaval Petőfi forradalmi költészetében. Arany e sajátság híján volt: helylyel-közzel megüti a szónoki hangot, mint a Széchenyi ódájában, Rachel siralmában, de egészben véve idegen tőle. Az ő felfogásában valami naivság, valami bensőség van, mely nem fér meg a szónoklati szellem mesterséges emelkedettségével. A magyar ember lelkében is a rhetorikus szellem nem a legmélyebb, legeredetibb rétegekből való, hanem — ha szabad a hasonlatot tovább fűzni — újabb lerakódmány, a politikai élet alluvium-képződése.

Arany pályája elüt a hasonló pályáktól. Mint kész ember lép meg bennünket: ifjúkori tapogatásait nem láttuk, hanyatlást nem éreztünk költészetében. Oly életkorban lép fel első műveivel, a minőben Petőfi mint Magyarország elismert legnagyobb költője a csatatéren meghalt; de meg is tartja lángelme erejét, melyet csak oly későn mutatott a világnak, legutolsó éveig, a midőn «küzdve kórral, bajjal», megadja költői tartozását és *Toldi szerelme* megjelenik. Igaz, hogy a ki Toldi és Piroska bús szerelmét énekli meg, nem ugyanaz az Arany, ki Toldi ifjúkori bűnhődéséről oly megkapó üdéséggel regélt. Arany már subjectivebb lett;

öreg kora és mélabúja reminiscentiákra utalják. Művészete is mélyebb alapokat keres: mindinkább bonyolultabb jellemeket fest és behatóbban, nagyobb részletességgel indokol. Nem annyira cselekvényeknél, mint inkább lelki állapotoknál szeret időzni. Stilusa tömörebb, nyelve népiesebb és merészebb lesz, a nagy virtuóz kedvtelésével keresi a nagy nehézségeket, hogy legyőzhesse. Az a három forrás, melyből minden költő merít: a könyvek, a tapasztalat és a maga lelke — eleinte egyenlő mértékben szolgáltatnak anyagot költészetének. Később többet-többet vesz lelkéből. Bolond Istók arczvonásai is mindinkább Arany Jánoséra ütnek. Egyre subjectivebb lesz: még a külső tüneményekben is saját sorsát látja. A földön kúszó lepkében agg korának képét látja (A lepke); a gőzhajóknak a Margitszigetre elható zubogása a szalontai malmot és ifjúságát tünteti eléje; a pesti utcán megjelenő abroncsos alföldi szekér láttára sajgó szíve hevesebben ver, a mezei széna üde illata vidéki életére emlékezteti; a dér nélkül is lesohajtó őszi lomb vénségének symboluma.*

Így áll előttünk nemes egyszerűségében és rendkívüli tehetségeivel Arany János. Egy még a civilisatio által el nem nyűtt faj eleven megfigyelő tehetségéhez nála erős ész fékezte phantasia járúl. A legerősebb józanság és a legnagyobb ihlet: ime szellemének sajátos, ritka vegyüléke.

* *A lepke* (1877). — *A tölgyek alatt* (1877). — *Vásárban* (1877). — *Nem kell dér...* (1878.)

Mint kedvelt hőse: Toldi Miklós, ő is a magyar nép szakasztott hű fia; ő is felküzd magát alacsony sorsból a hírnév legmagasabb dicsőségére. De itt, a fővárosban közöttünk voltakép ő is idegen maradt mint Toldi Lajos udvarán; szíve mindig visszafájt Szalonta falusi határára. Midőn Aranyt — mint Toldit — fejedelmi ünnepléssel kísérik utolsó nyugalomra, voltakép egyszerű magyar falusi embert temetnek, ki a szellemi műveltség és a költői lángelme legnagyobb magaslatára emelkedett.

II. KÖLTÉSZETE.

Arany költészete egyéniségének és környezetének terméke. Helyezzük át azt az embert, kit műveiből oly túlságos érzékenynek s a sötét képzelődésre és búskomor hypochondriára hajlandónak ismerünk, helyezzük — mondom — ezt a lényegében szemlélődő természetet, mind ezekkel a sajátságokkal, hozzá toldva még szégyenlős félénkségét, nagy megfigyelő tehetőségét és nyelvérzékét abba a környékbe, a melyben Arany, a gyermek és ifjú nevelkedett, a férfi küzdött meg teremtet — és költészetének sajátságai meg lesznek előttünk fejtve. Mint a természettudós, ha különböző gáznemekkel telt üvegharangok alá helyez egy madarat, ismerve a gáz tulajdonságait meg az állati organizmus visszahatását, eleve meghatározhatja, hogy melyik légkörben hogy érzi és viseli majd magát, — úgy bizonyos adott esetben egy költő működése főirányában eleve is kijelölhető, ha környezetét — mintegy szellemi légkörét — és egyéniségét ismerjük.

I.

Mindenekelőtt bizonyos, hogy az ilyen embernek — a minő Arany volt — költészete nemzeti lesz, hisz a 40-es években, a melyekben fellépett, Magyarország szellemi áramlatai mind a hazafiság felé szakadtak; a huszas és harminczas években újból fellendült politikai és irodalmi élet oly nagy nimbust ad a hazafiságnak, hogy azóta a magyar kultúra érdekeit is leginkább a hazafiság révén ápoljuk: színházakat emelünk, könyveket veszünk, művészeteket *pártolunk*, mind — hazafiságból.

Ez az erős nemzeti és hazafiúi érzés, mely egyaránt megvan a magyar fajban, az akkori nemzedékben — Arany fiatalkori kortársainál — különösen ki volt fejlődve. A magyar faj története folytonos küzdés hazájáért és önállóságaért hatalmas ellenfelekkel szemben: nem csuda, hogy a magyar oly féltékenyen szereti azt, a mit folyton az elvesztés veszedelme fenyegetett. Ez a faj-sajátság, melyet minden új nemzedék az előbbitől átörököl, a negyvenes években Széchenyi buzdító és Kossuth izgató hatása alatt még lázasabban fokozódik. Természetes, hogy ebben a légkörben oly fogékony költő, mint Arany, kinek lelke minden külső hangra százszorosán zengő visszhangot ad, nemzeti tárgyakat választ és nemzeti irányt követ.

Kora eme hatásához, mely nemzeti irányba tereli, egyéniségének egy fő jellemvonása járul, mely viszont a *multba* vezet. Arany minde-

nekelőtt contemplatív természetű; életében is, mint láttuk, többnyire szemlélő, a ki nem igen szeret cselekvőleg föllépni. Arany a költő szemével látja a különböző tüneményeket, csakhogy azok el nem ragadják, tette nem birják, ítéletét el nem homályosítják, megfigyelő nyugalma fel nem zavarják. Az ilyen szemlélő a jelenségeket aztán saját mivoltukban, tárgyilagosan látja. E szemlélő tárgyilagosságból folyik Arany epikus tehetsége, belőle származik leíró, (úgy szólván: constatóló) hajlama is, melyet költészetében mindenütt észre veszünk. A költő t. i. az eseményekkel szemben kétféleképp foglalhat állást: vagy kifejezi, leírja, elfogadja olyanoknak, a milyenek, vagy változtatni óhajt rajtuk akár küzdve, akár csak remélve. Az első irány főleg számvetés a múlttal, a második harcz a jövőért. E részben a *par excellence* epikus Arany határozott ellentéte a lényegében lyrikus Petőfinek. Aranyt az események mint multak érdeklik; Petőfit, mint a jelen és jövő crisei. Petőfi mindent subjective lát, mindenbe bele vegyíti egyéniségét, sőt epikájában is subjectív, a mire a legrikítóbb példa a *Hunyadi László* című balladája, a melyben ő maga is belevegyül a XV. századbeli politikai izgatók csoportjába: Arany ellenben a lyrában saját ügyeiről is tárgyilagosan, szinte epikusan ítél, mintha másról volna szó. Arany lyrájában nincs is heves óhajtás, indulatos vágy: tárgya inkább merengő visszapillantás, inkább a múlt, mint a jövő. Ezen szemlélő tárgyilagosságánál fogva Arany epikusnak született; innen van úgynevezett hideg-

sége, mely voltaképp az epikus művészi, tárgyilagos nyugalma.

A ki, mint Arany, contemplativ, azaz természeténél fogva megfigyelő, önmagába visszavonulva szemlélő, az, ha meg. van benne a realitás érzéke — azaz ha fogékony a külvilág tárgyainak sajátságai iránt, sokat és nagy pontossággal fog látni, a mit pedig látott, az nagy hűséggel fog lelkében tükröződni. És valóban: ahhoz a nagy tárgyilagossághoz, melylyel ő mindent megfigyel, nyugodt szemlélődéséhez egy más sajátsága járul: megfigyelésének nagy pontossága. E két adománya: tárgyilagos szemlélődése és részletes megfigyelése mintegy főtengelye költeményeinek, ezeken fordul meg egész tehetsége. A nagy praecisio a külvilág visszaadásában meg Arany józansága és értelmessége — mely már faji vonás — adja meg költészetének ama bizonyos realismust, mely a valóságnak sohasem nyers, de mindig részleteiben is megkapóan hű feltüntetésében rejlik. Arany virágain mindig ragad egy kis föld is. Ha a szemléleti tehetséghez nem járul a reális világ oly erős érzéke és megfigyelése, mint Aranynál, akkor amaz egyéni, eszményi contemplatio származik, melyet pld. Kölcseynél vagy Eötvösnél találunk, kiknél a külvilág sajátos, a valódi körvonalakat elrejtő eszményi ködbe burkolózik.

Arany költői főtendentiája tehát első sorban a nemzetire és a multa irányúl. Ezenkívül azonban az időbeli és helyi körülmények még a népiesnek hajlamát fejlesztik benne. A mint

ez a lángeszű parasztfiú a világba lép, mindent megtanúl, a mit magasabb sphaerában tanulhatni, de nem felejt el semmit abból, a mit csak a nép fia tudhat. Első társas érintkezése, első olvasmányai a néphez vezetik. Származásának befolyását még növelte korának demokratikus hajlama. Nálunk a harminczas meg a negyvenes években az országgyűlés és a közvélemény élénkebben foglalkozott, mint valaha a jobbágyok sorsával s a külföldön pedig ebben a korban tűnik fel a paraszt, ki szintén episod- vagy komikus alak volt, mint hős Auerbach és George Sand regényeiben. A magyar irodalomnak is Kisfaludy Károly óta, ki egynehány dalában kísérletkép meg-megüti a magyar népdal hangját, bizonyos elnyomott tendentia volt a népköltészet utánzására. Kölcsey, mint maga beszéli, egy-egy magyar népdalt vett mintául és utánozta érzelm-szkémáját, addig szűrte, szűrte a népdalt, míg végre elpárologott a népies szesze és csak Kölcsey borongós sentimentalismusa maradt meg mint csapadék. Élénkebb és természetesebb a népies hang Czuczornál; csakhogy inkább a népdal külsőségeit kapta fel, mély költői szépségeit, indulatának erejét nem igen tanulta el. Vörösmarty is inkább csak genreképeiben él a nép nyelvével; magas szárnyalású páthosza nem közvetlen a néptől veszi erejét és zamatját.

A mint Arany belső hajlamai és kora-áramaitól hajtva a népies költészet felé fordul, iránya összeesik leggeniálisabb kortársának: Petőfinék pályájával.

Petőfi és Arany a magyar költészetet a népköltészetből ifjították meg. Mindkettőjük legfogékonyabb életkorukat a vidéken töltötte és ott nem szorúlva a műköltészet vízvezetékének szivattyúira, a népdal üde forrásából ivott. Jelentőségük ép abban rejlik, hogy a magyar népköltészetet, minden nemes sajátságával, sajátos tehetségökhöz alkalmazva, a költészet legmagasabb sphaerájába emelték. A műköltészet rózsafáját a népköltészet vadvirág tőkéjébe oltották. A magyar költészet e részben ugyanazon fejlődésen megy át, mint a múlt századbéli német: a mit ott Goethe Herder ösztönzésére visz véghez, hogy a műdalba a népies egyszerűséget, őszinteséget és élénkséget viszi be, azt Petőfi meg Arany önkénytelenül cselekszik, a mint a műköltészetet a népköltészet és a népnyelv szépségeihez vezetik. Csakhogy Arany meg Petőfi egyéniségükhöz képest mást-mást tanulnak a néptől. Petőfi mint lyrikus átveszi a népdal szerkezetével a népdal közvetlenségét és tüztét, Arany mint epikus a népies hangon, az események naivbajos megvilágításán kívül leginkább a népnyelv kincseit alkalmazza: az addig irodalmilag fel nem használt szólásmódokat, gazdag fordulatokat, sokféle árnyalatokat. Petőfi tehát inkább a nép költői eljárását, Arany pedig nyelvét és hangját nemesíti. Petőfi műveiből látjuk, hogyan érez a magyar nép, Aranyéiból, hogyan cselekszik.

A népnek és Petőfinek költészete fő jellemvonásaiban édes rokonok: a közvetlenség az, a mi mindkettőt oly vonzóvá teszi. A lyrai

költemények közvetlensége abban az egyszerűségben, abban az őszinteségben és élénkségekben rejlik, a melylyel a költő megszólal. Ez a közvetlenség, melyben megvan a naiv természetesség bája és a művész elragadó tüze, ez az, a mi Petőfit legkedveltebb költőnké teszi. Petőfi egyáltalában azon természetekből való, kik egy rohamra megnyerik szívünket. Ki állhatna ellent ennek a tűznek, ennek a szeretetreméltóságnak?

A közvetlenség mellett megvan a Petőfi lyrájában a magyar népdal szerkezete is. A magyar népdal egy-egy képet, vagy ha csak futólag is, egy-egy jelenetet szeret feltűntetni, mely már eleve külsőleg is megérezékíti azt az érzelmet, melyet ki akar fejezni az illető költemény: tehát nem csak constatál érzelmet, hanem megélénkíti, mintegy futólagos genreképet, jelenetet állít elénk. A mi ekkép a magyar népdalban, mint csira található, az Petőfinél művészi eljárás: az érzelmek megjelenítésévé, mintegy dramatisálásává fejlődött.

Arany a compositio művészetét nagy műköltőknél tanulja, csak a ballada csapongó, lobogós megvilágításában követi a népköltészetet. De a magyar nép elbeszélő stílusát, nyelvnek erejét, syntaxisának nem is sejtett gazdagságát árnyéklatokban — mindez csak az ő költészetében nyilvánul teljes szépségében és meglepő változatosságában. A népnyelv eredeti zamatjával azután feltűnnek költészetében azok is, kik e nyelvet beszélik: a magyar nép sokféle typusa teljes egész eredetiségökben.

Aranyt és Petőfit az életben is eszményi

barátság kötötte össze, mint Boccacciot és Petrarkát, Goethet és Schillert. De ez a szoros baráti viszony csak még erősebben tünteti fel a két költő természetének különbségét. Petőfi exaltált, gyakran szónoki költő: minden költeménye úgyszólván lelkének egy-egy robbanása. Aranyban ellenben nyugodtan, hosszasan nőnek a költői művek. Petőfi nem tanulhatta volna el Arany higgadt műgondját, ez pedig nem érhetette el Petőfi közvetlenségét. Aranyt belső nyugalma még érzelmei rohamában se hagyja el. Petőfi nagyon is könnyen neki hevül; képzelete tüstént csak úgy önti láva-patakjait, melynek lángoló hullámai ragyogva, sziszegve, füstölögve borítják el a költői láthatárt. Petőfinél lobog a zászló, költészete tartózkodás nélkül megszólít bennünket; Aranyt bizonyos csendesség veszi körül, nem nekünk, hanem önmagának költ. Arany kétségtelen nagyobb stilista és jellemző: nyelve jóval gazdagabb, köre tágabb; szerkezete művészebb, phantasiájában nagyobb a praecisio, hangjában több a változatosság; Petőfi ellenben a verve, lyrai lendület és közvetlenség, végre természet-érzéke által vívja ki a pálmát. Utóbbi: természet-érzéke páratlan. Mint Byron, ő is mondhatja: «Magas hegyek nekem érzelmek.» A természetet oly szemmel nézi, mint kedvesét. Megérzi minden levél hullását, minden fűszál ingását. A gólya barátja, a felhők lelkének rokonai, csak halkán nyomja ajkát kedvese ajkára, hogy fel ne keltse a szendergő természetet. «A természet és én, — írja Kerényinek — mi csodálatosan értjük egymást és azért vagyunk

olyan jó barátok. Én értem a patak csörgését, a folyam zúgását, a szellő susogását és a fergeteg üvöltését . . . megtanított rá a világ mysteriumának grammatikája: a költészet.»

II.

Aranynak contemplativ hajlama és nemzeti iránya, mint láttuk, a múlt felé irányítják képzeletét. E két sajátságánál fogva termett ő az epikus költészetre. A múlt, nemzeti szempontból szemlélve — ime az epos főtárgya.

Arany azonban nem csak természeténél fogva epikus, hanem művészi öntudatból is. Mindig nagy megfontolással és műgonddal dolgozik. Lyrája is úgy keletkezik, hogy forró érzelmei öntudatának hidegségében mintegy megjégednek. Ennek az öntudatosságnak, mely nála még a művészi ösztön hiányát is pótolja, külső jele, hogy műveit maga szereti magyarázni; hol elő-, hol utószóval, hol jegyzetekkel, hol szótárral. Mindenről, a mit ír, elvontan, a művészet törvényei szerint is számot tud adni, úgy mint Goethe, ki egyszersmind korának legnagyobb aesthetikusa.

Ez az öntudatosság mutatkozik mindennek-előtt költői stílusában, melynek gazdagsága, változatossága valóban bámulatos. A hány epos, annyi hang. Minden nagyobb elbeszélő-költeményének meg van a maga stílusa, mely nem mesterkélt, nem affektált, hanem az illető tárgy és hangulatnak megfelelő, természetes kifejezése. Arany műveiben a költői éghajlat minden

övet bejárjuk és mindenütt más-más vegetatio lep meg bennünket. *Toldi* első része — mintegy Toldi Miklós reggele — hangja és hőse szerint népies, *Toldi estéje* humoros epos. *Toldi szerelme* újkori művészi technikával és lélektani elemzéssel keresztülvitt restructiója a középkori romantikus eposnak. Mind a három mű személyei nagy plastikai erővel és éles körvonalokkal vannak rajzolva, de a megvilágítás és a festői hatás más-más. Toldi ifjúságában a nap égetve, de ragyogóan delel. *Toldi szerelmében* a romantikus éj holdvilágos varázsa dereng, míg *Toldi estjét* a késő ősz hanyatló napja sejtelmes mágiával világítja meg. *Az elveszett alkotmány* megint kicsapongó parodistikus epos, melyben Vörösmarty fellengős nyelve mintegy önmaga ellen fordul. *Bolond Istók* hangja humoros, csak hogy humora nem tárgyilagos, mint *Toldi estjében*, hanem alanyi. *Buda halálának* zománcza a régi nemzeti eposok ódon platinájával van befutva. Előadásmódja középkori színezetű, mint egy ősi krónikáé, de a költő művészi szempontja modern. A mélyre ható, elemző jellemzés összeforr benne a primitív népek őseredeti költői felfogásával. Arany ebben az eposban, ha szabad magam úgy kifejeznem, egy XIX. századbeli kortársa Attilának.

A hány tárgy, annyi húr van lantján. Az érzelmek minő gazdagsága, a művész minő fogékonysága, a költői formák mily teljes uralma nyilvánul ezekben a stilusváltozatokban! Mily sok lelkesedés, pathos, humor, naivság, gúny volt felkincselve ebben a lélekben, hogy ily nagy könnyűséggel tudta művészileg alkalmazni!

Azonban minden fényes sajátság megveti a maga árnyékát: minden erénynek megvannak a maga hibái. Valamint a közéletben is látjuk, hogy a gyöngédség rendesen bizonyos gyengeséget vonz maga után, az energia kiméletlenséget, az idealismus életrevalótlanyságot: úgy észrevehetjük Aranynál, hogy nagy öntudatossága, a *contemplatio* művészi nyugalma sajátos hiányokkal jár. A ki oly higgadt műértelemmel válogat az eposi stílusokban, annyira latolgatja meg tanulmányozza költeményei szerkezetét, annyira meghányja-veti a jellemzést, az csakhamar kockáztatja közvetlenségét. Megesik, hogy a reflectálás erőt vesz rajta és képzeletének biztonsága, szemlélődésének nyugodtsága teljesen kiábrándítja. A láthatár egyre tisztul, ellapul és egyszerre csak a köznapi próza szántóföldén termünk.

A mint láttuk, Arany a fajöröklés és korának hatása alatt erősen nemzeti és népies irányú, *contemplativ* hajlamainál fogva pedig a multhoz fordul, a mi őt epikussá teszi. Nyugodt szemlélődése maga után vonja a tárgyilagosságot és a higgadtságot, melynek érett gyümölcse nagy öntudatossága. Egyéniségének gyökereit azonban még mélyebben is megtaláljuk műveiben. Életének körülményei és viszontagságai belefonódnak ama motívumokba is, melyekből költészete szálait szövi. A nemzeti irányú epikus — a minőnek Aranyt megismertük — azt fogja találni, hogy történelmünk, melyből tárgyait meríti, folytonos harcza a magyar szellemnek az idegen ellen: a szomszédokkal való harcz a létért, legyen

ez a szomszéd akár a besenyő, akár a kún, akár a török vagy német. Aranynak annál nagyobb érzéke volt e thema iránt, mivel ő maga is oly korban élt, melynek főtendenciája szintén küzdelem volt az idegen absolutismus és centralismus ellen. Nem csoda, hogy műveiben a magyar és az idegen küzdelmét találjuk főthemául. Toldi ifjúságában a cseh Mikola, férfikorában a prágaiak és nápolyiak ellen, aggkorában az olasz befolyás ellen harczol. Még halála előtt néhány órával megöli a magyar országczímert gúnyoló olasz lovagot. *Buda halálában* mind előkészül arra a nagy, végső küzdelemre, melyet hunok és németek lesznek megvívandók. A *Nagyidai czigányok* a magyarok és az osztrákok küzdelmét állítja elénk rikító eltorzításban. Hunok és gótok harczolnak *Keveházában*, magyarok törökök ellen *Török Bálintban*, *Szondiban*, *Rozgonyineban* és *Losonczi* krónikás énekében. A magyaroknak csehekkel való ellenségeskedését tüntetik fel *V. László* és az *Egri leányok* című balladák. Magyar és kún áll szemben *Szent Lászlóban*, magyar meg osztrák a *Betyárban*. Lyrájában is megérzik ezen irány visszahatása: forradalmi dalaiban az osztrákok ellen izgat, egy aggkori költeményében: a *Kosmopolitikai költészetben* a magyar költészet külföldieskedő irányai ellen harczol; magyar költő ne keressen hatást és eszményt idegen földön.

Van Aranynak e nemzeti alap-problemán kívül egy lélektani is, mely műveiben visszavisszatér: az első nemzetének, a második egyéni sorsát tükrözi vissza.

Arany nagyobb műveinek mély alapja van: mindegyik egy-egy erkölcsi krízis rajza. Egy hiba elkövetése és bűnhődése, — a vele járó fájdalmas tépelődéssel, indulatos rohamokkal kiengesztelő vagy tragikus véggel — ez erkölcsi főthemája, alaptüneménye. Arany hősei erős megpróbáltatáson mennek át és vagy felküzdik magokat, jóvá téven nemes szívök tévedését vagy megtörnek a lelkiismeret lázában bűnük iszonyú súlya alatt. Toldi, ki miután gyilkosságba esett, a királyhoz megy Budára, hogy jóvá lehessen bűnébe, Imre gazda, ki a börtönben lelki erőt szerez a becsületes munkára, a bolyongó Bolond Istók, az indulatától elragadott Nagy Lajos (*Toldi szerelmében*) a nővé visszafejlődött Murányi Venus, a Betyár, ki mint vitéz honvéd elfelejteti régi bűnös életét — mindannyian az erkölcsi megpróbáltatás tüzeiben tisztúlnak. Balladáinak hősei ellenben bűnök tudatában tragikusan megbuknak.

Többször ismétlődik Arany költészetében a bolygás motivuma is: legszebben tán az első *Toldiban*, midőn Miklós a szolga megöletése után «mint hímszarvas, kit vadász sérte nyíllal» a nádasban és a pusztán bújdosik.

Mindezek a szálak Arany egyéni tapasztalásaihoz vezetnek. Aranynak — kiben mindig nagy volt a hajlam belső küzdelmekre, lelki tépelődésekre — szintén meg volt a maga nagy erkölcsi krízise és a maga földönfutó bolyongása, midőn mint 19 éves ifjú, szakítva egész addigi életével, a vándorszínész koldusbotjával a kezében bejárja a vidéket Debreczentől Marmarosig és azután keserűen kiábrán-

dúlva erős lelki küzdelem után, bánattal meg szégyennel szívében, nagy pusztákon és sűrű erdőkön át haza tér és megbocsátható tévedése után új életet kezdve lassan felküzdí magát. Ennek a vándoréletnek visszhangja legélénkebben érzik meg Toldin. Innen van e költemény sajátos zamatja, mely úgy hat reánk, mint a vad méz íze. A gyilkosságba esett Toldi bújdosik az éren meg a nádon: «Uramfia! — kiált fel a költő — Nincsen hő lelkének hová fordulnia!» Erkölcsi forrongásában búcsút mond eddigi életének és új jövő elé megy a nagy Alföldön át Budára:

Ki volt utitársa a kietlen pusztán?

A nap ment utána, a kék egen uszván!

A fővárosba érkezve, Toldi óhajta szerint kitünteti magát és elfelejteti fiatalkori hibáját. Nem symbolikus-e mind ez Aranyra nézve is?

III.

Az a realistikus contemplatio, mely, a mint láttuk, Arany főjellemvonását képezi, az általa oly nagy fogékonysággal megfigyelt minden-napi élet részleteit is átviszi a költészetbe. Semmi sincs, ami Arany realis érzékével ellentétesebb volna, mint a magas kothurnus, tárgyának elvont pathetikus felfogása. Arany eposaiban megközelíti hőseit, úgy tekintí őket, mint meghitt társuk, nem pedig mint valami

távolról bámuló. Az eposírók külsőleges, nagyzó felfogásával szemben költői eljárása családiásan megközelítő, az egyéni életbe behatoló. Ez az, amit Arany alakításaiban intimitásnak szeretnék elnevezni és ami költészetének egyik főbája. Arannak mindig nagy hajlama volt az egyszerű viszonyok, az idyllikus családi élet iránt.* Ezt átviszi eposaiba is. Az epos műzsája szeret különben, mint a sas meg a keselyű, harczmezők felett lebegni. *Buda halála* nem hadjáratok rajza; a költemény jó részében a hún múlt hősiek alakjait úgy szólva a családi életre redukálva, szinte idylli képekben látjuk magunk előtt. Bizalmas módon közeledünk a személyekhez és aki különben csak a csaták felhői közt mint félelmetes, néppusztító isten ostora rémít, annak most megnyílik legbenső sátora és ott látjuk a világ jövődő urát urnőjének, hódító Hildának karjaiban; látjuk isteni kardját, melylyel Attila majd iszonyatos haragjában városokat tövéből lecsap, amint kis fia játszik vele, pajkosan nevetve gyenge derekára fűzi és csörömpölve maga után vonja. Oly érzés fog el *Buda halála* olvasásánál, mintha a Jornandes mesélte kétségbeesett irtóháborúk után, rányitunk Priscus útirajzára: Attila egyszerű köntösben fakereveten nyugodtan, nagy gondolataiba merülve

* Vágyait az *Epilogus* következőkép összegezi:

Csöndes fészket zöld lomb árnyán,
Hova muzsám el-elvárnám,
Mely sajátom:
Benne én és kis családom.

fekszik szemünk előtt, míg körölte serlegek csengenek, hősi dalok felhangzanak és legkedveltebb fia Irnak, ki majd apja bizalmát és a világot örökli, kigyúlt arczczal, lesütött szemmel félénken apjához lép, hogy az őt futó mosollyal ajkán arczon legyintesse.

Arany eposaiban van valami Raffael bizalmas festői felfogásából: a bizanczi festők megközelíthetetlen merev szentjei elhagyják Raffaelnál arany háttérüket, elejtik gyémántos koronájukat és leszállnak hozzánk szegény földi lakókhoz, hogy velünk együtt éljenek, mulassanak, megbúsuljanak: ime, félénk mosolyog a magas fűben a gyermek Krisztus, a világ majdani megváltója; játszik, futkos, enyeleg, símogatja naiv szeretettel a kis verebet, melyet János feléje tart, míg Mária az anya boldog mosolyával nézi.

Ez az intimitás, bizalmasság megvan Arany párbeszédeiben is:

Fogadj' isten húgomasszony

Itt az ütközetben, —

mondja Zsigmond király Rozgonyinénak. Mily jóízűen, szívesen beszélnek Arany személyei, mint idegenek is egymással, midőn először találkoznak! Nagy Lajos szegényes utas képében Rozgonyi Piroska elé lép: «Szabad-e itatnom? Felelt a leányzó: Ugyan hogyan volna? Szegény ember! hanem hová megyen már ma? Jobb bizony ha nálunk megpihen kegyelmed».

IV.

Arany lyrája az epikus Aranyra vall. A költő természete annyira szemlélő, hogy lyrai költeményeiben nem a jövőre irányuló óhajtasait, hanem a múltra való visszatekintéseit vagy a jelen benyomásait nagyonis érzékeny lelkére adja elő. Innen van, hogy lyrájának fő tulajdonsága a panaszos hang. Csak kevés lyrai költeménye akad, a mely reményt, a jövőbe vetett bizalmat fejezne ki. Ez a vérmes felfogás ellenkeznék azzal a nyugodt contemplatívval, melylyel Arany a realis életet, mint megtörténtet tekinti. «Vigaszért hő lelkem a *multakba* fordul», mondja jellemzően önmagáról, míg ellenben Petőfi a jelenhez folyamodik.

Te állj, te állj előttem,

Barátságos *jelen*!

Jóízűen merengek

Mosolygó képeden! (*Hideg, hideg van...*)

A dal könnyűségét hiába keresnők benne. Mély gondolatai, a szerkezet művészi öntudattal való gondozása, a mélabú bizonyos nehézsége nem kedveznek a könnyű lyrai szökelésnek.

Arany lyrájának ezen contemplatív — hogy úgy mondjam: epikus jellege igen szembe-tűnő, ha összevetjük Petőfivel, ki csupa lyra. Van Aranynak meg Petőfinek néhány költeménye, hol véletlenül egyező ihlettől vezetve ugyanazt a tárgyat éneklik meg — persze mindegyik a maga módja szerint. Arany is,

Petőfi is párhuzamba állítja Homer meg Ossian ellentétes költői geniusát: de mily jellemző a különbség! Arany Homernél a görög hőskor társadalmi életét magasztalja, Petőfi mint lyrikus a homeri szerelmet. Egy másik költeményük tárgya az alföld legtypikusabb madara, a gólya. Arany *A rab gólya* című költeményében tárgylagosabb, nem szól önmagáról, mintegy a gólya eposzát írja le: Petőfi genreképies költeményében (*A gólya*) folyton belevegyíti egyéniségeit és érzelmeit. Petőfi a gólyában lyrai hévvel régi pajtását üdvözli: Arany rendkívüli gyöngédséggel beéli magát a gólya lelkébe és kifejezi panaszait.

Egy más közös tárgya a két költőnek a szalontai csonka torony, melyet Petőfi 1847-ben, midőn Arany nál volt látogatóban, megénekelt és le is rajzolt, Arany pedig három évvel később azzal a sok és meglepően szabatos részletekkel írt le, melyek költészetét egyáltalán jellemzik.* Mindkettő néhány vonással elénk állítja a tornyot, Arany azonban egészen tárgylagos marad, míg Petőfi beleviszi a leírásba saját vágyait és azt látja a torony történetében, a mit a jövőben óhajt: szabadságharczot.

De még más tekintetben is láthatjuk e két költői tehetség elütő, epikus és lyrikus irányát. Arany elkülöníti életét a költészettől: az élet rideg valóság, a költészet a távolból merített vigasztalása. Petőfi a lyrikus módjára átviszi

* Arany: *Az ó torony* (1850). Petőfi: *A csonka torony*. Petőfi rajzának másolata először a Vasárnapi Ujság 1882. 42. számában jelent meg.

életét a költészetbe: nem különíti el a valót a költészettől, hanem megaranyozza képzeletének sugaraival.

Ha rányitunk Arany lyrai költeményeire, mindjárt az elsőn, a *Télben* címűn megérezzük ezt a különbséget. A költő a tavaszról álmodik s képzeletében a viruló természet minden bája feltűnik. Künn azonban vad fergeteg havaz, szárnya csapdossa a házat és felriasztja a költőt álmából. «Hagyjuk e zord képet — végzi Arany költeményét — hisz ez a *való*, ez sivatag életem: deríts szép álmokat örökzöld tavaszról, oh költészet nekem». Petőfi ellenben egy költeményében (*Minek nevezzelek*) bevallja, hogy a ragyogó valóság megszégyeníti legvakmerőbb reményeit.

Arany szenvedélye nem annyira heves, mint átható. Kivétel e részben csak forradalmi lyrája, melynek hangja erőltetett, vad, és általán nem illik Arany csendes, méla műzsájához és inkább szelíden zsémbeelő egyéniségéhez. Sentimentalitást ép oly kevésbé találunk Aranynál, mint retorikát. Gyakran borús, méla, sőt pessimistikus: érzi az élet mulandóságát, a világ hiúságát, a mit Salamon király óta a legnagyobb szellemek szóban, színben, kőben, zenei hangokban kifejeztek, de sohasem sentimentalis. A sentimentalismus t. i. másokra akar hatni, könyeket facsarni vagy legalább részvétet ébreszteni, míg a mélabú nem irányzatos és elég önmagának.

A szerkezet Arany lyrai költeményeiben nem oly népies, mint pld. balladáiban, de mindamellettszereti utánozni a magyar népdal kezdő

szerkezetét: egy természeti jelenség említése, melyhez azután a költemény (látszólag vele össze nem függő) voltaképeni kezdete csatlakozik. A magyar népdalnak ez a symbolismusa megvan a *Zács Klára* kezdetén: «Király-asszony kertje kivirúlt hajnalra: fehér rózsza, piros rózsza szőke leány, barna».

Ilyen népdalszerű akkord van a walesi bárd dalában is: «Ah lágyan kél az esti szél Milford öböl felé; Szűzek siralma, özvegyek panasza nyög belé». Hasonló népies átmenet van a *Kertben* című költemény elején:

Kertészkedem mélán, nyugodtan,
Gyümölcsfáim közt bibelek;
Hozzám a tiszta kék magasból
Egyes daruszó tévelyeg;
Felém a kert gyepűin által
Egy gerlicze bűgása hat:
Magános gerle a szomszédban —
S ifjú nő szemfödél alatt.

Arany lyrájának hangulata — valamint a Vörösmartyé és Petőfié is — talál kora hangulatához. Vörösmarty a vérmes remények és borongós fájdalmak embere. Korában a fény meg az árnyék küzd egymással: Széchenyi buzdításai és a hazafiúi kétségbeesés, mely Magyarország sorsát már Lengyelországéval azonosította. A legpraegnansabb kifejezése ezen kettős hangulatnak a *Szózat*, hol Magyarország felvirágozása mereven szembe van állítva a nemzet nagy sírjával, melyet Európa népei könyezve állnak körül. Petőfi a 40-es évek

exaltatiójának költője. Arany lyrai költészetének hangulatos háttere az ötvenes évek reakciója, tehetetlenségre kárhoztatott, elnyomatásukban szomorúan visszapillantó kortársaival.

V.

Ezek ama tehetségek, melyek Arany költészetében működésben vannak. Vizsgáljuk, minő véleményt alkotott magának Arany az életről, a természetről és a költészetről, melyek elvontan is elmélkedésének fő tárgyai voltak.

Feleszmélve csakhamar magunk előtt látjuk az élet sphinxét. Mit gondoljunk arról a létről, melyet nem kívántunk és mit a nemlétről, melyet nem ismerünk? Az emberek nagy többsége nem töpreng az életen, hanem inkább leéli; a gondolkozó, a költő, a mélabús azonban előszeretettel járhatja gondolatait a lét rejtelmes problémáin. Mi az élet? Álom, mondja a költői hajlamú. Szomorú szükségesség, feleli a realista. Kellemes, habár rövid séta a valóságon át — az optimista szerint. Nem, ellenzi a pessimista, az élet üzlet, mely ki nem fizeti magát. Nagy balekfogás, mondja a cynikus, előkészület egy jobblétre, — a vallásos.

Mit mond Arany?

Bölcsészeti általánosságban erről semmit. A magyar költészetben Kölcseyt és Madáchot kivéve, nem találunk általános elvont fejtegetéseket az életről; de Arany epikus alakjai

és lyrai költeményei megszólalnak ez iránt is. Az élet szerintök alkalom kötelességünk teljesítésére. Boldogságot nem — mert az hiába volna — csak megelégedést keressünk. A megelégedést pedig nem a nagy vagyon vagy a nagy hírnév, hanem a tiszta szív, a szerény vágy és gyümölcsöző munka adja meg.

Egyszerű dal, egyszerű szív s lélek,
Sorsosi az avatag fedélnek! —
Földi ember kevésse beéri.
Vágyait ha kevesebbre méri.

Ilyen az emberi élet Arany szerint. Sajátos módon tükröződik lelkében a természet is.

Ha Arany természet-érzékét vizsgáljuk, azt hihetnők, hogy ő közelebb áll a természethez mint más ember, annyira odasímúl a külső világ az ő szelleméhez.

A magyar költészet általán természeti érzéke által tűnik ki. Zrinyi költészetében ugyan még egy fűszál sem nő, egy madár sem danol: az ember minden. De a magyar népdal már rég egy-egy természeti jelenségből indul ki vagy ahhoz fűzi érzelmeit, Balassa Bálint a XVI. század egyetlen valódi költője szereti és jelképesen megénekli a természetet. Nem feltűnő tehát, hogy ezen természet-érzék két legnagyobb költőnkénél, Petőfinél meg Aranynál, olyannyira ki van fejlődve. Vannak városi és falusi költők, városi és vidéki phantáziák. Arany nagy előnye, hogy a vidéken lakott, hol mindig a természet közepett vagyunk, míg a városban csak akkor

látjuk a csillagos eget, ha színházból visszajövet türelmetlenül várunk a kapunyitásra, a növényzet pedig csak a séták kaczer növényházi csoportjaiban van előttünk. Innen van, hogy Arany egy jó ismerős biztonsággal beszél a természetéről.

Arany költészetében többnyire szabad ég alatt vagyunk. A költők feldolgozta tárgyak egy része már természeténél fogva szobában, más része szabad ég alatt történik. Vannak azonban oly *sujet*-k is, melyek nincsenek valamely színhelyekhez kötve; a költőn áll azt meghatározni. Arany ilyenkor a szabadba szeret bennünket vezetni. Szabad ég alatt vagyunk az ifjú Toldival a napmelegtől égő kopár síkon, majd az ingó nád közt, melynek minden szála azt susogja, nincsen árvább, mint ő, majd ismét a délibábos kietlen pusztaságon. Szabad ég alatt, az ős kertben áll sírkeresztje, mint a Piroskáé is a Margitszigeti fűzek alatt, nem pedig középkori előkelő szokás szerint templom-falba beeresztve.

E részben jellemző Aranyra egy motívum visszatérése: személyei, nagyobb lelki felindulásban elhagyják a szobát és a szabadba lépnek. Piroška Toldi nevének említésénél úgy véli, szűk a ház, alacsony padlása, azért kimegy a Tisza lankásra, hogy teleszívja keblét fűszeres tavasszal.

Ott lebeg előtte, vízben, égben, napban,
Bármí tárgyra néz is: Toldi képe abban;
Még szemét behúnyva is foly az ígélet,
Mint ha ki valamit erősen megnézett.

Oh szív édes álma, ha nem álom volnál!
 Percz, rövid múltó percz, soha el nem mulnál!
 Rózsa mindig nyilnál, el sem is virulnál!
 Szerelem, szerelem, jaj be áldott volnál!

Ki a szabadba menekül Toldi is mindig nagy indulatrohamaiban, midőn György megsérti épp úgy, mint midőn Piroskát elveszti és a fürgeteges éjbe kirohan, hogy zimankó járja meztelen mellét.

De még sokkal jelentősebb szerepe van Aranynál a természetnek: nemcsak színhelye, hanem vele összhangzó háttere az emberi cselekvésnek. A természet képeibe saját lelke sugarai lövelnek bele. Így találjuk ezt Goethe-nél is. A természet tüneményeivel Goethe lelke is változik: az emelkedő nappal, holddal lelke is kiderül, tisztul.* Aranynál is vannak völgyek, melyek megszólalnak, mint a Petőfi hegygyel beszélő völgye, és erdők, melyek megindulnak, mint *Macbeth*-ben a dunsinani. A déli szél süvölt és villámok cikáznak, midőn az esküszegő V. László félálomban hánykodik. Ködbe vész a nap sugára, vak homály ül bérczen völgyön, a mint Bor vitéz örökre búcsúzik mátkájától. Szilaj szél zuhog, eső kopog, midőn László meggyilkolása előtt kedvesét, az egri leányt meglátogatja. A *Tengeri hántás*ban az elbeszélés minden mozzanatát a természet egy-egy symbolikus jelensége szakítja félbe. Midőn Forgách végzetes események előestéjén Kata-

* *An den Mond*: Füllest wieder Busch und Thal still mit Nebelglanz, Lösest endlich auch einmal meine Seele ganz.

linnak jó csillagát mutatja a mennybolton, a fényes csillag leszalad, mint tüzes szalag és kialszik. *Lejtőn* című költeményben az estével párhuzamosan szállnak a költőre sötét emlékei.

Száll az este. Hollószárnya
Megrezzenti ablakom.
Ereszkedik lelkem árnya,
Elborong a multakon.

Még meglepőbb a természet egyezése a hangulattal *Toldi estéjében*. Itt a bús természeti képek egész perspektívája nyílik. Már az első énekben a természet és az emberi élet jelenségei mind összefolynak egy hatásnak: a bús-komor halálsejtő érzelemnek keltésére. Késő ősz van. A dérütött fákról hullnak a sárga levelek. Az esthajnal véres lángja lohad. Leszáll a puszta hideg éjszaka, a bagoly elkezd sívítani halált hozó dalát. Előttünk a burjással felvert őskert közepén vén ház, melynek minden köve földre kívánczik. Mindenütt a pusztulás jele. Az ajtó csak csikorogva fordul meg sarkában, kilincse rozsdás, fája megodvasodott. A ház előtt sírásó ember, ki fagyos nyugalommal készíti utolsó nyugalma helyét:

Vándor madár lelkem. Jól érzi magába',
Hogy ma-holnap indul melegebb hazába.

Nehéz fojtó köd takarja a puszták határait, a mint Toldi másodmagával bús haragjában Pestre nyargal. Miután Toldi megölte az olaszt, Rákos mély homokjában gázol lovával és az

északi szél, mely lábnyomait egyenlőre szitálja, mintegy külső jele a feledékenységnek, melylyel a hálátlan nép Toldit illeti. Fölleges őszestén, midőn az őskert mindent bánata jélével, hulló lombokkal behint, készül Toldi sírdombja, melyet aztán az éj új hóval elborít. . .

Néha a költő lelke egészen összefolyik a külvilág jelenségeivel és a pantheismusba mélyed. Egyénisége széteszlik a világegyetembe: égen vitorlázik a felhőkkel, inog a szél mozgatta lombokkal, sugárzik a nap fényével és völgynek szakad a vízeséssel. Így beszéli magáról a *Bolond Istókban* :

. . . elbocsátá lelkét ringatódzni
Szellő fuvalmán, bölintő galyon,
Felhők futásával versent hajózni,
Hanyatt terülve egy partoldalon, —
Engedte önmagából kilopódzni.
Hang, szín, sugár lett, tér és mozgalom,
Ő a természet, a nagy és örök —
Mi ott henyél, csak hitvány földi rög.

Ép oly erős vonzalom, mint a természethez, kapcsolta őt a költészethez. A költészet volt menedéke az élet viharjaiban, vigasztalása és enyhülése fájdalmaiban. Csendes nyugalommal a költészetnek élni, volt életének be nem teljesült fővágyódása. Arany a költészetről elméletileg is sokat gondolkodott, bírálatai és tan-költeményei tele vannak rá vonatkozó finom észrevételekkel és talpraesett elvekkkel, *Vojtina Ars poeticájában* pedig — véleményem szerint — Boileau *l'Art poétique* és Horatius *Ars poe-*

tica költeményeivel szemben, legalább elmélyedésre nézve kivívja a pálmát. Horatius és Boileau a költői műfajokra és eljárásra nézve utólérhetetlenül helyes tanácsokat osztogatnak: Arany azonban a költészet leglényegesebb problémájáról: az eszményítésről világosít fel bennünk és így mélyebbre hatol mint akár Horatius, akár Boileau.

Minden valódi költőnek van művészetéről bizonyos elméleti nézete, mely mindig saját költészetében és ízlésében gyökerezik. Innen van, hogy mindegyikök erre a kérdésre: *Mi a költészet?* más-más feleletet adott volna. Tinódi Sebestyén azt mondaná: A költészet jeles tettek elmondása az úri nép mulatására és hazafiúi meg vallásos érzelmek keltésére. Zrinyi a költő így felelt volna: A költészet nemes nagy-úri foglalkozás, melylyel őseink emlékét dicsőíthetjük és olvasóinkat nagy hazafias célokra tüzelhetjük. Kazinczy azt vélné, hogy a költészet az általános emberi érzelmek finom, discret előadása kevés, erre született érzékeny ember számára. Petőfi: a költészet a szerelem dicsőítője és a világszabadság előkészítője.

Arany szerint a költészet az emberi lélek és a külső világ jelenségeinek jellemzése, mely lényeges sajátságaikat tünteti elénk. A költészet tehát a valónak válogatott és fokozott vonásokból álló mássa, úgy hogy a költészet szebb és jellemzőbb a valónál. Arany a *Vojtina Ars poeticájában* két talpraesett példát hoz fel ezen elv magyarázatára. Egy athaeni polgár híressé lett az által, hogy kitűnően tudta a

malaczvisitást utánozni. Egy paraszt, megirigyelve ezt a dicsőséget, egy ízben valódi malaczt rejtett köpönyege alá és a piacon megríkatta: de ime, a hallgatók kifütyölték, mert míg az athaeni polgár úgy sivített, mint a malaczok többnyire szoktak, a paraszt realis malacza fuldokló kényszerhelyzetében, úgy sikoltott, mint soha máskor. A költő is ilyen utánzó, hívebb mint a való. A második példában a Duna-parton sétálva, az élet tolongó vásárának közepén találja magát a költő: a járó-kelő könyökli egymást, kufárkodik, káromkodik, czivakodik: por, sár alatt, hagyma-illat a levegőben és hogy ne kételkedjünk mind ennek a realitásában, egyszerre csak feltaszít egy kocsi-rúd. Ha a Duna tükrebe tekintünk, ezt az egész tájképet megtaláljuk, — mint a valót a költészetben — tövonásaiban a hullámokon ringva, tisztára mosva a hatalmas folyó szmaragdja által.

A költő Arany szerint mindig hazájának édes gyermeke; minden jegye arra a népre vall, melyből való. Minden nagy költő népét meg hazáját tükrözi vissza műveiben.

Nagy stilusérzékénél fogva Arany mindjárt kiérzi, ha egy műfaj sajátos hangja nincs megütve; innen nagy haragja az 50-es években garázdálkodó Petőfieskedők ellen, kik Petőfit vélték utánozni, mert nem viseltek nyakkendőt és mert parasztos kitételeket használtak, ha babájukról énekeltek.* A Petőfieskedő iskola

* Székely József 1853-ban az ég boltját *«egy pipa-kupaknak»* nézi. A költő szerinte *bagó* a halál szájába. Rongyos könyve *gatyába* van kötve. Szerelme tüzes,

főhibája Arany szerint voltakép stilushiba: az, hogy a dal compositióját és stiliusát a lyra összes fajaiban átvitték.

Nem kevésbbé, mint saját erényeinek fonák túlzását: ezt a nyers népieskedést, meg parasztos realismust gúnyolta Arany ép realistikus hajlamainál fogva a másik végletet: az elvontra halványított költészetet, mely általános nagy eszméket keresve, a végtelen aetherbe vész. Ott van a papiros-sárkány története az elvont dagályosság allegóriája gyanánt: emelkedik, emelkedik a villám és a mennydörgés hazája felé és hogy pályáját a földhöz semmi se kösse, elszakítja czérnáját: «Enyém az ég!» De csak rövid ideig rugaszkodhatik, jön a zimankó szele és lesodorja a tócsába, hol ironikus békák brekegnek felette. Vojtina is azt tanácsolja, hogy tegyünk valami nehézkedő súlyt a költészet léghajójába, különben mindenestől a semmibe tűnik.

Arany a maga műveiről mindig a legnagyobb szerénységgel beszélt: «több a hírnév, mint az érdem»; de a költészetet általán az emberi műveltség legszebb virágának gondolta. A költészet szabadít fel — szerinte — az önkényes erőszak alól és ha minden elhagy, ő egymaga diadalmasan száll szembe a zsarnokkal. Ali pasának csábító gazdagsága és fenyegető hatalma nem némíthatja el Szondi két apródját, hogy uruk hősi halálát ne dicsőítsék. Edvard angol hódítót a leigázott walesi tartomány bárdjai

mint a *pékkemencze*. (*Szeszélydalok*.) V. ö. Csernátoni Gyula, Petőfi hatásainak egy pár titka. *Erdélyi Muz. Egylet kiadványai* I. 110.

büszkén és merészen átokkal sújtják. A király dühében máglyára hurczoltatja mind az ötszázat: danolva szállnak a lángsírba, és egy se bírja mondani, hogy: Éljen Eduárd! De az ének hatalma nem engedi többé nyugodni a zsarnokot; testőreinek lándzsáin keresztül, záros vasajton át, kürtöt, dobot túlbúgva hatol a vértanúk dala megrázó fenségében az álmatlan királyhoz.

VI.

Valamint a hold földünk körül és ezzel ismét egy távolabbi középpont: a nap körül forog, úgy Arany költészete is a magyar szellem és nép-typus kifejezése, de e mellett egyszersmind egy sokkal általánosabb irányban is mozog: az újkori európai művészet uralkodó tendenciái és eszméi irányában. Mint a nagy oczeánban, műveiben is két erős áramlat van egymás felett: az egyik a nemzeti, a magyar, a másik alsó, a XIX. század közepének hatalmas sodrú eszme-áramlata. Láttuk, mennyiben magyar Arany, nézzük, mennyiben európai.

Minden költői mű és általán minden művészi termék olyan lelki állapotot tesz fel közönségében, a minő a szerzőé. XVI. századbeli várúrnak, török hódítás korabeli gentrynek kell lenni, hogy Tinódi egyhangú krónikái tessenek: oly embernek tehát, ki érdeklődik a korabeli események és különösen a harczy hírek iránt, de újság hiányában a vándorló

lantosra szorúl. A harczkedvelő hallgatók kíváncsisága arra ösztönzi a hegedőst, hogy mindent részletes pontossággal elmondjon, hazafiúi tendenciával fűszerezzen, az ihletes lendületet azonban kerülje, mert ez a reporter rovására esnék. A ki gyönyörködik a Dugonics múlt századbeli *Etelkáján*, annak a szerzőhöz kell hasonlítani: hazafias érzelműnek, a magyar múlt kedvelőjének, fejletlen irodalmi ízlésűnek, naiv, kissé nyers hajlamúnak kell lennie. A *Bácsmegyei gyötreimei* a magyar rokokko-idei sentimentalis társaság érzékeny tagjainak való, kik a sirást társadalmi mulatság gyanánt űzték, mint mi manapság a tarokkot. Kölcsey meg Vörösmarty hazafias lyrája Széchenyi kortársainak van írva, kik, mint a költők, maguk végletes remények és sötét gondok közt révedtek és nem tudták, hogy az a fény, mely Magyarország láthatárán derengett, a hajnal vagy az alkony pirossága-e? Szóval: a szerző és közönsége közt elektromos kapocs van, a villamos telep ütései közösek.

A XIX. század egy csoport új érzelmeket és vele az irodalomban is új irányokat fejlesztett. Az első századunkra nézve ily jellemző tendencia a pessimismus, az a világnézet, mely abban tetőzik, hogy a nemlét jobb a létnél, mert az életben több a fájdalom, mint az öröm. A század nagy lyrikusai Byron, Heine, Leopardi, Musset ép úgy hódolnak — mindegyik a maga költői módja szerint — ennek a meggyőződésnek, mint a nagy regényírók: Balzac, Flaubert, Dickens, Thackeray és mint a XIX. század legnagyobb bölcsésze, Schopen-

hauer. A francia forradalom nagy csalódásai, a nagyvárosi és a nyilvános élet izgalmai, a fokozódott sensibilitás, a vallásos szellem hanyatlása, a létért való harcnak a civilizációval növekvő nehézségei, régebbi kedves illúziók eloszlása a természettudományok segítségével, az emberiség láthatárának prózai tisztulása — mind ezek táplálták a kételkedést, az elégedetlenséget, a meghasonlást, mely szívünk legfenekén található.*

A pessimismus Aranynál sehol sem alap-tendentia, mint kedvelt költőjének, Byronnak *Kainjában*, de sötét évek keserű hangulatának hol naivan fájdalmas, hol könnyező humor enyhítette kifejezése. «Ő világ, valóban szomorú egy komédia vagy te» — így hangzik mindjárt első művének, az *Elveszett alkotmány* jeligéje. A magyar zene — mondja egy másik költeménye — olyan, mint az emberi élet: kevés öröm, vegyítve sok bánattal. Egy népies hangú dala pedig már a keserűség bizonyos cynismusával kérdezi: «Mit keseregsz atyám-fia, rokonság? Ez az egész merő világ bolondság!» És mi az ember? «Az ember önző falékony húsdarab, mikép a hernyó telhetetlen, mindig előre mász s harap». Hányan vagyunk —

* Kétségtelen, hogy a pessimismus nem a XIX. század terméke: Buddha, ki 2400 évvel ezelőtt minden szervi élet céljául a *nirvana*, a teljes megsemmisülés elérését tűzi ki; Salamon király, ki szerint minden hiúság; Jézus Krisztus, ki az aszkezist ajánlja és kijelenti, hogy «birodalma nem e földről való» — e részben egyek. Intensitásra nézve azonban egy század se annyira pessimistikus legjelesebb szellemeiben, mint a mienk.

mondja szilveszter-éji felkösztöntőjében — kik a sorstól rongyot kapánk élet helyett: mégis, mivelhogy nincs külön, hordjuk azt, míg lehet.* Nem csoda, hogy ennek a gyarló lénynek, melynek neve ember, érzései is gyarlók. «Hol van az igazi bánat — kérdezi — a mely nem önös? Min vesztegségünk az, bármely alakban, mely a bűnnek mélységet kölcsönöz».

Aranynak ezen ki-kitörő pessimismusát az európai irodalom eszme-áramlatain kívül első sorban rendkívül kifejlődött érzékenysége magyarázza meg. Nagyon érzékenynek lenni, annyi, mint szerencsétlennek lenni. Hát ha még, mint Aranynál, Magyarország kétségbe ejtő politikai helyzete, különböző sorcsapások, mint Petőfinek meg leányának Juliskának halála és ideges bántalmak mind hozzá járúlnak, hogy elsötétítsék képzeletét. E mellett költői tehetségének sajátos volta: a realitás élénk érzékével bíró contemplatio szintén a pessimismus felé terelte. A világ és az emberek pontos szemlélete, megfigyelése voltakép már tetterő híjában történik; a tettek hevében, a boldogság karjaiban nem vagyunk megfigyelők. És mi a sok praecis megfigyelés eredménye? Az, hogy észre vesszük, a mit egyéni jólétünkre nézve jobb volna észre nem vennünk: az emberek erkölcsi és szellemi gyengeségeit, cselekedeteiknek kicsinyes indító okait: a mindenben jelentkező hiúságot és önösséget.

* «Rongyélet biz ez — írja Arany 1858-ban Mentovichnak — de hordjuk, míg lehet, mert nincs külön». *Kolozsvári Közlöny*. 1882. deczember 2.

A második általános európai irodalmi tendencia a lélektani elemzés. A modern költő — mint az orvos — bonczoló késsel dolgozik és oly rejtett részeket is feltár, melyeket a régiek nem érintettek: nem elégszik meg azzal, hogy mint elődei, költőileg constatálja az érzelmeket, hanem a megfigyelés górcsővén át összetételüket vizsgálja: mennyi jut az érzékek, mennyi a lélek rovására: mi pld. a szerelemben az ösztön, mi a hiúság vagy más lelki jelenség osztályrésze. A lelki állapotok e részletes rajza az eposban egészen modern: Vörösmartynál is még egységesek az érzelmek, még nincsenek lélektani szálakra fejtve. Meny nyire eltérő ettől a költői eljárástól az Aranyé, midőn Toldi és Piroska szerelmét rajzolja! Mily beható részletességgel jellemzi Piroska lelki állapotát, midőn elfogadja Tar Lőrinczet férjül. Nemi sajátságai: szemérme, félenksége; nevelése, családi büszkesége, egyéni dacza, kötelességérzete — mind ezeket felhozza Arany elemzésében, hogy megmagyarázza Piroska magatartását abban a végzetes perczben, midőn beleegyezik a házasságba. * Midőn aztán Piroska elnyomja szerelmét és valahogy beletörődik a Lőrinczczel való életbe, a költő megint széttagolja lelkét. Ott van magyarázatkép első sorban büszkesége: a világ előtt boldognak akar látszani, nem tűrhetné, ha sajnálnák, hogy azt rebesgessék: szegény Piroska. Ehhez járul másod sorban apjának forró vágya, hogy fiúnokája legyen, a mi Piroskának is elfojtott

* *Toldi szerelme.* II. 33—36. versszak.

ohajtása és annak az eskünek a tudata, mely Piroskát hűségre kötelezte férje iránt. Arany ezek után még egy negyedik érvet is hoz fel, annak magyarázatára, hogy Piroska megszokta Lőrinczet:

A vérnek is abban lehet egy kis része:
Nem epe a mézes hetek ifjú méze.

A lelki analysis ezen példája már Balzacra, a *Physiologie du mariage* szerzőjére emlékeztet.

Arany realismusa és pantheistikus hajlama szintén a XIX. század költészetéhez kapcsolja, mint pessimismusa és lelki elemzése. A természet és a költői lélek egysége — mely Aranynál ugyan pusztán elvétve nyilatkozik — ez a modern lyrának egyik, mindinkább mélyebb gyökeret verő alapérzelme. A realismus az újabb művészet egy másik főjellemvonása, melyből Arany is kiveszi a maga részét. Annélkül, hogy a legújabb naturalismusra gondolnánk, mely a realismus véglete, észrevehetjük a nagy különbséget, mely pld. egy XIX. századbeli és egy renaissance korabeli remekmű közt tátong. A régebbi mű — festői ép úgy mint költői — bizonyos tekintetben symbolikus: tárgya nem úgy van előadva, mint azt a valóban találónak, hanem bizonyos conventio szerint felfogva, mely csak jelzi, nem ábrázolja a valódi tárgyakat meg eseményeket. — *Zalán futása* pld. minden ízében eszményi költői constructio: senki se hiszi, hogy a magyarok bejövetele a IX-dik században valóban így történt volna. A régi eposi szerkezet termé-

szeténél fogva az események illetően feltűntetését vontta maga után. A Raffael képein is az alakok bizonyos ideális csoportokat alkotnak; a valóságban bizonyára nem így álltak, de ily módú csoportosításuk a kép eszméjét festőileg tünteti ki. Munkácsy Krisztus-képei ellenben úgy iparkodják az eseményeket feltűntetni, a mint azok valóban történtek, reconstruálják, a mennyire lehet, a múltat és mintegy kárpótolni akarnak, hogy nem lehetünk szemtanúi a bibliai eseményeknek. Zrinyiben és még Vörösmartyban mennyi a conventionalis vagy pusztán elképzelt, de soha nem tapasztalt vonás, mily sok ellenben a *Buda halálában* a valóságban megfigyelt és belőle átvitt részlet!

Minden nagy dráma- vagy eposzíró olyan, mint ama híres XVI. századbeli spanyol kalandos vezérek egyike, olyan mint Cortez avagy Pizarro, kik sejtelmes ösztöntől hajtva mesés országokat, kincses templom-városokat, dús-gazdag aranybányákat, ember nem járta vidéket fedeznek fel. Arany is egész új birodalmat hódított meg a magyar költészet számára. Míg Petőfi a lyrába a magyar alföld rajzát és a magyar népdal szépségeit viszi be, Arany epikus költészetünket a magyar nép eredeti typusaival, a népköltészet naiv felfogásával és nyelvkincsével gazdagítja. Arany maga a magyar embernek, költészete a magyar népköltészetnek eszményítése.

III. KÉPZELETE.

A semmiből világot teremtő phantasia teszi a művészt valóban művészsze. Milyen az a bűvös *laterna magica*, melylyel Arany alakjait és tájképeit — az embert meg a természetet — élénk tudja varázsolni?

Ha valakinek képzeletét akarjuk meghatározni, mindenekelőtt ismerni kell azokat a forrásokat, melyek képzeletét táplálják. Az emberi phantasia minden tarkaságát, egész anyagát, elemeiben a valóságból veszi. Phantasiánk voltakép nem tud teremteni olyasvalamit, a mi nincs sehol a külvilágban, hanem csak kombinálni, azaz a valóság adta elemeket különböző módon összekötni. Midőn például Arany leírja a rút ördögi Ármányt, hosszú, lógó agyarával, vérben forgó szemével, tüzesen cikázó nyelvvel, vértarajos kígyókból álló szakállával, — mind összerak és nagyít olyan különböző jelenségeket, melyeket egyenként némely állatoknál vagy másvalahol a külvilágban látott. A phantasia tehát, még pedig a legnagyobb költőé is, mindent a valóságból

merít. Csakhogy ez a valóság, ez a külvilág nagyon is különböző a szerint: ki látja. Nincs két ember a világon, ki ugyanazt a tárgyat látta volna. Az a combinált reproductio, a melyből a képzelet működése áll, első sorban a megfigyelő tehetségtől függ. A ki mit megfigyel, azt rakja össze képzelete képeiben. Ha a költő valami tüneményt vagy jelenetet akar előadni, képzeletében átfutja mindama hasonló, legalább részben ide vágó tüneményeket, a melyeket tapasztalt, hallott vagy álmodott. Legbecsesebb anyag azonban mindig az, a mit megfigyelt tapasztalataiban; mert abban legtöbb a való, a természet. Ugyanabban a jelenségben három ember más-más sajátságokat fog észrevenni: mindegyiküknek más iránt van érzéke, tehát ugyanabból a tárgyból más-más jellemvonásokat fog kiemelni. Minden embernek megvan a maga szemüvege.

Ha Vörösmarty, Petőfi és Arany véletlenségből valamely zivatar alkalmával egy helyen ültek volna, Vörösmartyt a zivatarban bizonyára a nagy jelenségek ragadták volna el, a kisebbeket, a részleteket nem igen vette volna észre; az ég borúja meghatná, erős izgalmban a villámlásban lángözönt látott volna, melynek csapásai idegrendszerét felvilanyozzák. Az egész vihar reá nézve valami ellenséges hatást tenne.

Vörösmartyt izgatja, Petőfit lelkesíti a vihar. Az égi háború reá nézve a szabadság és a szolgaság harcza; az előtte lezajló pompás látványból Petőfi mindig azt emeli ki, a mi vonatkozással van hangulatára, lelki állapotára. A természet-

hez mindig hozzá képzei az emberi életet is. Az egyes jelenségeket (a szél irányát, a felhők alakját, az esőcseppek nagyságát) ő se figyelte volna meg pontosabban: a természeti jelenségek oly gyors és oly élénk hatással vannak reá, hogy nem ér reá, megfigyelni: érdekesebb látvány előtt a vér mindjárt arczába szökik.

Másképp tükröződik a vihar az Arany szemében. Arany megfigyelő tehetsége egyéniségében gyökeredzik. A nyugodt, beható *contemplatio* — mely költői tehetségének főjellemvonása — pontos megfigyelést eredményez. Míg Petőfi mint lyrikus nézi a külvilágot, kinél minden jelenség érzelmeket kelt, Arany tisztán, tárgyilagosan, mint epikus szemlél. Ő szemmel tartja a vihar minden állapotát, a keletkezéstől a kitombolásáig: meteorologus nem lehet pontosabb feljegyzéseiben, mint Arany legköltőibb vihar leírásaiban.*

Vörösmartyban intenzív, heves, sőt rikító képeket, Petőfiben élénk érzelmeket keltett a vihar: Arany szellemében minden szépsége a valóság mértékében és színében tükröződik. Vörösmarty bús izgalommal, Petőfi exaltált lelkesedéssel nézi a természetet, Arany elmerülve szemlél. Képzelete a természetet meglepően tisztán, híven és szabatosan reprodukálja.

* Arany a vihart több helyen írja le, legmeglepőbb művészettel *Murány ostromában* III. ének. (V. ö. *Álantos.*) Petőfi felfogására jellemző *A felhők* című költeménye: a felhők jöttek «hogy a viharral...e zsarnokkal élet-halálra vívjanak». Vörösmarty igen gyakran hozza fel a vihart képies kifejezéseiben.

Legsajátosabb a Vörösmarty phantasiája. Ragyog, lángol, forr, sistereg, füstöl, mint az ömlő láva. Végletes izgalmában visiókat idéz elénk; legjellemzőbb költeményei látomások, melyekben pompázó pathoszszal a bús képek egész sorát vezeti elő. Képzelete rikító veres, viharcsapkodta fáklyájának fel-fellobbanó fényénél a legmagasztosabb és legzordonabb visiók kísértik. Mily szomorú képzetsorból fűződik össze a *Szózat*! A jövődőt elborító felhők megnyílnak: egész Magyarországot vérben állva látjuk és a nemzet sírját a könyező emberiség veszi körül. Ilyen látomásszerű a *Zalán futásának* kezdete is. [Eljött az éj, — mondja a költő — az ormok szomorún feketednek, de az ő lelke előtt a múlt képzik: «Derengő lelkem előtt lobogós kopják és kardok aczéli szegdelik a levegőt: villog, dörög a hadi környék: látom, elül kaczagányos apák s heves ifjú leventék, száguldó lovakon, mint törnek halni vagy ölni; zászlódat látom Bulcsu s szemem árja megindul.»

Zene hallatára még erősebben töri Vörösmartyt a visio láza. Liszt zongorajátéka alatt a múlt és jelen képei vonódnak el előtte: «újra látjuk vészeit Mohácsnak, újra dúl a honfiháború!» Azután végletes exaltatioval feltűnik zeneizgatta képzeletében a szebb jövő képe: «S még a kő is, mintha csontunk volna, szent örömtől rengedezzen át és a hullám, mintha vérünk folyna, áthevülve járja a Dunát.» *A vén cigányban* ijesztő zavarban rohannak a látomásos képek s szinte hallucinációvá fokozódnak. «Kié volt ez elfojtott sóhajtas?» kiált

fel egyszerre. Mintegy forgószéltől felkapva, örvényzenek benne a világtörténelmi, bibliai s mythologiai bús reminiscentiák:

Mintha újra hallanók a pusztán
A lázadt ember vad keserveit,
Gyilkos testvér botja zuhanását,
S az első árvák sirbeszédeit,
A keselynek szárnya csattogását,
Prometheusznak hallhatatlan kínjait.

Vörösmartynál egyáltalán tropikus talajon járunk: a nedves buja földből kábító illattal pattannak elénk a rikító színű óriási csudavirágok; bizarr tollazatú madarak rikácsolnak, gyémántos pillangók lebegnek a tikkasztó levegőben. Bágyasztó egyhangúsággal merevedik felettünk a forró öv mély kék ege.

Petőfi képzelete a lelkesedésé, az exaltatioé: ragyogó, gyorsan hullámozó, egyszerű, közvetlen képeket felidéző. Mintha nem szavak, hanem maguk a tárgyak jönnének át szellemünkbe.

Petőfi meg Arany közös vonása, hogy képzeletük a magyar népdalból fejlődött. Petőfi mindig megmaradt a népdal metaphora körében; Arany is mindig empirikus hasonlataiban, csak olyant említ bennök, a mit maga is látott. Exotikus virágok nem igen akadnak képzelete kertjében: mind magyar termés, nem olvasmány csemetéje. Néha szinte szószerint vesz át a néptől egyes képies kitételeket: «Puszt a szívem, mint kopár őszi tarló, a melyről leszedte a kalászt a sarló», mondja Toldinak az özvegy. A népdal, az elhagyottságot így

fejezi ki: «Árva vagyok, árva, mint mezőben tarló, kinek ékességét elvette a sarló.»*

Közösek Petőfiben és Aranyban a népköltészettel a természet symbolismusa, a természeti tünemények megelevenítése, mely a magyar nép költészetében még gyakoribb, mint máshol. Minden megszemélyesedik, megelevenedik. Mint az ős-népek műveltségük leghajnalán az égi tüneményekben, az égboltozaton, az évszakokban emberi és állati harczokat, saját életükhöz hasonló jelenségeket látnak; mint a *Rig-Veda*, az emberiség ősi okirata a felhőkben Indra teheneit, a villámokban kigyóit véli felismerni: úgy Arany és Petőfi is a magyar nép phantasiájával megszemélyesítik az évszakok látványait, megelevenítik az eget. Figyeljük meg, minő szerepe van például az ég jelenségeinek Arany képzeletében. Mindenütt érzés, élet. A nap szeretettel *simul* oda a csillagok ezreihez; a fellegek távolból oda jönnek fehér gyolcs ruhában — neki *udvarolni*. Közeledik a vihar: a felhő szeme a nap, először csak *rebben*, aztán rémes, idomtalan fellegek lomha testükkel átheverik az eget és sorra *elnyelik* éktelen szájukkal; a villám *ki-kirántja* hüvelyéből kardját. A vihar dühe egyre fokozódik: a felleg szikrát hány *lova* patkójától; mérges lángkigyók csattogva *vinak*. A mint elmúlt az eső, a távolban látni, hogy *sír* az ég egyik szemével, míg a másikkal *nevet*. De a nap is, *lova* is kifárad végre;

* Lehr A. *Toldi*, irta Arany J. 1882. 248. l. E felette becses mű nemcsak Arany nyelvét, hanem képzeletét is megvilágítja.

pályája végén siet, mintha kedvesei várnák otthon; hisz már ott *leskelődik* az éjtszaka; a mint *beront*, az ég harmatot *sír* a földre. A mythologiai képzelet, — ha szabad így neveznem — mely ezen helyekben előfordúl, Aranyban Petőfi hatása alatt csak még öregbedett; legerősebben nyilvánul *Murány ostromában*, mely Arany és Petőfi barátságának korába esik (1847—48). Mindkettőjüknél a népköltészetből fakad ez a sajátság; de Petőfi itt is közvetlenebb, mert egyszerűbb és természetesebb.

A hajnal, a napfelkelte hosszú sor bájos képet idéz fel az Arany phantasiájában. A pusztán egyszerre selyemszőke hajjal emeli fejét a piros arcú hajnal és álmos szemekkel végig néz a tájon. Őszszel nem ül ki a hajnal, az ég gyönyörű tündére, az ég küszöbére. Olykor haragos a hajnal és vérszín övet köt, mint akkor, midőn Nagy Lajos reggel megtudja Endre megöletését; máskor ismét «a kerek földhöz tűzi bársony övét.»

Ez a hitregei képzelet, az ég jelenségeinek megelevenítése, eltérő a különböző népeknél; a nomád nép máskép látja ugyanazt a jelenséget, pld. a naplementét, mint egy megállapodott nép. Arany is figyel a hasonlatok ezen ethnographiai stilszerűségére; a hún dalnok *Buda halálában* máskép eleveníti meg az esthajnalt, mint a XVI. századbéli Ali basa szolgája.

* Az idézett helyek Arany különböző műveiből vannak összeállítva: *Ősz végén. Tölgyek alatt. Murány ostroma* III. *Gyermek és a szivárvány. Szondi két apródja. Toldi* I.

A hún ének szerint

— már a nap is lemenőben,
Tüzet rakott a felhőben

míg a török keleties dagálylyal így czifrázza:

— a nap nyugovóra hajolt,
Immár földi vállát biborszínű *kaftán*. *

Ezen megelevenítő, személyesítő sajátságra nézve Arany és Petőfi képzelete édes testvérek; de a mi Arany képzeletében a leglényegesebb, abban már nem osztozkodik nagy barátjával.

Aranynak költői főjellemvonását bizonyos szemlélődő, contemplatív realismusban találtuk; oly szemlélődésben, mely szenvedőlegesen a múltra irányul és rendkívüli fogékonysággal bír a valóság minden jelensége iránt. Képzeletében is ez a realismus uralkodik; Arany szemlélő hajlamainál és realitás-érzékénél fogva erős megfigyelő; képzeletében is több a megfigyelés, kevesebb a képzelődés, a combinatio mint bármely más kiváló költőnkénél. Képzelő tehetsége nem idomítja annyira a valóságot, mint más; nem szűriti eszményileg a kasztáli forrás vizét, hanem minden földi és ásványi alkatrésztől iszsza. Mint ő maga írja önmagáról:

Mindig marad — ha a fejére áll is —

Ő nála valami vaskos, reális. (*Bol. Istók* II.)

Aranyra jellemző, hogy festő akart lenni; oly erősnek és szabatosnak érezte képzeleté-

* *Rege a csodaszarvasról. Szondi két apródja.*

nek tarka képeit, hogy részletes vonásokban a papirosra ohajtotta vetni. Természeténél fogva a physikus lelkiismeretes pontosságával figyeli meg a külvilágot és a költő ihlete nem bontja fel egészen ezeket a valóság szolgáltatata elemeket.

Engem bozótja, gazza nem bánt,
Mert a gyom is természetes,

mondja a Városligetről.

Mily pontosan és híven írja le Arany példaul a délibábot! A délibáb minden fontos optikai sajátsága ki van emelve; hogy a délibáb a láthatár szélén tűnik fel, hogy alja olyan, mintha víz hullámszerűen a ködön át, hogy két részre metszi a tárgyakat, alsó rétegében visszásan tükrözve a tárgyakat:

A délibáb midőn vizet csinál,
Melyben torony, fa kettészelve áll,
Lebegve orma, tótágast az alja.

Bolond Istók pedig az alföld határain, rengő vidéken látja, hogy ölti a távol a délibábot fátyolul:

Egy rész alúl leng, más fölül az égen,
Mely mint ezüst tó, közzék szorúl.

Petőfi is több ízben írja le a délibábot, de mint lyrikus, ki a délibáb képét a hangulat és az élénkítés kedvéért használja, míg Arany részletesen hű leírása önmagáért való. Az

egyiknél a délibáb lyrai elem, a másiknál tárgyilagos, epikai.

Legsajátságosabban és legerősebben nyilatkozik azonban Arany realismusa az emberi indulatok rajzában. Arany a lelki jelenségeket is testi hatásukban rajzolja; lelket és testet egyszerre lát, úgy hogy a lélek állapota egyszerre mind physiologiailag is fel van tüntetve. Költőink addig csak a lelki mozzanatokot irták le, vagy a testet is, de különválva. A mi századunknak egyik tendenciája, hogy mindent anyagilag is fel akar fogni, költészetben is, tudományban is. Innen a modern illusztráló hajlam is, mely a költők (voltakép utólérhetetlen) látomásait és az elmúlt idők életét és történeti maradványait képekben akarja rekonstruálni.

Aranyra nézve egy-egy indulat egyszerre mind egy-egy arczkifejezés; a harag, a szégyen, az öröm sokféle nemei phantasiájában mindig egy bizonyos testi változás képével vannak összekötve. Ha egy személye lelkileg megindul, Arany látja és leírja szeme kidagadását, kezének görcsös összekulcsolását, idegei lázas hangyafutását, orrczimpáinak rezgését is, sőt néha a lelket csak a testen át jellemzi; csupán a test pathológiáját adja, mint a belső dulas kifejezőjét. A testi és lelki jelenségek ezen együttes feltüntetése Arany legfeltűnőbb és legjellemzőbb sajátosságainak egyike.

Megtaláljuk nála a szerelem, az álom, a düh egész physiologiáját. Az ő szemében mindezek egyszerre mind az idegrendszernek bizonyos állapotai, melyeket önkénytelenül oda képzel

a lelki jelenségekhez. Figyeljük meg pld. a szerelem különböző kifejezéseit Arany személynél. A mint Magyarék megpillantják hosszas nélkülözés meg bolyongás után a tündérlányokat, Magyar így szól: «Ez a síp-hang, bátya, bennem *végig csikland*». Hunor pedig: «*Vérem hatja* szüzek árnya fordulatja». Arany szerelmeseinél különben nem csak a látás, hanem a képzelet is felcsiklandozza az idegeket. Krimhilda Attila távollétében nem tud aludni: fohásza galambit férje után küldi, hattyú-fehér teste forog a hab-ágyon, a lelke meg uszkál tenger hiú vágyon. Egyszerre lépteket hall Attila tornáczában. «Veti hamar — mondja a költő — leplét karcsú derekára, minden erén futkos *szerelem hangyája*». Ép így, testi hatásában rájzolja a szerelem fejlődését. Murányban vagyunk; a vár büszke úrnőjét a szerelem kínjai törik. «Érzi-e már szive — kérdi a költő — a *csiklandva metsző* fájdalmakat? Érezi-e a lángot, mely, midőn áthatja, *fájlaló bevétől reszket* minden tagja?» Örzsi a *Toldiban* pedig ekkép festi szerelmét:

Nekem is van nagy bűm, — nem bú, *fagyok, égek*;
Szerelmes vagyok én...

Arany nagy megfigyelő tehetsége révén az anyaszeretetnek is tudja physiologiai osztályrészét, a mint ezt egy realistikus, meglepő hű vonás mutatja a leölt fiait sirató *Rachel* rajzában:

Olykor, ha lassú merengésiben
Elméje mint fáradt madár pihen,
Olykor lehajtja melle bimbáját,
Csiklandva mintegy élő fiait.

A haragban is a test convulsioi vallanak a lélek mély megrázkódtatására. Ime Attila haragja szintén *testileg* feltűntetve:

«Felforra Etelnek hirtelen a vére,
Zúgó patakokban ömlött a fejére;
Mint malom örvényzett két füle — s az ajka
Reszket vala kissé — — — —»

Toldi haragja feldúlja azt az egész óriási physikumot, melyet emberfia nem tudott megtörni; lába tántorog, szeme vérben forog, halantékán az ér mint a kötél úgy duzzad fel, színe változik, kékülő ajkai görcsösen vonaglanak. Széchy Mária féltékeny gyötrelmeiben elképzeli Veselényi indulatát, ha majd a vérpadon, hóhéra előtt áll: hogy hallgatja majd zúgó fülében «az eret, mint háborús örvényt szédült feje felett». A vér congestióinak rajza itt helyettesíti az érzelmekét.

Az álmod Arany szintén inkább testileg tünteti fel és nem ritkán az álom pathologiaját adja. «Minden tagom összezsibbadoz fektemben — írja egyik költeményében — mintegy lekötözve. Csak tompán sajog a fájdalom, nem éget; homlokomon érzek hideg veritéket. Minden pehelyszál nyom, mint egy-egy kődarab, akadoz eremben a vér s el-elmarad; s míg (az álom) legyen szárnyával borongó pillámon, körmével szorítja keblemet».* Midőn Toldi édes anyja éjjel bujdosó fia sorsán aggódik, az álom végre a hideglelés alakjában lepi meg: «Úgy fúrá magát be tarkójába hátul, futkosott sarkáig s

* Álom-való.

vissza a sarkátúl, összezsibbasztotta, meg-részegítette: ennyibe került míg elszenderíthette».

Mennyire eltérő ezen hű *diagnostól* az álmatlanság képe a Petőfi phantasiájában! Minden részletezés nélkül, a népdal közvetlenségével és egyszerűségével csak a fődolgot fejezi ki:

Mint galamb száll én felém az álom,
De reám nem édesgethetem;
A galamb félénk madár, tovább száll,
Elriasztja dobogó szívem.*

Arany a sírás leírásában is a reflexív-mozdulat önkénytelen kényszerűségét jellemzi: itt is az idegek mechanizmusát figyeli meg. Midőn Toldi búcsúzik édes anyjától, annyira elérzékenyül, hogy nem is tud beszélni: «Tartani akarta magát, de hiába! Mintha tūt szúrnának orra czimpájába, vagy mintha alatta reszelnének tormát, tekerő nyilallást érze olyanformát».

Még a természet jelenségeibe is beleviszi az emberi pathológiát. Ha szél van, akkor gyors *láz leli ki* az erdőt, a Vezuv kitöréscsi alkalmával az öreg föld tetemeit rengés rázza és hamari közökben meg-megújúl *láza*.**

Ugyanez a physiologiai hajlam mutatkozik a *Toldi* ama többször kifogásolt helyében, a

* Hasonlóan van gondolva Petőfi következő helye: «mért nem maradék földművelő, a minek szánt az ég? Nem tölteném most kínos virrasztással a végtelenbe nyúló éjszakát, *lelkem fölött az álom vig dallással madár módjára ringatná magát*». (Szomorú éj).

** *Toldi szerelme* XI. 55., XII. 26.

mely szerint az álom «édességén tiszta nyál csordult ki *Toldi* szája végén». (IV. é. 5.) Greguss törülni szeretne volna ezt a sort, mely kissé kényes szépérzékét bántotta. Ez a hely lényegtelen, de jellemző a költőre nézve, sőt mint ilyen Arany egyéniségének legmélyebb, legeredetibb rétegében gyökeredzik; nem véletlen megfélekedezés eredménye, hanem a költő egy állandó hajlamának kifolyása, mely a lelki jelenségekhez a megfelelő külső szervi változásokat fűzi.

Ezen physiologiai realismus, mely az érzelmeknek és indulatoknak a vérkeringésben és idegműködésben mutatkozó hatását festi, szorosán összefügg Aranynak egy más sajátságával: rendkívüli detailérzékevel és képzeletének szabatosságával. A részletek iránti érzéke abban nyilvánul, hogy a tárgyakat nem csak nagyjában, bizonyos általánossággal körvonalaikban, hanem egyes apró vonásaikkal együtt tűnteti elénk. A szabatosság, a pontosság ritka sajátága a phantasiának meg a stilusnak. Praecis az a stilus, mely mindazt de csakis azt mondja el, a mi bizonyos hatás elérésére, bizonyos érzelem keltésére szükséges. A praecisio a helyes czélt a legrövidebb úton a leghelyesebb eszközök segítségével éri el. A költői stilus praecisiojának egy minta-példáját Petőfi-nek eme kis versében látom:

A bánat? Nagy oczeán. Az öröm
Gyöngy benne. Talán
Míg felhozom,
Össze is töröm.

Lehetne-e ezt költőileg, azaz phantasiánkat megindítva, rövidebben kifejezni? Valamely költő képzelete praecis, ha költői álm-képeit oly vonásokból alkotja, melyek olvasóira azt a hatást teszik, hogy a valóságból vannak ellesve, hogy a valósággal részleteikben is meg-egyeznek. A költő leír valamit, a mit nem látott, csak elképzelt, és leírásának valószínűsége elhiteti velünk, hogy leírásai mind pontos megfigyelésen alapúlnak. De vajjon honnan méríti mindezt? Miben rejlik az a titokzatos erő, miszerint phantasiája részletes pontossággal fel tud tüntetni olyasvalamit, a mit maga a költő soha sem látott? Alapjában véve a költő itt se tesz egyebet, mint különböző benyomásokat bizonyos módon kombinálni. Ha a költő — vagy egyáltalán a művész — nem is látta a feltüntetendő tünetmenny-sort, legalább látott egyes részeket külön-külön; ezeket aztán képzelete összeköti. Arany gyakrabban ír le várvialokat, ámbár maga nem látott, de egyes elemeit tapasztalatból ismerte. Mint aradi nemzetőr 1849-ben látott ellenséges támadást erősségre; 1845-ben a nagyszalontai tűz alkal-mával megfigyelhette az ilyen catastropha szülte fejetlen ijedtséget vagy egyesek elszánt lélek-jelenlétét; midőn az oroszok 1849-ben Szalon-tához közeledtek, szomorú alkalma volt Arany-nak egy menekülő csapat zűrzavarát szemlélni. Ezekből összeszőhetni egy várostrom lefolyá-sát, nem csak elvontan könyvek után, hanem megkapó, mert a valóságból ellesett részletekkel. Ha pedig a költő a leírandó jelenség elemeit nem ismeri, feltehető, hogy legalább hasonlót

látott; ennek analogiájára költi aztán az ő leírását. A *Mátyás dalünnepé* című epostörédékben Arany leírja Mátyás király bevonulását Bécsbe; alkalmat erre a leírásra Ferencz József császárnak, ki akkor először utazta be Magyarországot, egy ünnepélyes fogadtatása adott.* A harmadik képzelhető eset az, hogy a költő egyáltalán nem látta azt, a mit leír; tapasztalati analogia se vezetheti. Ekkor azon lesz, hogy legalább egyes tapasztalt, látott részleteket vigyen be a leírás elemei közé. Ez a ritkább eset Aranynál; ilyenek a lovagjátékok, a Vezuv, a Kaspi-tenger mellékének leírása;** mindezekben sok oly részlet van, melyeket Arany a valóságban látott és ide beillesztett. Rendesen azonban csak olyan látványokat ír le, a minőket ő is látott, csak oly érzelmeket jellemez, a minők legalább csírában benne is megvoltak. Tündérei kissé nehézkesek; jobban tudnak közöttünk járni, mint repülni.

Ép ilyen pontosan részletesek Arany megfigyelései a tárgyak egyes sajátságaira nézve. Ha valami jelenetet leír, olyan detailokat mond el, mint csak az szokott, a ki jelen volt. Midőn Veselényi felkapaszkodik egy zivataros este a várra, egy hosszú falsikátort lát maga előtt: «Nem nyílt abból ajtó sem jobbra, se' balra,

* A költemény 1855-ben készült. Arany ez évben pünkösdkor Pesten látta a bevonulást.

** A lovagi tornák leírásain (*Toldi szerelme* II. és *Toldi estéje* II., III.) Walter Scott regényeinek, különösen *Ivanhoe* befolyása érzik meg. A Vezuvot *Toldi szerelmében* (XII. 25., 26.), a Kaspi tó vidékét a Csodaszarvas regéjében (*Buda balála* VI.) írja le.

szája egyenesen szolgált az udvarra; most az is sötét volt, *de ha villant az ég, fénye innen és túl egybetalálkozik.*» (III. sz.) Minő hű megfigyelése egy futólagos impressionnak!* Buda és Attila esküje alkalmával az áldozatnál a gyula-pap kardját *késmódra markolva fonákul* a fehér ló szügyébe döfi; azután

Messze kirántotta szablyával a vérét;
Bibor szalag aztán tarkázta fehérét.

Ez a részlet szintén helyes észrehevésen alapúl; mindenki láthatta, hogy ha nyers húsba kést döfnek, a vér nem tapad egyenletesen az aczélra, hanem mintegy véres csipke kígyózik rajta végig. Egyenként tán aprólékosoknak látszanak az ilyen részletek; de minő életet és valószínűséget adnak egy költői műnek, ha ez tele van velök! Szűk vizes edényről lévén szó egy helyütt, Arany megjegyzi, hogy utoljára legnagyobbat buggyan; trombitaszónál észre veszi, hogy a lovak hegyezik apró fülüket. A cigány Süsü faragta czímereknél megjegyzi, hogy a *p* betű megfordítva *q*-nak van metszve.

* Aranynak egyáltalán finom érzéke volt a percnyi tünemények iránt. Pld. Budaszállás leírásánál: «Fáklya *futó fénye* éjjel is ott jár még s *bukdosik* egymásba sok fekete árnyék» (*Buda halála* V.). Ildikó kíséretét így írja le: «De arany és kő is ragyog ottan drága, lovakon a szerszám futosó világa; szélyel az árnyékba fénye lövell tűzként, s vissza, ha nap ránéz, meri nézni büszkén.» Midőn Nagy Lajos tréfamódra elfoglalja Prágát: «Ablak alatt száguld a csata vad ménje, Ütközik a szembe láncsa *futó fénye.*» (*Toldi szerelme* IV. 59.). A mi itt le van írva, azt csak egy-egy másodperczig látni.

Arany részlet-érzékénél fogva észre veszi a legapróbb tüneteményeket; a fontos cselekvést kísérő, másoknak fel nem tetsző mellékes vonásokat is jellemző módon beilleszti az elbeszélés menetébe. Eddigi eposíróink nem merték volna műfajuk komoly méltóságát ily lélektani részletekkel tarkítani. És mi mindenre terjed ki Arany figyelme! Ha az öreg Benczéről van szó, megfigyeli, hogy miután eledelt vitt a bújdosó Toldi Miklósnak a sásba és az jó ízűen falatozik, *Bencze szája is mozgott, mintha ő is ennék*; a mint meghallja a hű szolga, hogy Miklós világnak akar menni, elszomorkodik s csendes bújában *körmével keresztet ír bocskorára*. Figyeljünk csak, ha valaki véletlenül ketté tört valami becsesebb tárgyat: rendesen elnémulva elé veszi a töredékeket és önkénytelenül próbálgatja őket összeilleszteni. Arany ezt az apró megfigyelést is felhasználja: Miklós a kenyérnek veti kését és szeli, de a kés ketté törik. Bencze pedig

— nézte a kést: hova illik a darabja,
Gondolja, jó volna, ha összeragadna.

Midőn a nép Toldi diadala után a győzelmes vitéz szolgáját, Benczét is élteti, megünnepli, Bencze jobbja a nép közt jár, balkezevel pedig zavarában *mente-gombjait kapkodja*.

Az általánosságok, a minőket a classicus iskolából való epos-írók, pld. még Vörösmarty is szeret, mindig halványak, bizonytalanok, mert sok egyénre vagy esetre vonatkoznak; éltet, egyéni színt a részletek adnak. Mily

elevenítő, az alföldi életből ellesett hű detail a következő, melyben Bencze felfejti a magyar ló igazi hajtását. Toldiné Budára kocsizik. Az öreg Bencze, a mint fia a lovak közé csap

Ne zavarđ a *lovam*, mondja neki mindjárt.
Jó úton ügetve, ha görönggyös, lépve,
Lassítani minden partocska élébe,
Minden kikopásra, kicsi földhajlásra;
«Ez a magyar lónak igazi hajtása».

Alig hogy ügetve egy közel rétre érkeznek, Bencze, a vén etet: «meg is állt, le is szállt, s gondviselő kézzel *lovai üstökét megrángatta kétszer*».

Ily részletekkel eleveníti meg Arany többi személyeinek jellemzését is. Feljegyzi, hogy midőn Veselényi a meglepett vén Kádás kardját követeli, Kádás «nem bírta megoldni a kard szíjazatát: rajta járt a keze, mégsem lelte csatját». Az epos cselekvésére közömbös az ilyen vonás, de az egész jelenet sokkal élénkebb és valóbbszínű, ha azt is tudjuk, hogyan mozogtak ez alkalommal Kádás újjai. Ha el akarjuk hitetni hallgatónkkal, hogy szellemet láttunk, el kell beszélnünk, minő színűek voltak gombjai. Egyáltalán Arany figyelme a test legkisebb mozdulatára is kiterjed: elmondja egy alkalommal a feldühödt Toldiról, hogy *czipái dagadnak*, Nagy Lajosról pedig, a mint lehült: *czipái nem rezegnek többé*, Krimhildáról, hogy csak *félíg nyitja ki szemeit*, a mint Attila csókolgatja. Buda királyt se kiméli meg attól a megjegyzéstől, hogy a vadászat reggelén nyergében

egyre ásít. Midőn a tündér Ibolya három csepp vért szúr ki saját újjából és hármát szeretője Rózsaéból, Arany hozzá teszi: *«sötétebb volt a Rózsa vére»*. Miután aztán eltávoztak, a három-három vércsepp *vékonyan, vastagon* felel helyettük a boszorkány kérdéseire. Toldi Miklós, saját hibáján eljátszván Piroskát, a Tar Lőrincz sátrába lép és hanyatt vágva magát a medvebőr-pokróczra *«füleit a vadnak csikorogva marta»*. Minő apró, de jellemző egy vonás! Toldi az ártatlan Tar Lőrinczet restelli bántani; nyers ereje nem talál más tárgyat, a min haragját kitöltse, mint a lenyúzott maczkó fülét.

Arany rendkívül gazdag ilyen aprólékos, de jellemzően beszótt észrevételekben: még a gyűrűkő pillanatnyi változása egy kézcsók alkalmával se kerüli ki figyelmét. Piroska a jámbor szigorú anya-királyné, Erzsébet előtt térdepel a bemutatásnál, ki kimért méltósággal az *ép bal** kezét nyújtja neki:

Megrezzent a leány eme *hideg* kéztől,
Bár *gyöngye, fehér is*, lilium szép víztől
Gyűrűi gyémántján ajka lehet hagyta,
S térdelve parancsát elvárta, fogadta.

A kéz eme leírása némikép már jellemzése Erzsébet egyéniségének is.

Még a legendában is, mely jellegénél fogva hiszékeny, alkalmaz ilyen realistikus részlet-vonást: hogy a holt Sz. László valóban kiszállt

* Arany nem felejtí, hogy a jobbikat Zách Felicián csonkította.

sírhóból a székelyeket segíteni, azt végül Arany szerint

Bizonyítá a templomnak
Egy nem szavajátszó őre :
Hogy három nap a sírboltban
Lászlót hiába kereste;
Negyed napra *átizádvá*
Taláztatott boldog teste.

A testi fáradság, a nagy út physiologiai hatása Arany szerint még a szellemeken is meglátszik.

Arany oly biztos minden részletre nézve, akár egy jó emlékezetű szemtanú. Ha ebédéről szól, elmondja az ebéd minden tálát, megjegyezvén a borról is, hogy érmelléki fajta. Ennek a pontos részletezésnek véglete aztán, hogy a leírt tárgy nagyságát nem egyszer számokra fejtí. *Toldi szerelme* szerint IV. Károly vadászata alkalmával egy forrásra akad, mely *bét ölnyi* sugárt lövel; Visegrádról azt olvassuk ugyanott: «Oda van a lépcsők márvány büszkesége: *nyolcz* egész nagy *ölnyi* pazar szélessége» (VII. 21.). «Kölesértől Kender nevű érig mondja a *Toldi szerelme* egy másik helye, *ötvennyolcz* telek az, ha igazán mérik» (VII. 27.).

A kinek képei ily pontosak, az hasonlatait rendesen látja is, azaz nem csupán fogalmakat fűz össze, hanem mindig elképzeli, lelki szemmel látja az összevetett tárgyakat. Arany is egész biztosra veszi a képet, érzékileg is felfogja; nagyon ritka nála a csupán elgondolt kép, mely pusztán az észhez és nem egyszer mind phantasiánkhoz is szól. Ha képies ki-

fejezéssel él, akkor ez reá nézve egy neme a halványabb vízióknak; a képies kifejezés minden eleme sajátos alakjával, színével, látható saját-ságaival előtte lebeg. A legnagyobb ritkaság nála az ilyen képtelen kép, mint emez Piroskáról (= kókadt virág)

«Harmat éri : rothad, sugár üti : sorvad,
Könye csak emésztí, szerelemtől hervad !
E tüzet ama víz élesztí, nem oltja,
E vizet ama tűz nem iszsza, de ontja». (T. sz. VI. 7.)

Kétségtelen, hogy ez csak gondolt és nem látott kép.* Ki tudna, ha csak álomban, is vizet elképzelni, mely tüzet ont?

Legfeltűnőbb a részletek ezen praecisiója ott, a hol Arany valami tisztán csak képzelt, mythologikus alakot vagy allegoriát ír le. Legelső művében, az *Elveszett alkotmányban* az alvilág őrét, Cerberust festi. Tudós zoologus nem pontosabb egy állatfaj leírásánál, mint Arany e mesebeli szörnyeteggel szemben. Három feje van; szőre sörtenemű. Egyik feje piros, zöld és fehér csíkokkal. Ennek a főnek legerősebb a hangja. A másik fej fekete, sárgával tarkítva; ez mély hangon morog és bőfög; dühében hol lánczába falt be, hol fülét csipdeste. A kettő között van a harmadik fej,

* Hasonló *A rodostói temető* 5-ik szakasza: «Börtön a sír; börtönünkbe mért sietnénk többé vissza? Várjuk el, míg a szabad lég könnyű testünket feliszsza. Akkor ők (az ősök) mibennünk élnek: mi leszünk az a lehellet, mely győzhetlenül kitartja a tusát a zászló mellett». Az egész fogalmi complicatio, melyet a költő nem látott.

mely százszínű, ugat, de nem oly erősen, mint két társ-feje. Az *Elveszett alkotmány* következő énekében egy allegoriát sző be Arany az Idő malmáról. Itt is feltűnő pontosan részletez. Allegoriát ír, de a mellett a malom minden részét látja. Különben az allegoriákban a tárgyak csak bizonyos elvont általánosságban, inkább mint fogalmak szerepelnek; Arany képzeletében az allegorikus malom minden alkotó része lerajzolódik.

A test részei közül a szem az, mely legmélyebb nyomot hagy phantasiájában, mely első sorban előtte áll, ha személyt jellemez. A szem nem hiába a legérzékenyebb kifejezője a léleknek. Ha Arany valami alakot képzel, akkor látja szemének alakját, fényét, minden mozgását. Feljegyzí, hogy Toldi György ijedtében *meredt szemet* vet a királyra, Miklós pedig halálán *merő szemekkel* tekint rá. Tar Lőrincz, miután arczul ütötte Piroskát, *rámered* Toldira sápadt meredéssel. Piroska *szeme héjja mereven* marad, a mint Tar Lőrincz holttestét megpillantja. Csóri vajda *fehérő* szemmel néz; a Bolond Istók édes anyjának temetésén az éneklő diákok szeme énekközben *kidagad* fejükből, mintha fojtogatnák őket. A vén Toldit csúfoló apródok is *dagadó* szemmel és kékvörös arczczal énekelnek gúnydalokat. Attila szeme «majd *kegyetlenül ontja a villámot*», majd szikráival vadúl vissza inti a pártosokat. Nagy Lajos szeme is *szélyelvillog*, a mint az olasz lovag dölyfös dicsekvését hallja. Oly alakról is, ki csak mellékesen fordul elő, mint a Veselényi előtt álló bakóról, mégis megjegyzi, hogy sze-

mei aprók; a ravasz érsekről, ki IV. Károly tanácsában felszólalt, olvassuk *Toldi szerelmében*: «szeme alig nyitva, forgatja hüvelykét, mintha gombolyítna». A szem e mellett nem csak a lelkiállapot, hanem a jellem tükre. A dözsölés egészen felkavarja Toldi óriási physicumát, feje gőzöl a sok italtól: «Szeme bortúl nedves, tekintete redves». Az ostoba-ravasz Tar Lőrincz szeme *vizslat*, az ügyesen ravaszkodó kobzos szájának és szemének vége *fodros*.

Vörösmarty képzelete hevesebb és ragyogóbb, a Petőfiében több a kellem meg a tűz; de hűségre, intenzitásra, objectiv pontosság és világosságra nézve az Aranyé páratlan irodalmunkban. Képzeletének realismusa legfeltűnőbben nyilatkozik, midőn a lelki jelenségeket a testiekkel együtt (sőt néha csakis a testiek közegén át) jellemzi. A testet azonban Arany csak annyiban írja le, a mennyiben valami lelkiállapot kifejezője; önmagáért, mint a franczia naturalisták, mint Goncourék, mint Zola soha.*

Látva azt, hogy Arany minő pontos megfigyelő, mily sokat visz át a valóságból műveibe, hogy köti folyton össze a lelki jelenségeket a testiekkel, az okot az okozattal, mily aprólékos gondnal jegyzi fel a tünetmények részleteit, látva mindezt; hajlandók leszünk felkiáltani: Ime egy tudós! De ha viszont figyelembe vesszük, hogy ezek a látszólag hideg megfigyelések mily rendkívüli érzékeny-

* Az idéztem Greguss-rosszalta leírás is lelki jelenséggel van összekapcsolva (álom édessége következtében).

séggel párosúlnak, ha látjuk, mennyire tudja Arany a rideg ész benyomásait az ihlet szárnyára venni és a költő legmagasabb céljaira alkalmazni, szóval, ha érzelmei átömlenek azokból a fehér nyomtatott lapokból a mi lelkünkbe és ha az ő képzelete felgyújtja a mienket — akkor költőt, eredeti és sajátságos nagy költőt látunk benne.

IV. EMBEREI.

Egész csoport ember van előttünk Arany műveiben: férfiak, nők, gyermekek. Vagy kétszázan vannak; a legfiatalabbik: Aladár, kis fejedelmi gyerek, csörömpölve vonja maga után, játékszer gyanánt hatalmas apjának, Attilának kardját; a legöregebb: a százévesnél is idősebb Marczi bátya, a vén gulyás, ki piruló jó kedvben, nevetve, kurjantva énekli a korcsmában a gonosz komiszáros történetét. Hol óriást látunk ebből az embercsoportból magaslani, Toldi Miklóst, kinek kezében összeroppan a páncél és elfogy az emberi test, hol Attila bohóczkodó törpéjére, Czerkóra kell alátekintenünk, ki a hunok lábai közt hadarva szaladgál. Van e költői alakok csoportjában világbíró fejedelem, kinek lábához ontja dús kelet mesés kincseit, míg ő maga Isten kardjával tövestül csapja ki a virágzó városokat; van közte félkezü, mankós honvéd, ki rongyjaiban küszöbről-küszöbre jár koldúlni.

Mindegyiküknek meg van a maga egyénisége és alakja; a költő látta mindannyit. Ugy

tetszik, mintha a könyv fehér lapjain kívül is volna bennök élet. Mindnyájan Arany teremtményei: közös családi vonásaik mind reá, édes apjukra vallanak, úgy mint az életben is az unokákon megérzik öregapjuk vérmérséklete, hajlamai, agyvelejének szerkezete.

Ha elnézünk e csoporton, mindenek előtt azt találjuk, hogy csupa magyar, a hunok is a magyarok szakasztott édes testvérei. De nem — van köztük mégis egy-két idegen: ott van az aranyszőke hajú, kékszemű burgundi Krimhilda, ott hunyorgat ravasz szemmel a galambősz gót Detre, ott lángol az olasz Mária sötét kéjes szeme.

A főalakok azonban magyarok mind és Arany mindegyikükbe belevitt valamit önmagából; szellemi physiognomiájuk a költőre ütött. Mint Aranynak magának, úgy kedvelt hőseinek is rendkívül kifejlődött a lelkiismeretük. Ez mintegy finom mérleg, melynek nyelve a legcsekélyebb súly után érzékenyen kiüt. Innen van, hogy — mint költő-apjuk is — nagyon ki vannak téve a lelki küzdelmeknek, a lelkiismeret furdalásainak. Toldiban valóságos lelki viharok folynak, melyek alatt óriási teste összezsibbad. Vérbe tapossa, borba fullasztja, érzéki gyönyörökbe fojtja lelkiismeretét, — mind hiába. A kötelesség és a szerelem valóságos kínjait nyögi Piroska, ki önmagában *viadalmas kettő*; a belső tusa felemészti testét is. Belőlről hal meg. Mily részletes a rossz lelkiismeret rajza Imre első lopásánál! Éjjel van, de a rossz úton járó Imre szemébe nyomja a kalapját, hogy ne lássák, mintha bűnjegy volna

a homlokán; az utcán meg-megriad, mintha lesben feküdnének kétfelől a házak. Minden kapuzúgban rémet lát, a kihajló faág visszarántja, mire Imre ijedtében köszön; önárnyéka félelmetesen utána lopózik. Katalinnál a lelkiismeret valóságos hypertrophiáját találjuk. Nem mer kedvesével megszökni: hisz édes anyja akkor hiába fogja várni: ha keresi leányát, «bontatlan ágya szólni fog». Midőn Katalin azután kegyetlen vad apja elől menekül, mégis bűnösnek érzi magát: mindig lát egy rémületes, zilált hajú aggastyánt maga után futni

Hiába fordul más felé,
Szemét hiába húnnya bé,
Az iszonyatos ősz alak
Mindíg szalad, mindig szalad.

Mennyit hánykódik Széchy Mária édes szerelmének kínjain! Arany részletesen festi indulatainak ide-oda hullámozását; az epos jó része eme vergődés előadása. Még a zsémbes Judit asszonyról is azt olvassuk

«Annyiféle színt vált Judit asszony arcza,
Mig tart önmagával pillanatnyi harcza».

Arany ezzel: hogy pillanatnyinak mondja a belső harczot, egyszersmind Juditnak inferioritását többi személyeivel szemben fejezi ki: a motivumok tartós küzködése Aranynál a lelki nemesség jele. Durazzói Károly megfojtása után Nagy Lajosnak nincs nyugvása: egy hang mindig ellenségének védelmére támad,

bármennyire vádolja is. Hiába igazolja a király maga-maga előtt véres tettét: «Egy fuvalat! összedől e kártyahalmaz, hogy veséig borzad e hűs fuvalomtól». Attilában másnemű lelki-harcz folyik: nem hasonlik meg magával, csak saját haragjával, mely már szinte erőt vesz rajta, kénytelen megküzdeni, mint a lovas féktelen lovával. Budánál ellenkezőleg a tehetetlenség vergődését látjuk, lelkiismerete azonban nincs eléggé a tudattól megvilágítva, csak homályos ösztönök sejtetik vele, hogy nem helyes, a mit cselekszik.

Legerősebben nyilatkozik a lelkiismeret hatalma a balladák hőseiben. A bűn borzasztó tudata megbontja agyvelejüket és feldúlja lelküket. Önmagukban hordják büntetésüket. V. László és Edvard király (*Walesi bárdok*) kínos hallucinációk rabjai, Ágnes asszony meg Kund Abigél (*Tetemre*) hlvás beleőrülnek bűnükbe, Tuba Ferkó (*Tengeri hántás*) holdkórossá, Bende vitéz (*Éjfeli párba*) őrvongóvé válik a lelki vád zavarában.

A lelkiismeret e fejlettsége maga után vonja az érzékenységet és a gyöngédséget. Hősei lovagoknak születtek.

— Midőn valami becsületben jár,
Maga volt magának kegyetlen bírója

mondja a költő Veselényiről. Elmondhatná többi hőseiről is. Midőn Toldi Taréknál a végzetes ebéd után karjaiba zárja Piroskát és elhívja magához, a szép nő, halványan, érezve, hogy nem tudna ellentállani, csak ezt rebegi:

«*Becsületét* véd meg, oh *lovag*, egy nőnek». Hogy Piroska, mintegy maga ellen Toldira, a *lovagra* hivatkozik, az eldönti sorsát: keserű józanság vesz erőt Toldin és felbúgva távozik, hogy kedvesét soha többé ne lássa. Ép ily becsület-szeretők, izgékonyak és gyöngédek Széchy Mária, Attila és Nagy Lajos is. Bármilyen erős legyen is az epikus költő tárgyla-gossága, lelkének mechanismusából, abból, mi módon felel az a külső motívumokra és ingerekre, mindebből — mondom — okvetetlenül átvisz valamit főalakjaiba. A mit egy görög bölcs mondott: «Szemléld önmagadat gyermekeidben», az a költő alkotásaira nézve is áll.

I.

A költő-alkotta személyek mindig sajátos tehetségeitől függnék. Az Aranyéiban a költő contemplatív hajlamát, realistikus képzeletét és részletmegfigyelését leljük fel. Személyeit pontosabban ismerjük, egész alakjukat és fellépésüket jobban tudjuk elképzelni, mint más epos-írók alkotásait. Az eposírók, így nálunk Vörösmarty is, bizonyos számú, 4—5 főjellemvonást jellemeznek hőseiknél, úgy hogy mi csak általános, halvány képet nyerünk róluk. Arany személyeit mindig éltető részletekkel élénkíti; Vörösmarty Árpádját csak nagyjából ismerjük, Arany Toldija benső barátunk, kiről eleve el tudnók mondani, hogy ilyen meg ilyen helyzetben így meg így fog cselekedni.

Hogy Arany személyei ily bizalmasan érintenek bennünk, az jellemző művészetének köszönhető. Arany igen pontosan, tömören és sok irányban jellemez. Nem csak a lelki állapotokra terjed ki a figyelme, hanem az azokat kísérő testi változásokra is, melyeket a legbehatóbb megfigyelő adománynyal constatál; nem pusztán a jellem főirányait látja, hanem azt a számtalan kis részletet is, melyek a fő jellemvonások természetes következményei és melyekkel aztán a mi képzeletünket is erősebben megindítja; nem csak hogy beleképzelet magát személyeibe, hogy belemászik bocskorukba, hanem a maga érzelmeit is — mintegy még forróan — átviszi személyeibe.

Legjellemzőbb az emberekre amaz állapot, a hol legerősebben fokozódik egész mivoltuk, a hol kiadjuk önmagunkat: a szenvedélyek rohama. Petőfi is fest szenvedélyeket lyrájában, Katona is a *Bánk Bán*ban; de mily nagy a különbség a felfogásban! Petőfi az indulat egy-egy phasisát fejezi ki, azzal a közvetlenséggel, azzal az élénk bensőséggel, mely annyira meghat költészetében; de az indulatok fokozatos, következetes fejlődését nem tünteti fel. *Bánk Bán* voltakép egy szenvedély rajza, és Katona lélektani művészete épp abban rejlik, hogy lépésről-lépésre való fokozását mutatja ki hősen: nőttön-nő, minden új percz erősíti, minden új hír táplálja szenvedélyét, míg végre lecsap, mint a villám, felemésztve önmagát is, áldozatát is. Aranynál a szenvedélyek epikus jellegűek: nem törnek fel oly gyorsan és nem zuhannak oly nagyot. Fő alakjainál a

szenvedélyeket hullámvásban látjuk. Rendkívül erős szenvedélyek háborognak Toldiban; szerelme azonban a második részen át folyvást tart, hol erősebb, hol elnyomottabb, kimagaszló góczpontja, tragikus hajótörése azonban nincs. *Fluctuat, nec mergitur.*

Arany jellemző művészete idővel változott, mint stílusa és írói adományai egyáltalán. Mindig beljebb meg beljebb hatol a lélekbe; mindig finomabb eszközökkel és mindig bonyolodottabb jellemeket fest. Az első rész Toldija derék magyar parasztfiú, kiben csak általános és egyszerű lelki motívumokat találunk: heves-ség, bizonyos büszkeség daczczal párosúlva, nagy ragaszkodás édes anyjához, ambitio, nagy lelkiismeretesség. Mennyivel gazdagabb már Toldi lelke a harmadik részben; mily részletességgel tünteti már elénk Arany hősenek indulatait, elhatározásának fejlődését a *Toldi szerelmében*! A cselekvények rúgói itt többé nem általános, tipikus indító okok, hanem a legkülönbözőbb egyéni sajátságok és szenvedélyek. Épp így a balladákban. Mily sok már a lélektani filigran munka a későbbi balladákban; mily aprólékosságon fordul meg a Tetemre hívás; Abigél graciöz, kaczer ingerkedése a catastropháknak egész sorát vonja maga után, mint Toldinak egy rossz tréfája, hogy Tar Lőrincz sisakjában harczol, következményeiben egész életét feldúlja. Mily gyöngédség és finomság, a megfigyelés mily górcsövi részletessége nyilatkozik abban a jelenetben, midőn Örzsike bevallja Piroskának, hogy szereti Lajost:

Nekem is van nagy bűm, — nem bú, fagyok, égek :
 Szerelmes vagyok én
 Rettegek álomban, elárul az álom
 De nézz ide ! nem fáj : egy szisz né'kül állom.

Szólt s míg ez utolsó szavait elmondta,
 Szép úja hegyébe tűje hegyét nyomta :
 Piroska sikoltott, hogy elveszi tőle,
 Mosolyogva hátrált a másik előle.

«Hagyján !» kaczagott fel : «hiszen ez már semmi,
 Valaha még *azt is* meg merem én tenni» ;
 S mint nézi rubintját gyönyörrel az ötves,
 Megnézte a csepp vért, s izlelte hogy : édes ! *

A két fiatal leány, Örzse és Piroska ellentétes jelleme, Örzse szüziesen rejtett titkának önkénytelenül kifakadó megvallása, az öngyilkossággal való kaczerkodás a szerelem paroxismusában, míg közben a szerelem elleningereképen még tűjével megszúrja újját és megizleli az *édes* vércseppet (a mi úgy hat reánk, mintha ebbe belevegyülne a fiatal leány nyalánksága is) — ez az egész jelenet hű és finom vonásokkal rajzolja a szerelem fájós gyönyörében vergődő, büszke, exaltált leány lelki állapotát.

Arany művei — még lyrai költeményei is — gazdagok ily találó egyes jellemvonásokban, melyek hirtelen fényt derítenek egy egész egyéniségre. Az emberi lelket mélyebben kutatja, mint többi költőink és eredményeit egy jellemző megjegyzésbe tudja összeszorítani.

* *Toldi szerelme* IV.

Széchenyi két ellentétes főjellemvonását, lelkes hevét meg blasirt ironiáját teljesen megfejtí Arany a Széchenyi ódájában:

Nem láttuk e szív néha mit palástól,
Hordván közöny havát és gúny jegét:
Hogy óvni gyöngé csírdit fagyástól
*Őrizze életosztó melegét.**

Épp a legérzékenyebb emberek látszanak gyakran közönyösöknök, mint a legszebb és leggyöngébb virágok tövisekkel kénytelenek magukat megvédeni. — Midőn a pribékek Rachel gyerekeit elragadják, az anya kéri őket, hogy ne ölje meg «mert *enyém* e szép ártatlan kisdedek». Lehet-e egy anyának nyomósabb és természetesebb érve, bármily gyöngé legyen is az egymagában? — Az életből ellesett finom vonás a következő is, mely a szerelmében vergődő Piroskáról szól:

Megnézte merően azt a sötét pályát,
Míg szeme apránként megszokta homályát;
S addig erőltette a mosolyt arczára:
Szívébe is olykor lehatott sugára.

Ha meggondoljuk, hogy az arczkifejezések mily szoros összefüggésben vannak a lelki hangulatokkal, úgy hogy nem csak a hangulat idézi elő a megfelelő kifejezést, hanem meg-

* Azaz a közöny havát és a gúny jegét hordta, hogy gyöngé csíráit a fagytól megóvhassa és éltető melegét megőrizze.

fordítva: az arcjáték lelkünkre is hat (bár ritkábban, majdnem észrevétlenül), — akkor Arany eme megfigyelése nem fog többé paradoxnak feltűnni.* A lelki fájdalomnak (melynek rajzában Arany specialista), épp ily mély ismerete nyilvánul a szerelmes Toldi rajzában:

«Toldi azonképen, hegyet-erdőt búján,
Nem tud erőt venni, *nem is akar* búján».

Valamint az örömben majdnem mindig van egy csepp méreg, úgy viszont a fájdalomnak, a szerelmi búbánatnak is megvan a maga édesége, melytől olykor nem akarunk elválni.

Ily megkapó, egész jellemet feltáró részletek már Arany első műveiben is találhatók. Midőn a *Toldi* első részében György az örökségét kérő Miklóst arczúl csapja, Miklós iszonyatos dühe kitör; azt hinnők, vége Györgynek —

«De midőn az öcscse épen megrohanja,
Elsikoltja magát s közéjük fut anyja,
Testével takarja Györgyöt és úgy védi,
Pedig nem is Györgyöt, hanem Miklóst félti.

Az anyai szeretet ösztönszerű ravaszságának mily hű kifejezése ez!

Az emberfeletti lények rajzában is alkalmaz ily *emberi* vonásokat. Midőn az Adria vízi tündére a fiatal Forgácsot a tenger partján énekével elaltatta, kiszáll, hogy hattyú-ingét ismét visszavegye

* Erről bővebben szól Darwin *The expression of emotion.* 29. lap.

— Most a leány kiszállt, nem habozás nélkül,
Szégyellte magát az *aluvó* vitéztől.

(*Toldi szerelme* VII. 49.)

Ily vonások egy-egy jellemet összegeznek, az erkölcsi tulajdonságok egész sorát érzékitik meg egyszerre.

Arany jellemző művészete idővel még más irányban is fejlődött: a közvetett jellemzés módjától a közvetetlenhez. A közvetett jellemzésnél a költő maga iparkodik megjegyzéseivel fényt deríteni egyes alakjaira: a közvetetlennél az elbeszélő nem nyilatkozik alakjairól, személyeit csak cselekvényeik jellemzik. Első műveiben van még bizonyos hajlam az indirekt jellemzésre, egy-egy alakról azt olvassuk, hogy róka-lelkű, kőszívű, szennyes indulatú, ki álnoksággal van tele, teste-lelke hamis (Györgyről), régi hű cseléd, tisztos szolga (Benczéről), jó atyafi, szegény fiú, hatalmas gyermek (Miklós-ról), bölcs, jó király (Lajosról), szóval, a költő elbeszélés közt még maga mond ítéletet személyeiről, a mi a népies modorral is egyezik.* Később Arany mindig fukarabb ily erkölcsi jelzőkben, személyei mindinkább drámai módon: tetteikben jellemzik magukat. Arany idővel mindinkább azon van, hogy mennél többet lásson a belső processusokból, melyek a tetteket előidézik és mindig intimebb meg intimebb érzelmeket, gondolatokat és ösztönöket tárjon fel előttünk.

* Volt az erdőben egy gonosz boszorkány. Volt a királynak egy jóra való fia. Egyszer volt egy molnárnak egy takaros és okos leánya.

Ha valamely költő jellemeit elemezzük, a legfontosabb kérdések egyike: hogyan eszményíti őket? Mikép viszonylanak a műveiben fellépő személyek azokhoz a személyekhez, a kiket a szerző látott maga körül járni-kelni, hogyan viszonylanak a mi kortársainkhoz, kikkel együtt élünk, az utcán találkozunk, hol feszesebben, hol szivesebben szóba állunk? Vagy hogy a valóságból vett példával éljek: ha elmegyünk az alföld egy-két falvába, és mindegyikben 5—6 jóraavaló, szilaj fiatal emberrel vagy a vagyonosabb gentry-család fiatal leányával ismerkedünk meg: mennyiben hasonlítanak és mennyiben ütnek el attól a Toldi Miklóstól és attól a Rozgonyi Piroskától, kiket Arany eposában oly naiv szeretetreméltóságukban állít elénk?

Jellemezni általában annyit tesz, mint valamely tárgy azon sajátságait megérezkítve feltüntetni, melyek alapján képzeletünk az illető tárgyat legjobban el tudja képzelni. Az emberek jellemzésénél a művész szintén bizonyos jellemvonásokat emel ki, melyekből mi azt az embert megismerjük, mintha régi társunk volna. Ugyanazt az embert százféle módon lehet jellemezni, ámbár csak egy csomó ily jellemző vonása, lényeges sajátsága van; de minden sajátságának igen sok nyilatkozata van: hol beszédében, hol tetteiben, hol arczában vagy önkénytelen mozdulataiban fejezi ki jellemének fő tulajdonságait. Az epikus költő, ki egy-egy egyéniséggel áll szemben, egy sor ily jellemző nyilatkozatot, az események egy bizonyos lánczolatával (eposának meséjével)

combinál össze; mennél hivebb és egyszersmind költőibb módon történik ez, annál nagyobbnak tartjuk a költőt.

Arany emberjellemzéseiben is mutatkozik az a sajátos contemplatio, melyet nála leglényesebb költői adományként találtunk. Nyugodt, higgadt, sőt néha szúrós hideg megfigyelő, ki a jelenséget, mely érdekli, részleteiben is pontosan, csalódások káprázata nélkül látja. Ennek megfelelően eszményit is. Mindig az illető egyén fajsajátságait keresi, azokat aztán összegyűjti, a lényegtelenről megtisztítja, a lényeges vonásokat fokozza, úgy hogy azok mindig bizonyos erkölcsi dispositio, bizonyos lelki állapotnak jellemző (tehát költői) kinyomatai. Épp ebben különbözik Arany legtöbb epos- és regényíróinktól; ő nem keres idegen fajsajátságokat, hogy azokkal eszményítse hőseit, hanem sajátlagos fajsajátságaikat emeli költői sphaerába. Ha parasztot rajzol, nem vegyít a jellemzés közbe tulajdonságokat, melyek szépek és érdekesek, de parasztnál nem találhatók. Még Vörösmarty is úgy eszményít, hogy hőseit egy más faj jelességeivel ruházza fel; hány idegen vonás van például Árpádjában, kiben egy nomád nép vezérének szilajsága egy középkori keresztény lovag erényeivel párosul. Vörösmarty tehát nem a primitív magyarok fajsajátságait emelte eszménynyé, hanem más fajtól kölcsönzött Árpádjának szellemi physiognomiát.

Aranynak a valóság iránti hűségéből, realis érzékéből fejlődött hajlama a korszak és faj jellemzésére is. Mint a költő Zrinyi alakjaiban

meg lehet különböztetni a török meg a magyar faji sajátságokat, úgy Aranynál is a magyar és az idegen jellemnek mindig meg van a maga helyi színezete. A boszús, állhatatos, végletesen hű, de álnok Detre és Krimhilda egész más faj szülöttei, mint Etele és Buda hívei. *Toldi szerelmében* is a magyar csoporttal szemben olaszt látunk, mely vérmérsékletre és cselekvésre elüt a magyaroktól; közvetítő e kettő között a magyar Lajos király, kinek ereiben az olasz temperamentum néhány sötétebb vércseppe lüktet. Nagy Lajos általán magyarosan nyíltszívű és nyájas, csak néha-néha vesz rajta erőt az olasz boszúvágya és alattomoskodása.

Arany alakjai azonban nem csak a faj, hanem a kor szerint is megvannak egyénítve. A *Toldi*-epos a merő középkorba vezet bennünk; Toldi Miklós fenyegetően daliás alakja, a lelki nemesség és nyers erőszak e sajátos vegyüléke, a rajongó gyöngéd szerelem felváltva egy ragadozó állat düh-rohamaival, mindez csakis a középkorban érthető, a mely az emberben szunnyadó állatot még nem bírta annyira megszelídíteni, mint az újkor civilizációja. Mily korszerű, keletiesen cikornyás és középkoriasan naiv az az aranymondás-stilus, a melyben Buda trónosztó beszédét elmondja. Arany a korszak színezetét nem szokta sentimentalisan szépíteni; erőszak és alattomoság, ez a két *par excellence* középkori indító ok mindig kiveszik a maguk részét a cselekvényből.

Arany általán három irányban tér el jellemző művészetében a többi éposíróinktól. Beviszi

jellemzésébe a lélektani elemzést, kiterjeszkedik a lelki élet részleteire is, melyet az epos nagyoló jellemzése eddig mellőzött és bizonyos realistikus eljárást alkalmaz, mely az emberi indulatokat testi szervezetével összefüggésben tünteti elénk. A lélektani elemzés abban rejlik, hogy a költő helylyel-közzel maga veszi kezébe a bonczkést és fürkészi, minő elemekből van összetéve hősének szenvedélye? mi magyarázza meg lelki állapotát? az indító okok minő szövevénye bírta erre a tetre? Így jár el Arany, midőn felfejti előttünk, mért mondta Piroska a döntő pillanatban: *Akarok Tar Lőrincz felesége lenni*. A költő ennek magyarázatára Piroska nevelését, vérmérsékletét, apja példáját, büszke daczát, a pillanatnyi helyzet kényszerűségét hozza fel, valamint később az ebédjelenet után apróra veszi Piroska lelki állapotát, a mint végzetes szerelme és a hitves kötelessége dula-kodik benne.* Széchy Mária szerelmi vergődését is hasonlóan elemezi, sőt a mi feltűnő, a *Magyar Táncz* című töredékben egy lakodalmi táncz leírása közt a menyasszony különböző érzelmeit tárja fel.

Ezzel az elemező eljárással összefügg, hogy Arany eposaiban a lelki élet részleteit is megfigyeli. Az eposírók különben csak nagyjában, általán szoktak valami indulatot jellemezni; a valóságban azonban indulataink nagyon bonyolult összetételek, melyek minden perczen változnak, fejlődnek, vegyülnek, az egyik érzelem felkelti a másik rokon érzelmet, és ilykép

* *Toldi szerelme* IV.

minden hevesebb, hosszabb tartó indulat az érzelmek egész láncolatából áll. Arany azon van, hogy e különböző változásokat is feljegyezze; a cselekvény olykor háttérbe szorúl, míg a költő egész figyelmünket a cselekvők belső mechanizmusára irányítja. E mellett nem riad vissza attól, hogy többet vigyen át a valóságból a költészetbe, hogy realisabb legyen, mint eddig jeles költőink szoktak. A lelki jelenségek Aranynál szoros összefüggésben vannak a testiekkel: nem csak annyiban, hogy a lelki hullámzások festésében rendesen a test változását is feltünteti, hanem okozati kapcsolatukat is megtalálja és megemlékezik a vér, az idegrendszer hatásáról érzelmeinkre.*

Hogy Arany műveiben oly sok a való, a realitás, az még más körülményből is folyik. A mit Arany lakóhelyein magyar parasztoknál vagy földesuraknál tapasztalt, azt merészen és szerencsésen át tudta vinni eposainak magasabb sphaerájába s költői tapintattal be tudta illeszteni az epikus kor keretébe. Művei tele vannak oly jelenetekkel, melyeket látott és a

* Csak néhány példát a *vér* szerepére. A vér mint az érzékiség kifejezője: A menyasszony . . . «csüggeteg, szemei a földre függenek, szokatlan érzéstől *remeg*: úgy mintha *felriasztott vére*, özön boldogságától félne». (*A magyar táncz*.) Midőn Magyarék a tündérséget tanuló leányokat tánczolni látják, «monda Magyar: ez a síphang, bátya, bennem végig csikland; monda Hunor: *vérem* hatja szüzek árnya fordulatja». (*Buda balála VI.*) Felemlíthető itt még a *Toldi szerelme* ama helye, mely Piroskának házasságába való belenyugvását akarja megfejteti: «A *vérnek* is abban lehet egy kis része: nem epe a mézes hetek ifjú méze». (*Toldi szerelme V. 92.*)

közvetlen megfigyelés élénkségével és valódiságával állított elénk. Csak egy-két vonást idézek abból a költeményéből, mely korra nézve legtávolabb esik a mienktől: *Buda halálából*.

Attila átvezeti nejét Budához, ki feleségével, Gyöngyvérrel fogadja vendégeit:

«Hamar a két asszony szeme összevillant,
De csak a mint ember frissen egyet pillant,
Hidegen egymásnak azalatt benyelték,
Ruháit, alakját. egész teste lelkét.

Akkor Buda nője messze kitárt karral
Fogadá vendégét nagy csók zivatarral;
Ilda is ágyának örvend vala szintén,
Szavainak mézes csemegéjét hintvén.»

A ki sétahelyen, vagy hajón, vagy akárhol két nőt lát találkozni, megfigyelheti, mily hideg, sőt mondhatni ellenséges kíváncsisággal méri egymást egy perczig tetőtől talpig a két született rivalis, míg aztán (a szerint hogy ismerősök-e vagy nem), vagy közönyt, vagy nyájas mosolyt ölt arczuk. Arany ezt a vonást még egy a hun multba átvitt «lutheranus» jelenettel toldotta meg, a hol a két irigy menyecske tüntető álszeretettel csókolódzik, mézesen nyájaskodik és «szívből örül». Az ilyen jeleneteket nem lehet kigondolni, csak látni.*

* Hasonlóan látott egy vonás *Buda halálában*, midőn a *hunok* a háborúra készülnek: «Még a gyermek is mind háborúkat majmol, nádparipán nyíllal, kelevézzel bajmol, kard, paizs a játék.» Bizonyára háborús idők megfigyelése, a kardot meg puskát nyíllal és kelevézzel.

II.

Petőfi és Arany a legmagyarabb költők. Ha a magyar ember eltűnnék e világról, ha ismét tenger hullámoznék az alföld végtelen rónáin a Kárpátok *tengerpartjáig*, akkor még Petőfi és Arany műveiből lehetne rekonstruálni; Petőfi-ből, mikép érzett, Aranyból, mikép gondolkodott és viselkedett a magyar ember.

Arany különböző epikus meg lyrai költeményeiben a magyar tipusok, az alföldi alakok hosszú sora vonul el szemünk előtt. Ha az egyik vagy másik kihal (a mit a mi nemzedékünk még meg fog érni), rámutathatunk majd az illető költeményre: Ime, ilyen volt.

Vegyük szemügyre ezt a menetet: öregét-apraját, javát-rosszát.

Itt van a magyar Bramarbas: *Furkó Tamás*. Elsőnek tűnik fel, mert leghangosabban beszél. Eladósodott földesúr, (bukott gentry mondanók ma) ki nem sinecurálhat tovább táblabírói czímen. Könnyen hátrál, szíve mélyében fél Borbála asszonytól, de különben kiabál, fenyeget, nyers büszkeséggel, sallangosan; lehuzatja a bírót, ha nincs kész fogat és 12 silbakkal őrizteti becses úrmagát. Kihaló félben van, ép úgy, mint a *betyár*. Ez lovat lop, hogy huszárnak állhasson; a magyar paraszt büszkeségével kijelenti: gyalogoljon a kutya, hisz úgy sincs lova; ő *szerzett* magának lovat, a

vézzel pótolva. A gyermekélet több apró vonása van ellesve abban a jelenetben, a hol Gyöngyvér elfogja az apjához szaladó Aladárt. (VII. ének vége.)

minőt komisz lóba' nem adnak. Ha Aranyt követve a pusztáról az alföldi városnak tartunk, útközben megnyílik a laczikonyha sátra: kissé vaskos kaczérsággal lép elénk Hébéje, teli arcú menyecske, ki paprikával *mézei* a bort. A körülülő legények szabados tréfáit igen is elérte (volt hozzá módja) és legfeljebb ha fájósak, tiltakozik elég bizalmas módon; különben épenséggel nem durczás. De jó egy más falusi specialitás: a falu bolondja. Elzüllött, vagy jobban mondva: elnyomott tehetség, árva ábrándozó, ki félnapig a felhők futását nézve, jóllakik velök és a parasztgyermekeket soha sem hallott mesékkel tartja, melyeket ismeretekkel nem táplált feje naiv rajongással kieszelt. Annál biztosabban lép fel a fűzfa poéta *Vojtina* öccse. Minthogy nem tanult semmit (úr-paraszt sem akarván lenni), felcsapott költőnek. «Petőfi se tanult!» Elhalmozza a fővárosi újságokat *Videki levelekkel*, de még nem látta nyomtatva, ámbár rózsaszín papirosra nagy gonddal mázolgatja kézíratait. Ha nincs ló, jó a szamar is pegazusnak. Verseinek lábai sántitanak, mint — hasonlatai. Sokat ír: oly szavakat használ, melyeket maga sem ért, hisz az ilyen szó mindenhova illik; rímek nem igen korlátolják Vojtina szárnyalását. Pedans szabályokon különben is túl teszi magát; plagizál, hisz nem ritkán ebédjét is, költeményét is kölcsönből fedezi. Titani fájdalmát akkor zengi, ha a pinczérlányok nem hajolnak szerelmes szavaira. Ekkor aztán felfedezi, hogy az éj setét, s a mi még kevésbbé meglepő: csillagot lát éjjel, napot nappal.

De mind ez alakok háttérben állnak; Arany költészetének egész fénye a magyar parasztra esik. Mennyire szerethette, hogy ennyire ismeri! Mily finom vonásokkal jellemzi minden nevezetesebb tipikus sajátságát! Mind a jó és mind a rossz a mi benne megvan, megnyilatkozik előttünk: büszkesége, nyugalma, bőkezősége, gyöngédsége, haza- és vendégszeretete mellett conservativismusa, indolentiája, dicsekedése, körülményessége, szalmatüze; látjuk, mily végletekre ragadják a bor meg a politika.

Ha az egyes faji vonások nyomát kutatjuk Arany különböző magyar paraszt alakjaiban, ráakadunk a büszkeségre. Ez a magyar nép évezredes jogi állásának következménye. Figyeljünk csak, ha egy magyar paraszt tóttal beszél: semmi kétség, a hódító nemzet egy tagja beszél itt a meghódítottal. Petőfi bizonyos szeretetreméltó hetykeséggel jellemzi azt a sajátságot a *Magyar vagyok* költeményben:

Arczom víg a bánat idejében,
Mert nem akarom, hogy sajnáljatok.
Magyar vagyok. Büszkén tekintek át
A múltnak tengerén, a hol szemem
Egekbe nyúló kősziklákat lát,
Nagy tetteidet, bajnok nemzetem!

Arany mint epikus, cselekvény fonalán mutatja be ezt a vonást. A szegény, kiéhezett, hajléktalan Toldi megvetéssel löki vissza a májat, melyet a székállók neki oda dobtak. De még a magyar koldusban is megvan ez a büszkeség: Tündér Ibolya, Rózsa szeretője,

magához int egy koldust, gazdag ajándékokat ígér neki, ha majd a nászmenet közeledtével kiáltja: «Ne feledkezzenek urak a szegényről, mint elfeledkezett Rózsa kedveséről.»

Mit tesz erre a koldus?

«A vén magyar koldus még jobban levonta
Süvegét fülére, s *félre nézve*, monda:
Nincs nálam szokásban kérni, kiabálni,
Csak bemenni s bent az ajtóféltre állni.»

Egy tönkrement spanyol hidalgó, ki őseinek kastélyában koldul, nem beszélhetne büszkében. Az olvasó észre veszi, hogy Arany itt egy helyen és időn kívül történő tündér-mesében szántsándékkal emeli ki a faj-jellemzés kedvéért, hogy Ibolyának *magyar koldus* felelt így.

A magyar büszkesége igen jól fér meg a gyöngédséggel. Midőn Toldi éjjel lopva haza jön, nem mer zörgetni, keze csak úgy tétovázik a kilincsen: «Ejnye, hát hol járhat most ez a félsz benne? Máskor a sárkánynyal is birokra menne; édes anyját félti igen-igen nagyon, nehogy a zörejre szörnyen felriadjon». A ki e részben túlzással vádolja Aranyt, olvassa el Erdélyi népdalgyűjteményét, hogy meggyőződjék, mily gyöngéd tud lenni ez a nép minden sentimentalitás nélkül.

Valódi alföldi töről van metszve Bencze is, kinek fő jellemvonása hozzá tapadt nevéhez: *a hű Bencze*. Türelmünket próbára tevő példája az öreg paraszt körülményességének és bőbeszédűségének. Hiába sietsz, ha a múltrol kezd elmélkedni, vagy ha a lovakat «magya-

rosan» hajtja. Mint a középkori krónikások minden város történetét Ádámon meg Éván kezdték, úgy Bencze minden elbeszélését azzal szereti kezdeni, mikép állott be Toldi nagypapjához ostoros gyereknek. Stilusa olyan, minő az ember: körülményes, régies, parasztos; mint kabátja, ó-módi sujtással van felcziczomázva. Emlékezete ködében nőtteti a múlt idő tárgyait: dicséri a régi termést, mert az jobb volt és magának tulajdonítja az érdemet, hogy Miklósból derék katona lett.

A két Bencze Toldi egész életét kísérik. Az öreg ott volt már Miklós keresztelésénél, fiát pedig legvégül szoborként látjuk ura sírhalmán meredezni, melyet az ég új havával elborít.

Az ifjú Bencze édes apjára ütött, de könnyelműbb és nem oly gyökeresen becsületes, mint az öreg. Meglátszik rajta egyben-másban, hogy a búbanatos Toldi dorbézoló társai közt nevelkedett. Midőn az öreg Bencze Toldi Lőrinczné kíséretében meglepi a vad czimboráival dőzsölő Miklóst, Toldiné az anya és a nagyasszony haragjával kiutasítja a trágár hadat: «Megver az Isten még, hogy az én fiam elrontjátok!» mire mindannyian kisorolnak, csak a várnagy meg a fiatal Bencze váltják egymást bújkálva, mint a kártya, melyet előlről-hátra cserélgetnek. A mint látja az öreg fiának megdöbbenését, vére süvege alá szökik —

Keze gyorsabb még mint szava gondolatja,
Somnyelű ostorral, a hol éri, csapja.

»Te, te részeg! korhely! ki vagy te? mi vagy te?

Jó nemzetes úrnak elrontója vagy te?

Hogy áll a szemed? he — ne elől! ne hátul!

Ezt tanultad a te vén *józan apádtól?*

Az apa hiúságának és a szolga hűségének e komikus vegyüléke (önmagához méri fiát és úrnője vádját a czimborákról vakbuzgó haragban fiára fogja), teljesen kifejezik Bencze jellemét.

Van a magyar népnek két erénye, mely egy nyugoti népnél sincs ennyire kifejlődve: vendég- és hazaszeretete. A patriarchalis vendégszeretet egy példáját látjuk a *Családi körben*, ahol a gazda megnyitja ajtaját a kolduló katonának és asztalukhoz ülteti.

— nézz ki fiam Sára,

Valami szegény kér helyet éjtszakára,

Mért ne fogadnók be, ha tanyája nincsen.

Minő szíves, kereketkiszedő gazda az öreg Rozgonyi! A mint észreveszi Lajost, ki ócska dolmányba rejtődzött, mindjárt behívja, beköt-teti lovait az ólba: «Ki itt esteledik, bizony itt is hál az». A királynak pedig — jegyzi meg Arany — tetszett ez a magyar szív. Ha vendégei búcsúznak, Rozgonyi jó magyar szokás szerint minden kocsira útravalót, vendégeinek eledelt, a lovaknak puha szénát rak fel. Pázmány lovag is kiemeli Mátyás király előtt, hogy magyar ember nem fogad el fizetést a vendég-látásért.

A mint a vendégszeretetet Magyarország gazdasági viszonyai (egy dúsan termő ország

kereskedelmi elzártsága) fokozták, úgy mozdították elő a hazaszeretetet politikai körülményeink. Jobban kell szeretnünk a hazát másoknál, mert kevesebben vagyunk és nagyobb veszedelemben látjuk. A hazaszeretet lehatol Arany betyárjának szívébe is: utolsósor lop lovat, hogy Kossuth katonájának állhasson. «Szeresd a magyart, de ne faragd le», mondja Toldi, ki mindig szerette és mindig faragatlan volt, halálán Nagy Lajosnak, ki (mint minden öreg ember szemében a fiatalabb nemzedék) műveltebbnek, de egyszersmind közönyösebbnek is látszik. A magyar conservatív: a paraszt, mert szűk a köre és rabja a szokásnak, a nemes, mert nála a hagyományok egyáltalán erősebbek. Valahol a vidéken él még nálunk egy nemes ember, ki most is kerüli a vasutat és more patrio hintón utazik Marienbadba. Ilyen conservatív mágnást (hun köntösben) rajzol Arany, midőn Bulcsu vezérrel rosszalattja a borívás *ujdonságát*.

«Apám, nagyapám élt kabala tejével,

Burjan leviért, mond, azt nem hagyom el én.

(Buda halála VIII.)

Az elmaradásban egyébiránt az indolentiának is nagy része van. Arany ennek a nemzeti hibának egyik *Népdalában* ad humoros kifejezést. Lova elveszíti patkóját, majd ismét elvesz egy patkó lovastul, háza leég, szeretője elhagyja — nem törődik sokat vele, mindig egy a vígasza: «Több is vezett Mohácsnál».

A magyar typus satyrikus rajzát Arany leg-

bővebben a *Magyar Misi* és *Arkadiafele* költeményében adja. Ily Magyar Misik elég nagy számban szaladgálnak utcáinkon, ülnek csibukozva kávéházainkban és kaszinóinkban; bármely nagyobb vasuti állomáson találkozhatunk egy példánnyal, minden választási gyűlésen hallani szavukat. Az alföld vadon költészete kivesz; ő, a régi alföldi élet egy tipikus alakja, csak ruhát cserél. Nézzük egy perczre Arany szemével: Éppenséggel nem állandó szerelmében, de nem is sentimentális, ha megcsalják. Szeret uraskodni, sőt erőszakos is; eszes, de nincs sok köszönet eszében, mert tanulatlan és indolens. Sokat ad becsületére, őszinte, gyermekesen engedelkeny, de gyermekesen önhitt is. A mi még hiányzik e jellemzésből, azt a másik költemény ironiája pótolja (*Arkadia fele*). Ime, szerinte, a magyar nemzeti geniusz árnyékoldalai: vagyonát természetesen elpörölte az Arany hőse, tettezeje nem igen van, mindig csak várja: «mikor nyílik számomra tér», a helyett, hogy maga látna hozzá. A holnapot ma eszi meg, de mindamellett folyton politikai szerepre vágyódik, függetlenségre óhajt szert tenni kitartás nélkül. Az irodalomért is hoz áldozatokat: évenként megveszi a naptárt.

Különben mit szaporítsam a példákat az egyes magyar jellemvonásokra? Mindenki, a ki Aranyt olvasta, bizonyára emlékszik, hogy groteszk volta mellett is mily hű rajzát adja a magyar szalmatűz lelkesedésnek és dicsváagnak a *Nagyidai czigányokban*; mily talpraesetten gúnyolja a magyar pörlekedést a fülemüle

bölcs bírója;* mily vonzó példája a generozitásnak ama nyalka huszár, a ki vezeték lovát nem adja oda se száz, se kétszáz, se háromszáz jó forintért, hanem egy jó pajtásának, kinek még nincs lova, oda adja — ingyen.

Hiányos volna a magyar nép jellemrajza, ha Arany költészetének tükrében nem látnók, hogyan vígad a magyar, mennyire megközelíti ekkor az öröm és a bú végleteit. Táncz és cigány nélkül nem magyar a magyar. *A magyar táncz* a csárdás egész vad kellemét, búsan andalító lejtését és fel-felrobbanó végletes freneziáját tünteti elénk. Mily kicsapongó őserő tör ki a fiatal Toldiból, midőn három napi gyaloglás után Benczével elázik a korcsmában! Iszik, énekel, tánczol, kurjant nagyokat, locsolja üvegéből a vén czimbalmost, fejével veri a mestergerendát és borral itatja a száraz földet.

III.

Legmélyebbre: szinte a szív legvégső gyökereig hatolt Arany a magyar jellembe, midőn Toldi Miklóst megalkotta. Mint a Laokoon szobor szerzői erőből duzzadó nagy szervezettel választottak, hogy a testi fájdalmat rajta mennél teljesebben feltüntethessék, úgy Arany

* A perlekedés áldozata Magyar Misi édes apja is: «Életében annyifelé protestál, hogy ha meghal, *csak megáld*, de nem testál.» Gazdag Imre, az *Első lopás* hőse sem örökölt apjától egy járomszeget sem: «Nemes ember volt az, mindenét elperlé: Húzza be az ajtót majd valaki hátul, Ez volt az öregnek szava járása; Perlett is, ivott is, a fia ám lássa!»

is óriáson mutatja be a szenvedélyek szívtépő konvulsióit. Toldi hatalmas physikuma mindenre erősebben felel, minden lökésre erősebben meg-rázkódik mint más: ugyanaz a szélvész, mely Városligetünk tavát csak fodorítja, meghullá-moztatja a Balatont és az adriai tengeren már hajókkal dobálódzik.

A költők bizonyos alakot, rendesen csak bizonyos időpontban mutatnak be. Arany Toldit három korban jellemzi: az ifjút, a férfit, az öreget. Toldi jellemzése tehát — legfontosabb korszakainak kiemelésével — egész életére terjed. Világos, hogy itt a költői feladatok egyik legérdekesebbje előtt állunk; látnunk kell, hogyan változik egy ember egy félszázad alatt, de egyszersmind éreznünk is, hogy a kit különböző korszakokban másnak-másnak látunk, alapjában ugyanaz. Mi is, ha gyermekkorunkra, ifjúságunkra, későbbi évekre visszagondolunk, bármennyire változtunk is, életünk minden phásisában mélyen gyökerező egységet éreznünk.

Toldi Miklós három életkora is ilyen titkos, meg nem bontható vaspántokkal van összefűzve. Reggelén, delén, estéjén megtartja jellemének egységét: fejlődik, de nem másítja meg egyéniségét. A három rész olvasója érezi, hogy ugyanazon emberrel van dolga, csak kora más-más. A ki olyan ifju, mint Toldi, abból olyan férfi válik, a minő a *Toldi szerelme* hőse és olyan öreg, a milyent *Toldi estéjében* hanyatlani látunk.

Miklós sajátos féktelen és tüzes természet. Főjellemvonása a hirtelen harag, az akadályokat összezúzó erőszakosság. Ezzel a vadság-

gal, mely bámulatos erejének következménye, a legnagyobb becsületesség, a legjobb szív, a leggyöngédebb érzékenység párosul. Ha ingerlik, malomkövet ragad és az ingerlőkre dobja; mint szerzetes, elébb a gargyánt, aztán rendre szerzetes testvéreit akarja leütni, mert Mikolának csúfolják; ha mulat, veszett kedve van: tánczolván iszik, míg feje csak úgy gőzöl a bortól, padokat rombol, czölöpöket felszed. Midőn mint vendég Lőrinczéknél malaczpecsenyét szel és Lőrincz megbántja feleségét, a gazda kénytelen ablakon kiugrani, hogy vendége: Toldi a sült helyett a gazdának ne essék a nagy késsel. Ha vérszomja kerekedik felül, be-bejő Budára és ott lesi prédáját, Lőrinczet. Az ocsmányúl dőzsölő búcsúsokat pattogó ostorával hátba, szembe, hason, képen üti, vasöklével döfi, lábbal rúgja, nyalábbal markolva verdesi egymáshoz. Mindezek a vonások megvannak az öreg Toldiban is, csak hogy a vénség patinájával zománczozva. A ki oly vérmes, hirtelen haragú ifjú, oly erőszakos, indulatos férfi, mint az első két rész Toldija, abból a harmadik rész zsörtölődő, zsémbes vénje, kell hogy váljék. Az öreg, ki Lajos udvarán agyonüt néhány apródot, mert csúfolják, arra az ifjúra vall, a ki György szolgálai közzé malomkövet dobott, midőn dárdák hajításával ingerelték. A kinek a feje mindjárt örvényzik a dühtől, az erős testi szervezetnél úgy fog meghalni, mint Toldi: szélhűtésben haragtól. A későbbi dőzsölő, búját borba s ledérségbe fojtó Toldinak nem látjuk-e csíráját a legény Toldiban, ki diadala előestéjén Benczével kicsapong a korcsmában?

Mily természetes vonása, hogy Lajosnak olaszos műveltségű udvarát és az épp akkor hajnalodó renaissance-kort nem tudja megérteni; a ki falun, parasztként nevelkedett, az mint katona nem fogja műveltségének hiányait pótolni és nem fog egykönnyen elolaszosodni; Toldi fiatal-korában az olaszok ellen harczolt, naiv katonatermészete nem bírja őket megszeretni, annál kevesbbé, mert egyszerűségében a műveltséget nem különbözteti meg a mesterkedéstől. A mi udvari olaszos műveltsége van, az mind csak felszínes: a nép fiának természete csakhamar átütődik a mázon, mint Lajos udvari karszékeinek arany füstjén a fadeszka. Lajos finom környezete csak időről-időre bírja ezt az oroszlánt megszelídíteni; csak döfni kell egyet rajta — íme, iszonyatosat ordít és hatalmas szökkenéssel visszaugrik természetes vad-ságába.

De nemcsak félelmetes, nemes is mint az oroszlán. Épp a hirtelen harag szokott bizonyos érzékenységgel párosulni. Mily gyöngéd és hű királya, anyja, kedvese, szolgálja iránt. Nemcsak haragja, szeretete is végtelen megbámulatos. Lelkében minden exotikusan óriásivá nő, mint növényeink a forró égélj alatt: a mi nálunk illatozik, az ott délen elmámorít, a mi nálunk rózsató, az ott terebélyes fa. Milyen hamar gyűlnek könyek ezekbe a vérben forgó nagy szemekbe! Még pedig minő könyek! Lajos megmutatja neki Piroska levelét —

Toldi oda görnyedt,
Ejte is rá *egy-két borsószemű könyet*.

Toldi Miklós született lovag. A keresztény hit megvédését, a királya iránti hűséget, a nők tiszteletét, az elnyomottak, az özvegyek felsegítését — mind, a mi a középkori lovag első kötelessége volt, azt a parasztok közt nevelkedett Toldi nem a lovagrendben bajnokmesterétől tanulta; be volt az már írva eleve is lelkébe. A hol baj van, oda valami nagylelkű ösztöne hajtja, hogy segítsen. Ha síró özvegyet talál az útfélen — mindjárt megesküszik, hogy megboszúlja; ha kiszabadult bika ront végig az utcán, nyugodtan, mint természete szabta kötelességből elébe áll és leigazza; a nőrablót vakbuzgón rablóvárának belsejébe üldözi; ha az országúton megfeneklett kocsira akad, tengelye alá búvik és hatalmas vállal kiemeli a sárból. Királyát kész mindig, még összekocczanásuk után is, élete koczkázatásával ellenségei elől megvédeni; veleszületett hősiessége és igazságossága nem állja, hogy elmenjen egy rablóvár alól, mielőtt ki nem pusztította. Egyáltalán, Toldi azon expansiv természetek egyike, kik mindent egész lélekből tesznek, mindjárt teljesen odaadják magukat. Toldi, a katona, egészen, testestül-lelkestül, életre-halálra a harczé; a szerelmes Toldi lelke legfenekéig meg van telve édes-keserű szerelmétől. Se tetteiben, se érzelmeiben nem ismer tartózkodást; mint a természet és a középkor embere, minden utógondolat féke nélkül engedi át magát hő érzelmeinek. A gyöngédségnek és a nyers erőnek ez a váltakozása Toldi Miklósban a gőzerőre emlékeztet, mely a legellentétesebb munkára alkalmazható: az egyik gyárban

óriás aczéллеmezeket hasít, a másokban finom csipkéket hímez.

Minden emberben, tehát minden költői alakban is háromféle réteget lehet megkülönböztetni: az első az általános emberi, a mindnyájunkban közös érzelmek: a második az egyéni, a mely az egyik jellemet megkülönbözteti a másiktól: a harmadik a nemzeti. Ez utóbbi réteghez tartoznak mindazon tulajdonságok, melyek a politikai együttlétben és a közös népfajban gyökeredznek. Toldiban nemzeti és egyéni vonásai mellett van valami általános emberi. Nem csak boldogtalan szerelmét, hűségét, édes anyja iránti szeretetét értem, van benne valami közös emberi, a mi bennünket meghat, mert mi is kiveszszük belőle a mi részünket. Toldi Miklós bús regéje az emberi élet jelképe. «Ki nem érezte — kérdezi Gyulai Pál a *Toldi* első részére czélozva — ifjúságában azt a nyughatatlan érzést, azt a szívzajlást, a mely a családi körből a nagy világba ragadja, hogy felküzdje magát valamire? Kinek nem volt anyja, a ki aggódott érte s kit nem töltött el örömmel az első siker pillanata? Ki az, a ki a férfikor küszöbén (mint a második rész *Toldija*) rossz kedvében, szeszélyből nem sodródott kisebb vagy nagyobb tévedésbe, a ki nem okozott másnak nagy fájdalmat, habár akaratlan, s még a boldogság karján is vissza ne sajogna szívébe egy-egy seb, habár mind enyhébben? S ha elöregedtünk, ha reményeink emlékekké váltak, vágyaink lángja hamuvá porlott, ha elhaltak mellőlünk szeretteink, ha mintegy kikopunk

az életből, ha elfeled a világ vagy éppen gúny-nyal tekint reánk az újabb nemzedék, nem az elvénült Toldihoz hasonlítunk-e?*

A mi azonban leginkább kívívja rokon-szenvünket, a mi mély erkölcsi alapot ad ennek a lelkes vasgyúrónak, az lelkiismerete. Minden hiba, melyet ejt, minden bűn, melyet elkövet, megtalálja benne bíróját. Kérlelhetetlen egy bírót! Az epos első része voltaképp egy erkölcsi tisztulás története: az ifjú Toldi bűnbe esik és hogy jóvá legyen bele, felmegy Budára a királyhoz, hogy vagy büntetést vagy kegyelmet nyerjen. Erős erkölcsi ösztöne nem tűri magán e szennyet; keresi a szenvedések tüzeit, hogy tisztúljon. A második rész a lovag tévedéseit és a szerelmes gyötrelmeit rajzolja. Toldi megszegte a lovagi törvényt, midőn álharczot vívott Piroskáért és másnak dobta oda, a kiért aztán annyira ég. *Toldi szerelme* kétségbeesett szemrehányások, mélyen dúló lelki harcok, végletes vezeklések története. A lelkiismeret kifejelettségével összefügg Toldiban a lovagi becsület tisztelete és fiúi szemérme. Piroska egy szava: a lovagi becsületre való hivatkozás elég arra, hogy Miklós felocsudjék szerelmi mámorából és keserű búgással kiereszsze karjából kedvesét, hogy soha többé ne lássa. Midőn pedig Toldi Lőrinczné meglepi fiát, a mint vad szerelmi bújában ledér czimborákkal tivornyázik, drága borbán, olcsó szerelemben gázol, Toldi feltámolyodik

* *Budapesti Szemle* XXXVI. 303. Arany János emlékezete.

és szégyenétől áthatva otthagyja odavert kancsók és borpocsolák közt a részeg dőzsölőket, kioson, mint az árnyék, lerohan, Pejkóra zökken és édes anyja pillantása elől fut a messze világba. Mint Arany balladáiban, úgy Toldijában is a lelkiismeret a legfő erkölcsi hatalom, mely minden hibaért megállja boszuját.

IV.

Ugy mint *Toldi* első része Miklós és György jellembeli ellentétére van építve, úgy *Buda* balálában is két testvér áll szemben: az energikus Attila és a habozó, tétlen Buda. Kapkodó nehézkesség küzd kérlelhetetlen, mindent okosan megfontoló vasakarat ellen. Miklós meg György, bármennyire is különböznek erkölcsileg, mégis édes testvérek; vérmérsékletük, akaratuk ereje ugyanaz. Miklós épp oly heves erőszakosan akarja a jót, mint György a rosszat; csak irányukban különböznek. Attila és Buda ellenben egészen más anyagból vannak gyúrva; ha összevetjük, önkénytelenül arra gondolunk, hogy a két fejedelmi testvér — kelet szokása szerint — alig voltak egy anyja fiai.

Midőn Arany Attila alakját megalkotta, előtte nem annyira a krónikák általános halvány színeken elmosódó világ ostora, mint a görög Priscus rhetor utirajzának büszke, ravasz, okos és erőszakos Attelasza lebegett. Priscus, ki művelt ember és igen jó megfigyelő volt, más képet

rajzol a hunokról meg Attiláról, mint a puszta hallomás után író nyugoti krónikaszerzők. Priscus Attilájának főjellemvonása: keleti nyugodtság és hirtelen kitörő dührohamok. E sajátosságokat eszményítette Arany az ő Eteléjében. Visszafojtott tűz, nagy indulatosság, heves energia, melyen az ész diadalmaskodik — ezek fő lelki adományai. Hogy a világ ura lehessen, ahhoz nagy ész és erős akarat kellett; csak hogy ez a megfontoló okosság és nagy tetterő nem férnek meg mindig békésen Attilában. Az egyik többet akar, mint a menyit a másik megengedhet. Attilában hatalmas testi és lelki erő működik, melyek az észt uralják. De néha — «mint a holló a nap korongja előtt» — sötét, erőszakos gondolatok vonulnak el lelkén; végre, midőn ellenséges bátyját iszonyatos üvöltéssel megöli, vad, vérszomjazó ösztönei győzedelmeskednek rajta. Hivatva van arra, hogy a világon uralkodjék, de nem tud önmaga indulatán uralkodni. Ez az önmegfeledkezés, Buda leölése tragikus halálának és népe veszedelmének csírája.*

A méltóság fékezte tűz mellett, mely Arany Attilájának gyökeres sajátsága, még egész sor rokonszenves vonást találunk benne: vitézséget, nemes büszkeséget, nyíltságot, égető ambítiót; kegyetlen ravaszságának — melyet Priscus oly erősen kiszínez — csak némi nyomát leljük az eposban. Arany egyáltalán a magyar typushoz közelítette Attilát. Az egész műnek háttere, *milieu*-je olyan, a minőnek például a

* Beöthy Zsolt. *A tragikum.* 231.

vezérek korát képzeljük. A népvándorlás vérben gázoló erőszakát Arany egy későbbi művelődés színeivel szelídítette. Arany még közelebb hozza emberileg Attilát mint eddigi jellemzői, a mennyiben benne a szerelmes férjt és a boldog családapát rajzolja. Bessenyei Attiláján is megesik ugyan, hogy — mint a scenariumban olvassuk — «szokott dühösségének komor ábrázatjára ülepedett tüzes rozsdáját szívének szerelmes érzékenysége elfutja s édesen szól» Mikolthoz — de ez mind a francia drámák udvari galanteriájának nyelvén történik; Aranynál ellenben látjuk, hogy az általános emberi érzelmekben mindannyian egyek vagyunk: a világ jövő ura, a büszke méltóság és rettegett szigorúság e mintaképe, mint szerelmes férj és mint családapája olyan, mint más gyengébb lelkű halandó. Van-e gunyhó a széles világon, a hova nem illenék ama jelenet, midőn Attila sátrába hozzák kis fiát Aladárt? Az apja is, az anyja is akar vele játszani: majdnem hogy kétfelé osztják szeretetükben. Attila fogja Aladárt és fel dobja kis terhét, mint a labdát. Tetszik ez a kis fiúnak, nagyokat kaczag és lihegve kéri édes apját: Még egyszer! Később még Isten kardját is, melyen pedig a világ sorsa áll, játékszernek használja: először kis kocsi módjára hurczolja szíjra kötött végét, aztán gyöngé derekára csatolja és zörömbölve maga után vonja, a mint a sátor előtt nagy büszkén lépdél. Ezek a bizalmas családi jelek genre-képekbe foglalva, emberileg közelebb hozzák Attilát és családját, mint Corneille,

Bessenyei és Zacharias Werner drámai Attiláinak összes magánbeszédei.*

Míg a lángoló, tettekre szomjazó Attilában, ki végtére mégsem bírja nagy indulatait megfékezni, tragikus felfogás nyilatkozik, addig bátyja Buda ellenben a *par excellence* epikus alak, legalább az esetben, ha a sokat tűrő Odysseust tekintjük epikus mintahősnak. A dráma hőse előretörő hajlamú, a tettek embere; az eposé inkább szenvedőleges. Az első nagyokat mível, a másodikkal nagyok történnek.

Buda az Arany eposában körülbelől oly szerepet játszik, mint Attila a Nibelungen-énekben; tétlen, habozó, gyenge, habár jó ember, ki elvégre is azt teszi, a mit népe mond. A veszedelmes helyzet csakhamar nyakára nő; ilyenkor ingatagnak, sőt félénknek mutatkozik és ha végre tesz valamit, elhamarkodva teszi. Nehézkes, de a mellett könnyelmű; szemlé-

* Milyen XVII. századbéli, milyen rokokkószerű Attila szerelme Corneillenél! Attila ilykép vall szerelmet Ildikónak:

Attendez un peu moins sur ce pouvoir suprême
Madame; et pour un jour cessez d'être vous même,
Cessez d'être adorable...

Defendez a vos yeux cet éclat invincible
Avec qui ma fierté devint incompatible.

(Attila IV. 2.)

(Ne támadja meg annyira hatalmamat, madame; legalább egy napra ne legyen oly imádandó; tiltsa meg szemének legyőzhetetlen ragyogását, melylyel büszkeségem nem bír megfézni.)

lődő, de rossz megfigyelő; mint elhízott ember mindenekelőtt szereti a nyugalmat, a kényelmet, a jó életet és a bort. Midőn első ízben kibékült öccsével, igen jellemzően látjuk magunk előtt az alapjában jó, de gyöngé embert. Együtt lakomát csapnak, Attila és Budáék. Buda csak nézi kényelmes megeledéssel, egy jó ebéd kellemes utóhangulatában a két szép asszonyt, Ildikót és Gyöngyvért, kínálgatja Attilát a borral: *Veszed észre? jobbiul!* Majd meg «emeli két kézzel nagy bilikom öblét, nem teszi le, hanem tartja, körülfogván, hol erre, hol arra mindig mosolyogván». Persze, hogy az ilyen ember a *juste milieu*, az arany középút nyárspolgáris híve, mint azt nagy trónosztó beszéde mutatja;* természeténél fogva csak «lassan háborodik», midőn Gyöngyvér előtte könyök és felkiáltások közt fejtegeti Attila emelkedését.

Könnyen érthető, hogy ha két oly eltérő jellemű testvér, mint Buda meg Attila megosztozik a királyi hatalmon, mely lényegében egy és oszthatatlan, az erélyesebb folyton tért hódítani, a gyöngébb meg épp annyit veszíteni fog. Buda annyit romlik, a mennyit Attila épül. Attila felülkerekedése kikerülhetetlen és úgy hat reánk, mint valami természeti szükség-szerűség; a létért való harczban Buda tulaj-

* «Emberem az ember, ki midőn vendégem,
Sem eszik, sem iszik túl rendes elégen;
A mi nem árt, éli; a mi fölös, hagyja:
Tisztes öregségben ez lesz neme atyja.»

(I. ének.)

donságai mindig kudarczot fognak vallani az Attilaéival szemben.

Az a harcz, melyre a két testvér oly egyenlőtlen erővel száll, az epos jellemének megfelelően csak lassan fejlődik, fegyverszünetben meg-megbékül, ismét elmérgesedik és végre életre-halálra áll. Midőn Buda az idegen követek magaviseletéből már látja, hogy árnyékkirálylyá sülyedt, felforr és szakít Attilával, ki napról-napra népszerűbb lesz; de ismét kibékülnek. Ez a kibékülés igen gondosan, részletesen van megokolva. Attila mindenekelőtt engesztelően megkéri; Buda tehát hiúságánál van megfogva. Azt igéri bátyjának, hogy majd megfélezi a követekhozta drága ajándékokat: Buda kincsvágya, kapzsisága felébred. Attilának háborús terve, melyet ez alkalomból fejt fel előtte, megnyeri Buda tetszését, mert hasznot, királyi hatalmának öregbítését reményli tőle. Ehhez járúl még, hogy ennek a gyenge szívű teddide-teddoda embernek némi homályos ösztöne van, hogy Attila valami kiválóbb, magasabb egyéniség nála, ki még nagy tettekre van hivatva; vetélytársának lelki ereje titkos csodálattal tölti el, míg meleg hangja meghatja Budát. Jó szíve, a rokoni szeretet, könnyelműsége egyaránt erőt vesznek rajta és még egyszer helyre áll a régi szíves viszony. De a vészes helyzet csak fegyverszünetet enged; a viszály, melyet vetettek, véres aratást követel. Mindig új meg új okok, fokozott sérelmek gyúlnak össze, melyek végre Budát végletes fellobbanásra bírják: először Detre fülbesúgása izgatja, azután a harczjáték,

melyben a katonák Attila parancsára (habár csak gyakorlat végett) ellene indulnak, fokozza gyanúját, mely a gyenge ember szitkozódó heves ségével kitör, midőn a bizanci császár követei nem hozzá, hanem Attilához fordulnak kérelmükkel. Következik a kiengesztelődés *lucidum intervallumja*; de Isten kardjának adománya és a nők viszálykodása előidézi aztán a végleges szakítást, mely Buda megöléséhez vezet.

Attila és Buda közt Detre áll, ki a tarthatatlan viszony következményét: a testvérharczot ravasz ügyességgel elősegíti és a vékony hasadékú fába beveri az éket, melylyel alattomosan tovább-tovább repesztí. Két nagy jelenete van: az egyik Budával, a másik Attilával. Egymás ellen izgatja besúgással, de mily különböző módon! Látszik, hogy vén korára nagy emberismerő, kivel-kivel a maga stílusában beszél. Budával szemben az egyenes besúgást alkalmazza, Attilánál csak kerülővel él; nem vallja meg czélját, csak alattomosan vezeti oda áldozatát. Mindegyik szívéhez meg tudja találni a rést: Budát gyengeségénél, féltékenységeénél, Attilát nagyravágyásánál fogja meg. Buda nem értené meg a beszéd kerülő czélzatosságát, azért (a gyengébb kedvéért) világosabban szól előtte; Attilát ellenben messze kitérő fondorkodó besúgással ejti meg, míg közbe-közbe a legóvatosabb módon hiúságát sarkalja. A közvetett besúgás leghíresebb példája a világirodalomban Othello harmadik felvonásában fordul elő, midőn Jagó kiszámított gátsággal felébreszti a zöldszemű szörnyeteget és lassú adagokkal mind jobban megmérgezi

ura lelkét. A besúgó, mind Shakespearenél, mind Aranynál, kigyóként folyton közelebb csúszik céljához: Jagónak a férj szerelmével, Detrének a testvér szeretetével kell küzdeni. El-elhallgat, vonakodni látszik, hogy kimélje urát, de homályos célzásaival felébreszti a féltékenység rokonszenvedélyeit mind, hogy azután a visszafojtott főszenvedély (Attilánál az uralkodás, Othellonál a szerelem féltése) annál erősebben kitörjön. Mindkét esetben kikelve, méltatlankodva visszautasítja a megtámadott a vádakat; csakhogy Othello, a harcz zordon, tapasztalatlan fia, ki nem igen ismeri az embereket, mégis belevérzik a törbe, melyet neki az álnokság vetett: a gyorseszű Attila pedig felismeri a helyzetet, halállal fenyegeti az árulót. Detre mindazonáltal megvan elégedve; átható megfigyelésével észrevette Attila haragján át is, hogy izgató szava hatott, hogy az ék mégis a testvérek közé van ütve. Detre már ifjúságában is ravasz lehetett; vén korában, hol mint legyőzött fejedelemnek a hunok közt kell élnie, elnyomásában ravaszsága alattomosossággá fejlődött. A mint Attila látszik felülkerekedni, Detre nem vall többé színt, de titokban Budának ad jó tanácsokat, mert reményli, hogy a gót nép Buda alatt hamarabb szabadul fel, mint ha Attilát uralja. Mint az opportunitás embere, a vég-catastrophánál nincsen jelen.

Mindazon alakok közül, kik nem állnak az eposok előterében, legérdekesebb Nagy Lajos. Jellemzésénél Arany — mint minden történelmi vagy mondai személyénél — a hagyó-

mányt követte, csakhogy itt is kimélyítette az átvett elemeket. Lajosban még magára vall az olasz vér: hamar fellobbanó és ravasz; de ravaszságában van valami raffinement, haragjában valami hajlam a kegyetlenségre, mely nem magyar. Már mint ifjú mily rejtett ravaszsággal tudja ki Toldi György valódi indulatát öccse irányában: később a király minden erénye mellett a diplomata egész ügyességét mutatja. Lajos valóban királynak született: ritkán mutatkozó hirtelen haragja és elhamarkodó hevessege mellett is megtudja tartani királyi méltóságát. E részben ellentétben van Toldival. Ennél a physicum, Lajosnál az ész uralkodik. Szellemi fölénye mindig kitűnik; mindig király, álruhában is. Jellemének valóban emberi, híven ellesett vonása, hogy nem hajlandó Toldi Miklósnak megbocsátani csak akkor, midőn a maga lelkiismeretében kutatva, hibásnak érzi önmagát is Apor iránt: a bocsánat itt az önismeret édes gyümölcse.

V.

A mint végig nézünk Arany költői birodalmának lakosain, egyszerre csak megélénkül a határ, porgomolyok füstölnek a napsütötte országút mentén, sátor-ponyvák mellől czivakodó zsivaj hallik: ime, a cigányok! Rongyokba öltözött tétlen, mindig (oly munkától, melyet nem végeztek) fáradtaknak látszó férfiak; piszkos koldúsleányok, mélytűzű, fehér-héjú bogárszemekkel; kóczos hajú, éles arczmetszetű

vén asszonyok, holmi lopott jószággal és kártyajátékkal a zsebben, kiknek láttára a boszorkánypörök czélszerűségéről vagyunk hajlandók elmélkedni; bronzírozott, fűrge, nagyhasú fiúk, kik egy krajczárért kerekezve fél-mérföldnyire versenyt vágtatnak hintónkkal egy félóra hosszat, — a távol keletnek, mesés Indiának egy csoportja van előttünk a magyar országúti csavargó-élet nyomorába és porába foglalva. Visszataszító és vonzó nomádok! Koldúlnak, ha nem lopnak, mindannyian piszokban és rongyokban járnak, de ifjúságukon, hosszú, fekete hajú sugár leányaikon, gazella-szemű fiaikon még borong régi nemes származásuk elhalványuló emléke, melyet a gyaláztatnak egy évezrede nem tudott egészen letörlni.

Ugy érezzük, hogy Magyarország rajza, melyet Arany műveiben találunk, nem volna teljes, ha hiányoznék belőle a cigány. A külföldi költők többnyire eszményi megvilágításban mutatják be a cigányokat, mert inkább csak hírükből ismerik. A német költészetben Lenau honosította meg a cigányokat, miután a romantikus költők már velök élénkítették holdfényes várromjaikat és kalandor-lakta ösvénytelen erdeiket.* Szerencsétlen, hazátlan

* Wolf *Préciosaja* a leghíresebb. A jelenkor legjelesebb német regényírója Spielhagen a cigányokat szintén a romantikus conventio értelmében rajzolja *Problematische Naturen* című regényében. Czigány hősnőjének neve Csika (tán Csikó nőnemű alakja?!). Hasonlóképp jár el a legnagyobb újkori német lyrikus Geibel. V. ö. *Zigeunerleben*, *Fern im Süd*, *Zigeunergrab* című költeményeit.

bolygó keleti nép, zenei ösztönnel és tüzes szemű nőkkel — ez volt Lenau felfogása a cigányokról, kikben mélabúját, nyughatatlan vándorkedvét mintegy megtestesítve látta. A polgári élet mindennapi trivialitásaival szemben, a hegyen-völgyön kóborlás, a sátoros, hegedős élet a romantikus költők előtt költőinek tetszett. Ugy nézték a cigányokat, mint Cooper az indianokat, kiket ő vezetett a költészetbe: a vadon vándor gyermekei, kiket a művelődés még meg nem fosztott eredeti költői bájuktól. A német sentimentalis cigány-jellemzőkhöz Arany úgy viszonylik, mint valaki, a ki tárgyát gyakran látta és jól megfigyelte, oly valakihez, ki csak könyvekből ismeri és a hiányt képzeletéből pótolja. Sokkal valódibb képét a cigány életnek adja Puskin, ki velök a délorosz *steppe*ken ismerkedett meg és Prosper Merimée, ki a fajpsycholog fürkésző kíváncsiságával tanulmányozta a spanyol cigányságot.*

A cigánynép jelleme megfejthető sorsából. A XIII. század óta, mint elnyomott kóbor nép tévedez Európában, mindenkitől üldözve és megvetve. Az elnyomott, szegény népekben ravaszság, meghunyászkodás meg az ál-alázatosság egy neme fejlődik. A cigányoknál ehhez még furfang is járult. Arany behatóan jellemezte kétes erkölcsű adományaikat és szokásaikat. A *Nagyidai cigányokban* ostobás ravaszságuk, rest állhatatlanságuk, félénk hazug-

* Merimée. *Carmen*. A cigányélet daemonikus vonását eddig legköltőibb módon Victor Hugo fejezte ki Esmeraldájában (*Notre Dame*), kiben különben édeskevés a fajsajátság.

ságuk, nagyszájú könnyelműségük van rikító módon elénk állítva. A *bajusz* csaló furfangukat, a *Bolond Istók* alattomos tolvaj hajlanukat, *Rózsa és Ibolya* koldulásukat, a *Laczikonyha* zenéjüket tűnteti fel. Mily hű jellemzés egyetlen egy vonással Aranytól az, midőn Csóri vajda, a nagy álmodó, vérmes képzelődésében már dúsgazdagnak hiszi magát és új veres nadrágot lát magán —: «a mely senkinek, még soha, testén nem volt, anglia-posztóján bársonybúl lesz a folt». Minő nagy dolog reá nézve nadrágot viselni, melyet nem *mástól* kapott! Persze, folt nélkül nem képzelhet nadrágot, ez fölülmúlná a cigány képzeletet, de legyen a folt legalább — bársony. Nincs meg ebben az egy részletben a cigány élet egész tragi-komikuma?

Minden féligművelt népnek, minden kóbor existenciának megvan a maga költészete, megvannak a maga érzelmi kincsei, melyeket napfényre hoznak jeles írók. Az északamerikai indiánok költészetét Cooper és Longfellow, a schwarzwaldi parasztokét Auerbach, a kaliforniai arany-kereső kalandorok és tolvajokét Bret Harte, a palóczokét Mikszáth Kálmán, a galicziai zsidókét (nehezen eszményíthető egy sujet) Franzos tárta fel először.* A cigány-

* Cooper indian regéi (1821-től fogva). Longfellow *Hiawatha* (1855). Auerbach *Schwarzwälder Dorfgeschichten* (a negyvenes években). Bret Harte *The luck of Roaring Camp* (1868). Mikszáth *A jó palóczok* (1880). Franzos *Juden von Barnow* (1880). Ide tartoznak George Sand parasztnovellái (*La mare au diable*) és Fritz Reuter alnémet humoros regényei.

életnek is van sajátos költészete és bája, mint megvan az országútnak is. Nem mind nevetéses vagy szégyenletes, a mi a cigány életében előfordúl; nem mind por vagy sár, a mi az országút mentén található. A sátoros ponyvák alá is ereszkedik a szépség, a szerelem és vele együtt a költészet; az országút szélén is akadnak csörgő hús források, árnyékos gyümölcsfák, tarka virágok. Mi szebb egy keresztútnál? kérdezi egy helyütt George Sand. Ezt a költészetet nem találta fel eddig senki nálunk, azok közül, a kik a cigányokat valóban ismerik és nem csak álmodnak velük, mint a német romantikusok.* Arany a sátoros nép jellemző komikumát talpraesett sarkasmussal és nagy alakító erővel tünteti fel; de csakis a bolygó élet trivialitásai iránt van érzéke, nem kereste az útszéli vad virágokat. Ő e részben is hű marad a népies felfogáshoz és egészen a magyar nép szemével nézi a cigány jellemet, melynek fővonása szerinte is, a nép szerint is ostoba furfang. Petőfinek általán nagyobb rokonszenve volt az elnyomottak iránt, ő tán megtalálta volna — ha tárgya és az alkalom engedi — e trivialis élet költészetét is. Nem csak mosolyt, de szánalmat is keltettek volna benne a poros rajkók; a részvét pedig majd megértette volna vele a kitagadott koldusok lelkében derengő szebb gondolatokat, nemesebb érzelmeket. A ki elolvassa népdalai-

* A cigányoknak hű és mégis költői rajzát eddig tán csak Puskin adta (*A cigányok* című költeményében).

kat, melyek tele vannak megható bús költészettel, meg fogja vallani, hogy a cigányok költőileg még nincsenek teljesen felfedezve.*

VI.

Arany a lelkiismeret költője. Ez vezette őt az örülés rajzához balladáiban; mert Aranynál is, mint Shakespearenél a bűn tudata, a lelkiismeret furdalása őrijt meg legtöbbször. Arany az örültek rajzában határozottan Shakespeare befolyása alatt áll. Kétségtelen, hogy Shakespeare példája nélkül a téboly jelenségei nem foglalnának el annyi helyet az újabb költészetben. Különösen, hogy a drámaírók oly gyakran léptetnek fel örülteket, Shakespeare-re vezethető vissza. Shakespeare rendkívüli érdeklődéssel és megfoghatatlan szakismerettel jellemezte az örülést, melynek legkisebb kórjeleit is tudta. Shakespeare művészete abban rejlik, hogy az örültség jelenségeit teljes összhangba hozta a dráma bonyolult, fokozódó tragikus fejleményével: az Aranyé, hogy a ballada lüktető szerkezetéhez, komoran nagyoló előadásához bírta alkalmazni.

Aranyál az örültség minden nemére és minden fokára akad példa; V. Lászlótól, kit lázas álmok képek zavarják meg egészen Bende vitézig, ki őrijongva tombol — egész sora a bűnösöknek, megdöbbenő példái a bűnhődés-

* Nép költési terményeiket csak újabban gyűjtik: különösen Wlislocki Henrik és Herrmann Antal hozott e részben több érdekes adalékot felszínre.

nek vannak előttünk. Feltűnő, hogy e rövid lélekzetű balladák a lelki megháborodás körjeleinek mily gazdagságát tárják fel. Alig van lelki zavarnak vagy bomlásnak valamely simp-tómája, melyet e beteg bűnösöknél nem lehetne megfigyelni.

Tartsunk egy pillantással szemlét e nyomorútlak felett: oly érzelem fog el, mint a látogatót, ha az örültek házában a betegek sétaidejekor a szívesen magyarázó orvos egyszerre csak meglöki és a nyíló ajtóra mutatva, sutogja: itt jönnek! A sor élén két király, kik hervadt lélekkel hordják az izzó koronát, a véres bíbort; Edward meg László király nem találhatnak kincses palotájukban helyet, a hol álomra hajthatnák fejüket, nem találhatnak nagy birodalmukban egy kehely vizet, mely égő szivüket enyhítené. Tévedező szempillantással surran el mellettük egy szép éneklő lány, Kund Abigél, Bárczi Benő titkos arája; sápadt arczczal, kísérteties nyugalommal lépdel Tuba Ferkó (*Tengeri hántás*), ki holdfényben a tetőkbe kapaszkodik, míg egyszer felriadva lezuhan: megzavarodottan, csak félig öltözve körbe szaladgál a gonosz mostoha (*Árva fű*). Ime még egy parasztasszony: néma meredezéssel nézi Ágnes a vérfoltot, mely tiszta lepedőjén esett; férjének vére, melyet nem bír kimosni soha. A sor végén egy dühöngő, ki tajtékzó szájjal, ordítva küzd a légi semmivel: alatto-mosan leölt ellenfelével (*Éjféli párbaj*).

Mindegyikük jellemének megfelelően örült meg. V. László és Edward király (*Walesi bárdok*) hasonló helyzetben vannak: mindkét eset-

ben bűnös zsarnok királyt nem enged aludni igazságtalan tettének a tudata. Csakhogy a gyengébb, fiatalabb, bűnre tán inkább csak csábított László lelkiismeretének zaklatásai közt inkább érzéki csalódásokat lát álmában, míg az erősebb szervezetű, megrögzött, daczosan gonosz Edwardot a káprázatok láza töri. Ágnes asszony sír a törvényszék előtt, Kund Abigél nevet. Az egyik csendesebb, szenvedőleges természet; bűnre csábították, melynek tudata megtöri: a másik, a nagyúri kisasszony, könnyelmű, indulatos, gögös, lelki szervezetét megbontja egy hirtelen csapás. Lesújtó bűn nem nyomja lelkét, zavarában vígan énekel utczahosszat, míg az árva fiú gonosz, szívtelen anyja egy ingben futkos ideoda. A legerőszakosabb, legkicsapongóbb, legérzékibb jellem Arany betegei közt Bende lovag: az ő örülése örjögő tombolássá fokozódik.

Hasonlókép megtaláljuk az örülés fokozatainak megfelelő kórtüneteket is a balladák különböző hőseinél. A lelki zavar legalsó foka, midőn a bűnös lelkiismeretétől menekülni akar és lármával akarja a belsejében rágó kígyót elriasztani. Így tesz Bende vitéz, de hiába. Egy másik előjele ennek a vésznek az, hogy a zavarodott folyton mereven néz maga elé, fél a megörüléstől és palástolja jelenségeit, mint Ágnes asszony a börtön éjébe, hova csak egy sugárshat:

Szegény Ágnes *naphosszanta*
Néz e kis világgal szembe,
Néz merően, — a sugárka
Mind belefér egy fél szembe.

Ha ez a kis fény nem volna,
Ugy gondolja: megörülne.

A törvényszék előtt pedig
 Öltözetjét rendbe hozza,
 Kendőjére fordít gondot,
 Szöghaját is megsimitja,
Nehogy azt higgyék: megbomlott.

Súlyosabb a belső baj, ha mind e jeleket
 érzéki csalódások követik: a beteg hall, lát
 vagy érez valamit, de mást képzel helyébe:
 mást, a mi a benne viadalmas eszmék rémes
 szüleménye. A mint a vihar körülzúgja a budai
 királyi várt, László lázas álmából (abból az
 álomból, mely kínosabb az ébrenlét álmánál)
 fel-felriad: álmképeiben a bosszúálló nép zú-
 gását, Hunyadi László lánczainak csörgését
 hallotta. Még betegebb nála Edward angol
 király, kit már káprázatok gyötörnek: az üres
 térben maga előtt alakokat lát, máglyák lán-
 golnak és észbontó erővel hangzik onnan feléje
 az ötszáz walesi bárd vértanu-dala.

Kund Abigélnél, Ágnes asszonynál, az árva
 fiú annyjánál az örültségnek nincsenek ilyen
 rohamai: megállandósúlt. Abigélnél az örülés
 mintegy tarka fátyol, mely elméjére borúlt és
 eltakarja előtte a múltat. Gyógyíthatatlan, mint
 e víg dalokat éneklő szép leány, Ágnes asz-
 szony is: a monomaniás örültek nagy komoly-
 ságával és buzgóságával mosogatja haláláig a
 bűnjelt, melyet már csak ő lát, a pataokban.
 Egy külső, látható tény felcserél egy erkölcsi
 fogalommal: azt képzeli, úgy tisztul meg a
 bűntől, mint ruhája a víztől. Az árva fiú anyja

egy ingben futó bolond: az előbbinél még nehezebb eset, gyors lelki felbomlás megelőzője. Még egy lépés ez iszonyatos fokozaton: magunk előtt látjuk a dühöngést. Bende lovag tombol, üvölt: a bűnébe belebetegedett lélek végletes és leggyötrelmesebb vonaglása élete kőpadján.*

Arany felfogása szerint az ember akarva, nem akarva, saját bírója. Lelkiismeretünk a legnagyobb jutalom: az önmegelégedés, és a legnagyobb büntetés: a teljes lelki megbomlás forrása.

VII.

Arany nőalakjai ugyanabból a büszke, érzékeny, sőt ingerlékeny, kissé daczos, de gyöngéd, mélyérzelmű fajból valók, mint férfiai. Tisztán sentimentalis vagy naiv nincsen köztük: ellenkezőleg, mindegyikben találunk bizonyos rationalismust, a mi bennök magyar vonás. Mint Arany férfiai, ők is szeretnek lelkiismeretükbe mélyedni. Általán nem oly érzékiek, mint Vörösmartynál, nem oly kényesek, mint a Racine női, nem oly exaltáltak, mint a Petőfiéi, de nem is annyira önfeláldozóak, mint a Shakespeare alakjai.

* Minden Shakespeare-ismerő parallel-helyeket fog találni e különböző vonásokra az örülés e legnagyobb jellemzőjénél. Edward királynál III. Rikhard juthat eszünkbe: mind a két esetben zsarnok király van előttünk, kit áldozatainak megjelenése nem enged aludni. A víg dalokat éneklő Kund Abigél olyan nemű örült, mint az énekes, koszorús Ophelia. Tuba Ferkóban a somnambulismus oka egy bűn tudata, mi Shakespeare felfogása; Bende vitéz előtt meg-megjelenik áldozata, mint Macbeth előtt Banquo szelleme. Ezenkívül azon-

Szerelmükben odaadók Arany hősnői is, de ez odaadás külső alakja a tartózkodás. A nő szerinte

— nincs teremtvé másért, minthogy készakarva Meggyőztetés legyen legszebb diadalma.

A *Magyar Tánc*-ban is úgy jellemzi Arany a szerelmet, mint a melyben édes a győzelem és édesebb a legyőztetés.* Bármennyire eltért

ban — a mi érdekesebb — az őrültség tünetjei közül néhány úgy van Shakespearénél rajzolva, mint Arany balladáiban. Ágnes asszony fél a megtévelyodéstől, mint Lear, ki kínjában felkiált: «Irgalmas ég, ne hagyj megtévelyodnom! Eszméletem ne vedd el, nem szeretnék megtévelyodni». Az árva fiú anyja egy ingre vetkőzik, mint Lear: «Félre ezen toldalékkal! Jertek, gomboljatok ki». Lásd Greguss: *Shakespeare pályája* 279. és Jancsó Benedek tanulságos értekezését: *Arany lelki betegségeiről* (Figyelő, 1884).

* A tartózkodásra, mely aztán odaadássá olvad, példa a *Murány ostromának* vége, *Egri leányok* (III. szak) stb. Legerősebb a tartózkodás Rozgonyi Piroskánál, leggyöngébb *Rózsa és Ibolya*-ban. Hogy is ne? Tündérek közt vagyunk, kiknél szabad, a mi tetszik. Midőn Rózsa királyfi Tündér Ibolyát az ablakban először látja, megszereti és soká, mélyen szemébe néz:

És a nagy kék szemek, mintha orgazdának
Éreznék magukat, el-elfordulának.

Rózsa faggatódzott: Ugy-e, haragszol rám?

Ibolya susogta: Miért haragunnám?

«No hát adj egy csókot, kérlek barátsággal»,

«Igen, — mond a lány — de csak üvegen által».

Úgy ám! egyet-kettőt ablakon keresztül,

De majd száz meg százat amúgy mindenestül!

Ibolya, ki első ízben szemérmében csak ablakon át csókol, de nemsokára czélszerűbb utat választ, Grillparzer Herójára emlékeztet, ki az első csók alkalmával naiv szégyenében elrejtí a lámpást, hogy ne lássa mi történik (*Des Meeres und der Liebe Wellen* II. felv.).

is Vörösmarty szelleme az Aranyétól, a női hivatás felfogásában egyeznek.

Legelső helyen áll Arany női közt Toldi édes anyja, azon tiszteletnél fogva, melyet bennünk ébreszt. Gondos magyar gazdasszony, kinek energiája mindig megtalálja a helyes eszközt. Mily bátor meg eszélyes, ha segíteni kell fián, ki oly sokszor áll az elzüllés lejtőjén! Mily méltóságos, ha kér, mily gyöngéd, ha szeret! Szeretete mindig okossággal párosul: czipót küld fiának, de száz tallér is van benne. És mind e mellett: minő háziasszony! Hogy szeret takarítani, hogy tud főzni! Az embernek kedve támad felkerekedni, fárasztó gyalogutat tenni, hogy kezét csókolhasson neki és — megebédelhessen nála. Mindenek felett azonban fiát szereti, az anya egész hevével és hiúságával. Midőn Miklóst Budán első diadalától felhevülten megpillantja, dobogó szívvel így szól hozzá:

Lelkemtől lelkezett gyönyörű magzatom,
Csakhogy szép orczádat még egyszer láthatom.
Be szép vagy! be nagyon illel leventének!
Isten se teremtet tégedet egyébnek.

Toldinének még az anyai hiúság e kifakadásában is igazat kell adnunk.

Semmi sincs távolabb ettől a férfias, józan özvegytől, ki évek óta gazdálkodik birtokain férje helyett, mint a sentimentalitás. Miklós kétségbeesett szerelmi bánatában vigaszért hozzá fordul; de nem talál mézet az anyakasban. Édes anyja már régen és nem mélyen szere-

tett: nem érti fiát; «Nem a világ egy lány», vigasztalja, «Ne légy gyermek».

Goethe «Hermann und Dorothea» eposában is van egy ilyen jelenet anya és fiú közt: midőn Hermann, ki még rejtegeti Dorottyához való szerelmét, sírva anyja mellére borúl. Az olvasó azonban érzi, hogy a német költőnél egy más faj eszménye van festve. Hermann édes anyja, a gyöngéd szeretet igazlításával megkiméli könnyező fiát attól, hogy ő maga leplezze le szégyenkezve őrzött titkát: «Te már választottál fiam! — így szól hozzá — a fiatal menekülő leányt szereted, kivel ma reggel beszéltél».*

Toldiné unokájában, Anikóban megtaláljuk a Toldiak démonikus családi vonását, habár a női szépségtől szelidítve. Van benne némi szeretetreméltó erőszakoskodás; szereti a férfimulatságot, első ízben pajkosságból ölti fel a pánczélt, melyben nagybátyját, Miklóst «életre-halálra» kihívja, később azonban valóban részt vesz fegyveresen egy hadjáratban; igaz, hogy a nő erősebb benne a harczosnál. *Beauté du diable*, kinek idegrendszerében is van valamicske része az ördögnek. Csalfa, hamiskodó, expansív egy természet; csókja csattan mint az ostor, szeme mindig villan a pajkos tréfától, csengő hahotája minduntalan felkaczag. Arany-nak egyedüli alakja, ki valóban minden utó-

* *Hermann und Dorothea* III. ének. Schillerné tanúsága szerint Goethe sirt, midőn ezt a részt felolvasta előtte, a mi tán azon alapúl, hogy ez a jelenet (mint sejthetőleg az Arany-féle is) a költő saját életéből van véve.

gondolat nélkül jókedvű. Azon áldott víg teremtésekből való, kiknek beléptekor világosabbnak látszik a szoba. E dévaj leány azonban a legkomolyabb érzelmekre képes; a vidám, kedves csintalanságtól megtalálja az átmenetet az önfeláldozó szeretethez, midőn Miklós érdekében Olaszországba utazik. Ebben az elhatározásban különben nemcsak szívének, de kalandor-képzeletének is megvan a maga része. Hadi zsákmányúl férjet hoz magának az olasz hadjáratból: az énekes Szeredait. Tudom, a holnapi időt, meg felebarátunk házas sorsát nem kell előre megjövendőlni, már csak azért sem, mert nem tudjuk; de még se nyomhatunk el bizonyos aggodalmat, ha Szeredait, ezt a kékszemű, lágyszivű lantost látjuk, a mint egybekel Anikóval, kiről Miklós azt kérdezte:

Nagy pajkos ez a lyány: veszedelmet érez:

Ugyan anyám, mért is nem adod már férjhez?

Vagy nem akad néki az egész Sárréten,

Ki legalább egyszer megverje egy héten? (IV. 34.)

Különben — nem esik mindig, ha a barometrum zivatarra áll; a lyra megfér majd a daemonismussal, különösen ha ez oly jó háziasszony iskolájából került ki, a minő a Toldi Lőrincznée.

Egész más levegőbe érünk, más arcok vesznek körül, ha a Nagy Lajos korabeli alföldi udvarházat elhagyva, a népvándorlás zord, de ravasz fejedelmeinek cifrázott fapalotáiba lépünk. Arany fellebbenti a keleti szőnyeget a hajlék elől — íme Ildikó és Gyöngyvér,

a világ két szép asszonya, együtt ül, mosolyog, hízeleg egymásnak, Aladárral játszik. De a mosoly nem a szívből jő, a hízelgés mögött sértett hiúság lappang, a mint a kis fiúval játszanak, az anyja Sigfrid megboszulására, Gyöngyvér meg keserű irigységgel meddőségére gondol. Valóban, az élet igazlata van abban a vonásban, hogy először a nők, Gyöngyvirág meg Ilda vesznek össze és ez ad alkalmat a férfiaknak, Budának és Attilának elidegenedésére. A két fejedelemben megvan mind az a sajátság, melyek ily összezörrenésre alkalmasak: szépek, hiúk, irigyek, rangban és megjelenésben vetélkedők. Buda és Attila nem bírnak megosztózni az oszthatatlan királyságon, de vetélykedésük nem lehet erősebb, mint nejeiké, kik a női elsőségért küzdenek. Inkább ülhet időre két fejedelem egy trónon, mint két indulatos, rangkóros, versengő szép asszony egy sátor színe alatt. Ildikó, a hatalmában folyton gyarapodó Attila hitvese, Aladár édes anyja, hogy férhetne meg a sülyedő Budának meddő nejével?

Ildikónál, mint Attilánál erős visszafojtott indulatot találunk. Az ő jellemének is két rétege van: az alsó vulkánikus át-áttör a virányos felszínen. A szerelmes, odaadó nő szíve legmélyén sötét gondolatok alusznak: rokonait mind ki akarja irtani, irgalmatlanul, alattomosan, mint ők legyilkolták férjét, Sigfridet. Sértett szerelmében még más, véres tette is képes: majd ha más nőt vesz Attila, oda surran férje sátrához és tört döf abba a szívbe, mely immár nem az övé. Hogyan fejlesztette

volna Arany ezt a daemonikus jellemet, hogyan vitte volna *piros szerelméből* a vérbosszú és férjgyilkosság borzasztó indulatrohamáig, nem tudjuk, de ebből az első részből is látjuk, mily művészettel készítette elő ezt a nőt ily bosszúra. Az embereknek jellemző sajátságai nem csak nagy tetteikben, de a kicsinyekben is nyilvánulnak, sőt néha ezekben még erősebben, mert a jelentéktelen tetteket az önkénytelenség közvetlenségével, a leplezés szándéka nélkül viszik véghez. Ildikó is ily módon kiad magán; a nők elég kisszerű perpatvarában már látjuk büszke daczát, indulatos gyűlölségét; egy alkalommal, miután összeszólt Gyöngyvérrel, előveszi legkedveltebb sólymát és hidegvérrel kitekeri nyakát. Ez az Ildikó csírájában már ugyanaz, ki majd idővel, erős indító okok után, testvéreit bosszúból törbe ejti és férjét szerelemfáltásból meggyilkolja.

Minden kisszerű női hiba mellett van a két fejedelemasszonyban — mint Anikóban és Arany legtöbb alakjában is — mély erkölcsi alap: a hűség. A végletes hűség, ez a német erény legerősebb Ildikóban; minden gondolatja Sigfriden áll, minden terve az ő megboszulása. Férje, Attila, gyermeke, hatalma, mind csak eszköz erre a célra. Nem ily végletben, de tisztán és melegen mutatkozik Gyöngyvér hűsége. Úgy látszik, mintha idegenkednék férjétől, (kitől nincs gyermeke), de midőn végveszedelmében mindenki elhagyja, akkor ott van mellette hűséges neje, «szép barna szemének felvirrad a héja» és szeliden így szól a tehetetlen Budához:

Jer, édes uram, jer, ülj ide mellém le,
 Szegény bús fejedet, *így*, hajtsd az enyémre;
 Ifjú örömidben részem vala hajdan;
 Feles feleséged hadd legyenek a bajban.*

VIII.

Arany költészetének egész fénye, lelkének egész borúja Rozgonyi Piroska alakján van. Piroska sorsa a költő sorsával változott; jellemző vonásainak jó részét Arany leánya, Juliskától vette; a *Toldi szerelmének* első kidolgozásában (a *Daliás Időkben*) Piroskában megvan Arany Juliska mély érzelve és tréfás, dévajkodó jó kedve. A mint leánya meghalt, Arany elsötétült képzeletében megváltozik jelleme is, sorsa is: az első Piroska ingerkedő kellemét egy új alakra: Anikóra ruhazza (ki eleinte Tar Lőrincznek volt szánva) s Piroskának csak komolyabb sajátságait foglalja le a *Toldi szerelme* számára. Arany ekkép, mint Goethe bűvész inasa ketté hasított egy személyt. Piroska jellemével ez új műben aztán élete is komorabbá fordul; a ki az első kidolgozásban szeretett Toldi Miklósának oda nyújthatja a jegygyűrűt:

— egy gyűrűt, jegygyűrűt, köve jaj be szépen
 Villog a Piroska remegő kezében,

* Mennyi gyöngédség van ebben a szóban: *így*, és mennyire megérzéskíti az egész jelenetet. Mintha anyát látnánk, ki síró kis gyermekének fejét vigasztalólag mellébe rejti.

azt Arany a *Toldi szerelmében* tragikus küzdelmek után már csak halva teríti Miklós elé. Mily boldogan látjuk Piroskát lakodalmán a *Dalids Időkben* menyasszonyi koszorújával táncolni

Azután egyedül lejte szép Piroska
Földig hófehérben, mint egy virágos fa.*

De a *Toldi szerelmében* már hideg szélroham nehéz felhőkkel borította Piroska kék eget; szerelmének koszorúja elfonnyad; szerencsével azt az attitude-öt is, a melyben előbb láttuk, a boldogabb Anikóra hagyományozza, Anikóra, ki menyegzőjén a vánkostánczot járván

— fehérben, mint egy virágos fa
Ott forog, a vánkost feltartja magosra.
(*Toldi szerelme* XII. 109.)

Nincs alakja Aranynak, kiben a lelki küzdelem, a belső viaskodás erősebb volna, mint Rozgonyi Piroskában. Lelkiismerete nem őrjiti meg, mint a balladák hőseit; bűn, mely megbontaná agyvelejét, megszakítaná szíve gyökeireit, nem terheli; de a kötelesség és a szerelem vívódása úgy hat reá, mint lassú, de biztos mérgezés. A lelkiismeret harcza ez esetben annál emésztőbb, mivel Piroskában gyenge testi szervezet nagy akaraterővel és mély érzékenységgel párosul. Ily feltételek mellett aztán pusztító erejű a belső összeütközés, mely erkölcsi én-jét és idegrendszerét feldúlja.

* *Dalids Idők*. II. ének. (*Figyelő* szerkeszti Arany II. 57.).

Arany nőinek családi vonása, a dacz legfeltűnőbb Piroskában. A dacz mindig bizonyos akaraterővel és önérzettel jár. Midőn Toldi győzelmesen kivívta az álharczot és helyette Tar Lőrincz ravasz mosolylyal jelentkezik szép zsákmányaért, Piroska erőt vesz fájdalmán és büszke daczczal mondja ki a végzetes szót: «*Akarok Tar Lőrincz felesége lenni*». Ha Toldi már elárult, hadd haljak meg, — mondja magában — de *előtte*, a *lelkére* halok majd. Aztán jönnek a hosszú nappalok és még hosszabb éjjelek, a melyeken meghányja kegyetlen sorsát, hogy épp az árulta el, kit annyira szeret. De Piroska megállja a fájdalmat:

Rozgonyi Piroska föltette magában,
Hogy megtöri szívét fájdalmas igában,
Ketté szakad ámbár és ha könyez vért is!
Feleségül mégyen Lőrinczhez *azért is*.

Midőn aztán mindinkább meggyőződik, hogy nincsen remény, nincs földön menedék, égen irgalom, a kötelességhez töri magát. A külső, a látszólagos belenyugvás meghozza nekünk gyakran, ha csak rövid időre is, a belső megnyugvást.

De az utolsó éjjel, menyegzője előtt, midőn egyedül van Istenével, felszakad a mély, a halálos seb és immég hajadon ágyára borúl: a fájdalom vízomlásai vadul szakadnak át lelkén, kétségbeesett gyötrelmében felimádkozik elhalt anyjához:

Ha van egy balzsamcsepp földi reménységből,
Ha van ott irgalom, kegyelem számomra:
Boldogtalan szívem enyhítsd nyugalomra.

És egy sugár abból az örök békéből leányára is esik: megenyhül.

Piroska nem csak Arany nőalakjainak daczából, de büszkeségéből is kivette a maga részét. Nem akarja elpanaszolni baját az öreg királynénak, ki tán segíthetne rajta; mint Tar Lőrinczné is elnyomja titkos szerelmét és bánatát: «Büszkébb vala semmint túrne olyan dolgot, hogy a világ előtt ne legyen ő boldog». Piroska Arany legkomolyabb, legmélyebb érzelmű nőalakja; a becsületérzés is, mely különben közös adománya Arany hőseinek és hősnőinek, benne tetőzik: Szünjön meg az élet, csak a becsület ne! ez jelszava ennek a hős leánynak, ki ámbár nem jár pánczéban és karddal mint Anikó vagy a murányi Mária, a legnehezebb tusák harczosa.

De mindemellett — s épp ez ad oly magyaros ízt ennek a jellemnek — Piroska nem sentimentalis. Az ész hideg szele meg-megcsapja forró érzelmeit. Hajlandó a körülményekkel megalkudni, sőt kimondhatjuk: ha Toldi nem hivatalos Tarék ebédjére, Piroska ugyan nem épp boldog, de megelégedett neje lesz Tar Lőrincznek. Német eposköltő ily jellemet alig alkotna meg, még ha a valódiság oly igaz megfigyelője volna is, mint Arany.

Erzsébet királyasszony visegrádi kertjében van a fehér rózsza, Piroska mellett piros is: Bosnyák Örzsi. Az élet rövid időre együvé terelte őket, de sorsuk azután merően különbözik: két fehér hattyú, mely rövid ideig együtt úszik, míg a víz-áram el nem szakítja őket; az egyiket fűszeres, hűvös liget felé

viszi, a másikat buborékos örvénybe ragadja. Midőn szembe állva látjuk e két szép leányt Visegrádon, várkastélyi puha fészükben legjobban ötlenek szemünkbe az ellentétben egyes sajátságaik.* Örzsit is belső láz töri: de nem a lelkiismereté, hanem a szerelemé, melyet nem tud eltitkolni, mely kitör belőle görcsös nevetés és könnyes sóhajok közt.

«Nekem is van nagy bűm — nem bű, *fagyok, égek*,
Szerelmes vagyok én: szeretem a léget,
Az álmod, az árnyat, a napot, a holdat,
Az elérhetetlent, ki se mondhatókat».

Piroskánál ellenben az akaratos büszkeség maga után vonja a zárkózottságot. Növeli ezt a zárkózottságot még az a körülmény, hogy apja, ki szintén ily természetű, zárkózottságra nevelte és hogy édes anyja (a fiatal leányok természetes meghittje) korán meghalt. Örzsit is csak abból a rejtelmes lángból, mely mély-séges szemében ég, olvassa ki barátnéja szenvedéseit. Piroska elvonuló félénkségével szemben, Örzsit a szerelem és érzékiség mint izzó fényű glória veszi körül; bezzeg ő nem esnék mindjárt lelki convulsiókba, mint Piroska, ha egy idegen csóknak *pokoltűzét* érezné ajkán. Örzsiben — bár lelkiismerete nem is oly izgékony, mint a Piroskáé — van valami ennek erős érzelméből kellemesen vegyítve Anikó vidámságával. Alvás idején kifakadnak belőle a lángok, melyek izgatva emésztik, mint a tűz,

* *Toldi szerelme* V. 18—24.

mely éjjel nagyobb lobbot látszik vetni, mint nappal.* Mint a szenvedélyes természeteknél általában, Örzsínél is a halál gondolata felváltja a szerelmi mámort, a kétségbeesés a gyönyört; Piroska csak bámul, minő hevességgel játszik barátnéja az öngyilkosság rémével. —

Midőn tavaly nagy Budapesten helyet kerestek Arany János szobrának, egy-két hang a Margitszigetet ajánlta, melyet a költő annyira megkedvelt és több ízben megénekelt. Én részemről — megvallom — jobban szeretném, ha költői alakjait, eposának egy-egy személyét látnám épp azokon a helyeken, a hol Arany teremtmő képzelete szerint jártak-keltek, szerettek és szenvedtek. Örzi szoboralakjának helyeül Visegrád kínálkozik, a hol keserves vergődése után az első csók virágát szakította, Piroska számára pedig a Margitsziget, mely saját életével, valamint a Toldi Miklós és Arany Jánoséval annyira össze van fűzve. Ugy tetszik előttem, mintha e két hely rejtelmes összhangzásban volna e két női jellemmel.

- * Az nap, egész estig, titkát meg is őrzé,
Szeretni Piroskát Örzsé alig győzé:
De mikor jó-későn nyugalomra tértek,
Panasza feltörte azt az erős kérget.
Oda futott hozzá hirtelen az ágyba,
Cseppet se törődvén, hogy a szűz hold látja;
Oda feküdt mellé: csókolta, ölelte:
Gyenge fehér vállát pirosra lehellte. (V. 22.)

Ezt az érzelmi rohamot az a vallomás követi, hogy Örzi szereti a magyarok királyát. E nagy megrázkódás tehát a gyónás izgatottsága és nem a lesbosi szerelemé, a melynek rajzával Aranyt vádolták. (*Magy. Szemle* 1881. 218.)

Ragyogó nappal magasan a visegrádi tölgyes egy tisztásán szeretném fejedelmi alakod mását látni, Bosnyák Örzsi: lenn erdők tengere hullámzik, a távolban meg-megvillan a napban a kanyargó Duna, koronás fejed felett a mély ég von kék palástot, míg lábaidnál hűs moh közt piros rózsák, büszke tulipántok lángolnak.

Ellenben esti sétán, ha a *Dunasziget* merengő fáin mintegy álmodozva himbálják sudarukat, míg a folyam habjai méla ütemben a parti kavicsra csapnak és a langy nyári éj holdfényes búbájától megigézve édes-fájós sejtelmek vonúlnak át lelkünkön, fehér márványból alakítva szerény százszorszép, harmattól könnyes nefelejts és szűziesen daczoló fehér liliumok közt, mint a költő ihletes álmából előlépve, téged szeretnélek látni, boldogtalan Rozgonyi Piroska!

V. ÁLLATAI.

I.

A világ üresnek, a természet szomorúnak látszanék előttünk, ha nem volnának állatok. Azt a világot, mely Arany költészetében tárul elénk, szintén megélénkítik az állatok hangjukkal és megjelenésükkel. Megszólal az erdő, melyben sokszavú madarak fészkelnek; egy-egy őz félénken surran át, megingatva a lombozatot, magas sudarak tövében büszke csudálkozással emeli felénk a szarvas sokágú agancsát. A magyar pusztán, melyet képzelete oly híven varázsol elénk, látjuk a gólyát féllábon állva, görbített nyakkal meredezni, látjuk a tanya előtt a komondort a napos küszöbön ásítás közt legyet fogdosni, a bús bikát elzüllyve a nádasba törni, a fürjet pitypalatyzva végig szaladni a magas vetés közt.

Az állatok festésében Arany eltér a népdaltól és a többi költőtől. A népdal az állatot csak mellékes, rendesen megkezdő motívumként szerepelteti. Elénk állít egy helyzetet, melyben az illető állat előfordul, de nem dolgozza ki bővebben, csak annyiban foglalkozik az állattal, (többnyire madárral), a mennyiben

ez az előző akkord vagy a népdal természet-symbolismusa megkívánja.

Kútágasra szállott a sas,
Engem rózsám ne csalogass.

A sasról nincs többé szó. Állatokat nem szokott jellemezni a népdal; mint cselekvő legfeljebb a levélhordó madár fordul elő gyakrabban. Ez azonban mindig vagy csak *madárnak* van nevezve, vagy (közelebbi fajmeghatározás mellett is) oly általánosságban van feltüntetve, hogy bármely más madárral felcserélhető. Szóval, az állatok a népdalban mindig csak mellékesen, az emberek kedvéért szerepelnek, vagy mint alárendelt szolgálk, vagy mint jelképek a képies kifejezésekben. A nép nem érvényesíti megfigyeléseit az egyes állatfajok sajátos tulajdonságaira nézve: ha állatot nevez meg, helyette többnyire mást is említhetne, annélkül, hogy csorba esnék a költeményen. A magyar népdal a madarak közt leggyakrabban a galambot meg a gerliczét említi; a sast már ritkábban. A négylábúak közül a nyulat, a szarvast, a medvét fel-felemlíti, a farkast meg a bikát különös módon mellőzi. Mindezeket azonban csak melleleg említi, futó pillantást vet rájuk és az emberekhez siet; csak egyetlen egy magyar népdalt ismerek, mely egészen állatról szól, kis genre-képet karczolván élénk a lóról:

Van paripám, takaros,
Kurta farkú, pej piros.
Ha felülők hátára,
Visszanéz az urára.

Megérthetjük, hogy lóról, kinek más nevezetes tulajdonsága nincs, mint az, hogy fejét felszálló ura felé hajlítja, nem igen lehet négy sornál többet írni.

Arany e részben feltűnően eltér a népdaltól és Petőfitől, ki az állatok («elmaradt testvéreink») szerepeltetésében is a népdalt követi. Arany költészetében megvan szinte az egész magyar állatvilág; ha a magyar fauna és minden reá vonatkozó forrás ki találna veszni, Arany műveiből némileg rekonstruálni lehetne. Idegen állatot Arany nem igen említ, még hasonlatban sem; csak a *Katalinban*, a hol képzelete egyáltalán fel van csigázva, él exotikus vonatkozásokkal.* Arany nem éri be az állat pusztá felemlítésével, mint a népdal, hanem egyszersmind jellemzi is. Eljárása e részben hasonlít ahhoz, melyet az emberek jellemzésében követ. Valamint Arany embereihez többnyire valami physiologiai megjegyzés tapad, úgy állataiban is mindig van valami a zoológiából. Ha állatnevet vesz a tollára, nem találunk nála általános, határozatlan kifejezéseket: a mit róla mond, az csupa színezett, ép az illető állatfajra illő, speciálisan jellemző vonás. A madaraknak pl. van egy sor közös sajátságuk; a költők, ha bizonyos madárral szólnak, rendesen ezeket az általános közös sajátságokat említik. Arany ellenben megfigyeli ennek a madárnak különös sajátságait, a melyekre nézve a többiektől eltér. Arany tehát a többi költővel szemben, kik az

* Az állatvilágból leginkább a *Toldi* első részében találunk képies kifejezéseket. Később tágul Arany metafora-köre.

állatok nemi sajátosságait szokták felhozni, faji vonásait emeli ki. A többiek a genust, ő a speciést jellemzi. Ez a jellemzés abban rejlik rendesen, hogy ő az állatot oly helyzetben mutatja be, mely életmódjából és szokásaiból fejlett tulajdonságait tünteti elénk.

Itt van első sorban a ló, ez a magyar nemzeti állat, mely Arany műveiben is az emberek csoportja mögött legtöbb helyet foglal el. Róla is sokféle apró, rendkívül pontos megfigyelésen alapuló vonás van a költő különböző epikus műveiben elszórva. A mint az öreg kürt megriad, a lovak nyerítenek és hegyesen előre szegeznek kis dárda-fülüket. Ha zabot tesznek eléjük, elkezdenek röhögni a várt eleségre, nyihognak, vihognak, míg bele nem fálnak a drága zabba. Még szent László érczlováról is hallunk ily élénkítő részletet; a mint a mén megérzi régi urát, tombol, nyerít, úgy köszönti. A *Buda halálának* egy hasonlata ménest ír le, a mint vihar közeledtével nyugtalankodni kezd, és bogarassá lesz. Az egyik ló *hosszi nyakát a levegőbe emeli és dagadó czimpával bűzli a közeledő vihart; a másik felemeli lobogó farkát, felrug és saját lába dübörgésén megijedve, ide-oda futkároz.* Nehány összeáll, *keresztbe teszi nyakát és remegve várja a nagy időt.* Még részletesebb természetrajzi hűség van az ingerült pulyka leírásában. (Jóka ördöge.)

Láttad-e a pulykát, ki magas szeméten
Gőgösen országol, mint királyi széken,
Legkisebb bántásra, legkisebb gúnyra
Mirigytelte nyakát a midőn felfújta?

Vérszin pötyögője, haragtűzben égve,
 Mikép megyen által szép világos kékbe ?
 Mikép játszik újra halaványos zöldet ?
 És mikép kotorja szárnyával a földet ?

Ez a példa is feltűnően mutatja, minő erős hajlama volt Aranynek a pontos részletezésre, mert voltaképp nem a pulyka leírását akarja adni, hanem csak hasonlatot, melyben Jóka feleségét pulykával veti össze. Minő híven adja vissza az éji bogár leírása a *Családi körben* azt az impressiót, a melyre mindegyikünk emlékezik, hogy a szabadban este többször tapasztalta: «Zúg az éji bogár, neki megy a falnak, nagyot koppan, azután elhallgat». Ez a hármass phasis: a falnak repülés, a koppanás és elnémulás, mely specialis vonás az élet színét adja a pusztá leírásnak. Mily élénk természetű érzék, mily üdeség van a fürj eme leírásában :

Habzik a zöld vetés, ha szellő ingatja,
 Messze futhat benne fürjek pitypalatyja.

Vagy ugyancsak a fürjről egy más hely:

Hullámozó vetés közt
 Búvocskázik a fürj: suttog a nő vá-vá
 Nyomon űzi a hím s három pitypaiatyot
 Örömmel kiált rá.

Nem kis genrekép-e ez, melyet egy költő-megfigyelő épp oly ihlettel, mint hűséggel vetett oda?

A *Télben* című költemény, melyből az utóbbi idézet való, különben is igen jellemző Arany művészi sajátságára; az egész a költő ideális vágyódása, de ábrándkép létére is tele van az életből ellesett realis részletekkel. Láthatjuk, mint már Arany képzeletének tanulmányozásánál, hogy a realitás érzéke, az élet és a természet tényei iránti fogékonysága oly annyira ki van nála fejlődve, hogy költészetébe is több szivárog át a valóságból, mint más költőnél.

Itt, az állatvilág jellemzésében is ép oly pontossággal beszéli el a nagy állatok életjelenségeit, mint az apró lények társadalmi ösztön vezette szokásait: feljegyzí a vadkanról, hogy dühében agyarával a bükkfa ezüst kérgét hasogatja, a megsebesített hímszarvasról, hogy sajgó fájdalmával a sötét erdőbe menekül, ezerjófűvet tépni a sebére, de e mellett érdekesnek tartja felemlíteni, hogy

Apró muzslicza légy, *tánczólo csoportban,*
Követi a vándort *sűrű oszlopokban.*

A hangyák államának alkotmányát szintén apróra ismeri «kiered fészkebűl, zsákmányra elébb küld csak néhányat kéműl, azután mind többen lakói a bolynak, egymás tetején is, oda-vissza folynak». (*Buda halála IX.*) A világ urát, Attilát, épp oly költői érdekekkel és hűséggel rajzolja, mint a bogarat, melyet lába összetapos.

II.

Az állatokkal, mint olyanokkal, csak az újabb költészet foglalkozik behatóbban: a régi költészetben nincs helyük. Az állatmesében sőt még az állateposban is, mint a *Reinecke Fuchs*-ban, az állat csak az eszköz bizonyos satirikus vagy tanító eszmék kifejezésére, úgy, hogy az állatok bennök még az ember hibáival is meg vannak nyomorítva. Újabban tágultak a költészet határai; a természet-felfogással az állatok felfogása is változott. Másképp nézzük az állatokat, mint 200 évvel ezelőtt. Cartesius még mozgó gépeknek mondta, Schopenhauer szerint már ember és állat közt semmi lényeges, csak foki különbség van.* Bizonyos, hogy Darwin egy művelt kortársa, akár költő, akár nem, másképp fog gondolkozni az állatokról, mint Cartesiusé. A költészet megelőzte a természettudományt és már korábban méltó helyet adott az állatnak az ember társaságában. Először jöttek az epikus lovak: ama hű, uruk érzelme iránt oly érzékeny, értelmes lovak, a minő a spanyol *Cid* epos *Babieçaja*, vagy az Ariosto *Bajardja*. Ezen (az *Amadis* regényekben már lovaguknál is józanabb) lovakat parodisálta Cervantes a *Rosinantéban*. A századunk elején feltűnő pantheista költők nagyon vonzódtak az állatok felé: Wordsworth egy költeményében dythirambikus lelkesedéssel elkiáltja magát: «Szamár, *testvérem!*»** Goethe nem

* Schopenhauer, *Ethik* 240.

** *Innocent fool! I hail the brother!*

állhatta a kutyákat, Byron azonban már sírverset ír a magáénak: «Csak egy barátom volt, és az itt nyugszik». Lamartine *Fido* kutyájáról azt mondja egy költeményében: «Frère a quelque degré qu'aît voulu la nature».

Legerősebben van kifejlődve az állatok iránti ezen vonzódás Turgenyeffben. Egy vadász-kutyájáról egész essayt ír. Van egy novellája, melynek hőse, egy ágról szakadt siketnéma jobbágy, egész életére boldogtalanná lesz, mert kutyáját a kegyetlen nagyasszony parancsára vízbe fullasztják.* A *Seniliában* Turgenyeff egy kutya szemébe néz, mélyen, hosszan. «Im, — kiált fel végre — benned ugyanaz a láng ég, mint bennem!» A magyar költők közül Kemény Zsigmondnak van legtöbb érzéke az állatok jellemző sajátságai iránt.

Arany nem fogja fel az állatokat oly mystikus érzelgéssel, mint Turgenyeff, ki az újabb orosz regényírókkal együtt a részvét hypertrophiájában szenved: Arany epikus jelleméhez híven, egész tárgyilagosan rajzolja az állatokat és nem tartja jobbaknak az embereknel.

A vad állatok közt Arany legkedveltebb metaphora-állatja a bika, mint Homerosé az oroszlán. A bika az alföld legvadabb és legkomorabb állata; Arany a búsuló Toldit szereti elzüllött bikához hasonlítani, mely «töri a nádat rideg, özvegy útján, egész falu sem bír vele a nagy pusztán». De a bika zordon,

* *Mumu*. Ez a novella — mellesleg mondva — egy valóban megtörtént eseményen alapul. A nagyasszony Turgenyeff édes anyja volt. *Revue internationale* 1886. 374.

bús külseje mellett nem felejt el kevésbbé költői tulajdonságát, rendkívüli lomhaságát: «a bivaly forró-meleg nyárban, szekeresül együtt lefekszik a sárban: sem istenkáromlás, sem pedig vasvilla, úri kényelméből kivájni nem bírja».*

A farkas Arany ifjúkorában még nagyobb szerepet játszott az alföldön és ennek következtében a magyar nép képzeletében mint ma. Arany eposaiban egész sor megfigyelés van róla. A farkas — mondja Buffon — kutya-fajta létére még a macskához is hasonlít egyben másban. Arany mindkét természetét bemutatja: Midőn Toldi a farkast küzdelem közt az avasba dobja, az macska módra «egyed *hengeredik s talpra ugrik újra*». A Szibinyáni Jank üldözte farkas pedig olykor-olykor hátra horkol üldözőjére és mint az ostorozott eb, szüköl és nyí. Arany még mindenféle más sajátságokat mond el a farkasról: haragjában tehetetlenül leül csiholó fogakkal, éhségében pedig «körmöli a földet és rugja dühében».

Legközelebb állnak hozzánk szerepüknél és sajátságaiknál fogva a házi állatok. A házi állatok, azon néhány ezer év alatt, melyeken át társai és tanítványai az embernek, mesterük kivánsága szerint, hozzáidomultak jóban, rosszban egyaránt. A macska ravasz és hamis, a kutya csúszó-mászó udvaronc, a ló, a szamár vesztettek ős eredeti sajátságaikból, hogy hasznosabb és kényelmesebben kezelhető eszközei lehessenek uruknak. De viszont mennyit nyert

* Buda halála VIII. é. Toldi szerelme V. 87.

a kutya és a ló értelemre nézve, mennyire látszik rajtuk az emberekkel való érintkezés nyoma! Az emberi művelődés egy sugara rájuk is esett.

A magyar alföld — mely Arany epikus műveiben élénk tárul — hiányosnak látszanék, ha nem találnók meg rajta a legokosabb és leghívebb állatot: a kutyát. Rajzában Arany ismét oly részletes és pontos megfigyelőnek mutatkozik, mint emberi alakjainál. A mint az utas benyit az udvarházba, csúnyán rátámadnak, de a gazda szavára egyenként mindinkább halkán meg halkán morogva hátra sompolyognak. Arany megfigyeli és feljegyzi, hogy ha hívja a kutyát, az nemcsak farkcsóválva, (ez már nagyon hagyományos attitűdeje a költészetbeli kutyának), hanem *nyíva* elébe kiszalad. Ha nagyobb kutyák neki esnek, akkor a megtámadott kutya körbe forog, majd erre, majd amarra csap és szeme ide-oda *vízslat*. Urát mindenütt keresi és érte *betűsöl* és befut minden határt. A kiszolgált kutya pedig ajtó előtt hasal, lábát a küszöbre, állát az ajtóra nyújtja.* Ki ne emlékeznék vissza, hogy hányszor látott már kutyát ebben a kedvencz-posztóban! Mily csekélység és mégis mily hű, mily jellemző egy megfigyelés! Mennyivel plastikusabb és élénkebb a költemény ilyen detailokkal, mint ha csak a költők szokásos *hű kutyája csóválja a farkát*, mint azt leírásokban és regényekben

* Az idéztem helyek a következő költeményekből vannak összeállítva: *Toldi szerelme* I. 7., II. 56. *Rózsa és Ibolya* VIII. *Házúrság*, *Keveháza*, *Családi kör*.

untig olvastuk! Arany itt is, mint egész költészetében, nem hagyományos fogalmakkal, vértelen, halványnyá kopott fordulatokkal, hanem valódi benyomások után dolgozik. Ugy, a mint az illető állatot alakjára vagy természetére nézve jellemző helyzetben látta, úgy szereti feltüntetni.

A kutyának, ha nem is méltó, párja a macska. Már mozdulataiban is van valami jelleméből: finnyás, hamiskodva ide-oda simuló, affectált. Épen nem oly egyenesen, nyíltan jár, mint a kutya. Van egy különös sajátsága: nyugodtan jár néha, egyszerre fogja magát, minden látható ok nélkül, ugrik egy nagyot és aztán ismét folytatja előbbi útját. Bizonyára mind-egyikünk megfigyelte már ezt; regényekben vagy költői művekben, hol épen macskát írnak le, nem fényképezték le ezt a mozdulatot. Arany specialis faj-jellemző hajlamához híven, épp ezt a szokását emeli ki:

Ballag egy czicza is — bogarászni restel,
Óvakodva lépked hosszú elnyúlt testtel,
Meg-megáll, körülnéz : most kapja, hirtelen
Egy iramodással a pitvarban terem.

Az állat jelleme itt is mintegy rövid, futó jelenetben van összegezve.

Arany legbövebb állatjellemezése Pejkó, Toldi Miklós *eposi lova*; egyszersmind az egyedüli, a melyen a hagyomány nyomai meglátszanak, mert nem benyomások, megfigyelések, hanem költői minták alapján van megalkotva. A lovag mellett nem feledkezik meg a költő lováról

sem. Pejkoról egy bíráló őszinte sport-lelkesedéssel azt állította, hogy a nagy költő egyik legszebb character-e. Maga Toldi is azt mondja róla (kétséges bókkal): «Ember vagy!» A jó lovas testileg mintegy egybeforr lovával és vele egynek látszik. A monda és az epos *lelkileg* is egyeknek tartja őket. A mese- és eposköltő szeretik a lovat, ugyanabból az okból, a melyért hű szolgát is szeretnek az elbeszélésben felleptetni; abban a küzdelemben, melyet elmondanak, kell, hogy a hős pártján is legyen valaki, a ki vele érez, vele együtt szenved és együtt örül vele. Az epikus ló az olvasó sympathiájának képviselője magában a műben. S valóban nincs szolga, ki jobban értené urát, mint Pejkó Toldit: «Tudja már a Pejkó, ha nem is tanítja». Sőt mi több: ez az epikus csuda-ló mindenkivel szemben az őt megillető módon viseli magát. Van *stylusa* az emberekkel való érintkezésben. A midőn Nagy Lajos indulatos nagylelkűséggel a folyamba ugrik, hogy kimentse belőle a fuldokló kobzost s ereje már-már elhagyja — íme, egyszerre csak mellette úszik a Pejkó, oda tartja gazdag sörényét, s szelíden, nagy szeméből kisugárzó okossággal és tisztelettel néz a királyra. Egészen más Benczével szemben; mintha érezné, hogy ezzel a ficzkóval humorosan kell bánni. Bencze junior, nagy bámulatára Olaszországban, a Lányi folyó mellett megpillantja a Pejkót. «Haza lopom», gondolja magában és reá ül. De a ló nem enged, más irányban neki iramodik s ravaszúl röhögi Bencze kínját, ki másképp képzelte a dolgot. Végre urának,

Toldinak gunyhójához érnek: itt Pejko hirtelen dobbanással megáll és úgy leteremti Benczét Toldi lába elé, hogy csak úgy nyekkent. Toldi pedig meg akarja nézni, kit fogott lova és az arcra esett Benczén egyet rúgva, képre fekteti. Lehet-e a lóköető Benczének stílszerűbb bemutatója?

VII. EPIKUS MŰVÉSZETE.

Arany epikus művészete a compositioban sarkal. Ama rendkívüli műgondnak, melylyel költeményeit megalkotja, legnagyobb részét a szerkezet megalkotására fordítja. A hol ezt gyöngének sejtí, ott abba is hagyja a munkát.

Arany szerkezete, azaz ama művészete, melylyel az egyes részeket egészsze olvasztja, éppen nem mechanikus, nem bizonyos minta után szabott: a szerkezet nála a műfajtól és a tárgytól függ; velök születik és velök együtt változik.

Valamint a regény részletező lélektani elemzéseit, úgy bevitte Arany az eposba a dráma compositióját is. Igaz, hogy nem alkalmazza tisztán, hanem az epos sajátlagos szerkezetét rendesen csak drámailag kiélesíti. A dráma szerkezete abban különbözik az eposétól, hogy az utóbbiban a késleltető, retardáló indító okok erősebbek, mint a drámában, a hol szintén előfordúlnak, de a nagy erővel feltörő cselekvényt csak rövid időre akasztják meg. Ezek a tartóztató motivumok az eposban

folyton küzdenek a cselekvénynyel, le-leszorítják, engednek ismét és ily módon meghulámoztatják az eposzi mese folyamatát. A széptani kézikönyvek a dráma szerkezetét felzőkő vonalakkal szokták jelképezni, melyek a tragikus magaslaton megtörnek és a catastropha felé esnek. Ezzel párhuzamban az epos szerkezetét külsőleg hullámvonalakkal szeretném megérzéskíteni, melyek az eposi cselekvény folyton váltakozó ereszkedését és emelkedését jelképeznék. Arany a *Toldi szerelmében*, a *Bolond Istókban*, *Nagyidai czigányokban* tisztán eposi szerkezetet épít; máshol, mint például *Buda halálában* vagy *Murány ostromában* oly erősen összefoglalja a cselekvényt és annyira fokozza, hogy a dráma szerkezete jut eszünkbe. *Buda halálában* a késleltető indítékok következtében a cselekvény többször neki emelkedik és ismét visszaapad: a két testvér elidegenkedik és újból kibékül, aztán megint összekocczan, mire ismét megenyhülnek. A befejezése ellenben akár egy drámáé: a szenvedély örvénye elragadja az eddig himbáló cselekvényt, a konfliktus élesbül, a tragikus vétket a tragikus bukás követi. A *Toldi szerelmében* nincs a cselekvénynek ily magaslata, melyről egyszerre tragikusan lezuhanna; az epos akármely helyére még egy hadjárat történetét lehetne közbeszúrni, Miklóst még a török ellen lehetne küldeni, valamint Bolond Istók élményeit bárholmég másokkal lehetne megtoldani, a nélkül, hogy a mű szerkezete lényegesen megváltoznék.

A balladákban is a szerkezet hol epikai, hol drámai. *Török Bálintban* a cselekvény epikai

szálakat ereszt, míg *Ágnes asszony*, a *Walesi bárdok*ban, a *Tetemre hívás*ban drámai csomóvá bonyolódik. Aranynál általán minden tartalom megtalálja a maga compositióját; hol kettős a szerkezet, mint *V. László*ban, a hol a boldogtalan király története párhuzamosan foly a magyar menekültek történetével, hol képek sora vonul el előttünk, mint az *Egri leányok*ban, hol nagy jelenetben tömörül össze az egész cselekmény, mint a *Tetemre hívás*ban. Ez már szinte kis classicus francia tragédia: szemmel tartja a híres háromegeységet, (a hely és időét is) és mint a francia classicus tragédiák többnyire voltakép csak a catastrophát (az 5-dik felvonást) adja elő. Néhol az teszi epikusabbá az előadást, hogy valaki elbeszéli az egész költemény tartalmát, mint például *Az első lopás*ban a tolvaj maga, néhol egy más cselekvény párhuzamos közbeszövése szolgál tartóztató, retardáló elemül, mint az *V. László*ban, néhol ismét a balladába ballada bujik, mint *Szondi két apródjában*, hol Ali szolgájának közbevetett intései tartóztatják az apródok énekelte ballada menetét.

Aranynak a drámai compositióhoz való hajlama magával hozza, hogy a cselekvényt össze szereti pontosítani, azaz hogy nem beszéli el egy hosszabb időn lefolyó eseménysor egész lánczolatát, hanem oly módon rövidít rajta, hogy egy eseménygócza tömöríti s egy helyhez és bizonyos rövidebb időhöz fűzi. Az epikus művészet természetesen megköveteli ilyenkor, hogy a megelőző események is benne foglalva, vagy legalább valami módon pótolva

legyenek. Toldi Miklós bűnbeesése és margitszigeti párbaja közé Illosvainál vagy egy évi időszak esik. Aranynál a cselekvény kilencz nap alatt perdül le; kilencz nap, mely azonban elegendő, hogy a parasztsuhanczként nevededett Toldiból öntudatos lovag váljék, mint egy heti tavaszi eső egész vegetatiót fakaszt. A többi epos is hasonlóan központosúl: *Toldi estéje* meg *Katalin* néhány nap cselekvését foglalja magában, *Murány ostromának* cselekvénye 48 órába van szorítva. Az *Első lopás* egy esteli elbeszélés, *Szondi két apródja* egy meg-megszakított ének alakjában van előadva; *Zách Klára* cselekvénye is néhány rövid, de irtózatos óra műve. Csupán *Toldi szerelme* üt el feltűnően ez összefoglalt compositióktól: a cselekvény itt térben és időben regényesen szétfolyik. Ugy, mint a folyam mindig a talaj alakulását követve, hegyet megkerül, meredeken nagyot zuhan, lejtőn rohanva siet, lapályon megtorlaszúl, úgy tapad a *Toldi szerelmében* az epikus cselekmény az eredeti mese szeszélyes változásaihoz: majd Magyarországon kanyarodik ide-oda, egyszerre csak Csehországba szakad, majd ismét az Appenin lejtőin áramlik lefelé. Arany eredetileg ezt az eposát is centráltni akarta; az egész cselekvény Aversza ostrománál hatalmas örvénybe folyt volna össze; de a gazdag mondai anyag elvégre még sem fért el ily szűk ágyban. *Toldi szerelme* az író tolla alatt mintegy önkénytelenül regényes, kalandos epossá szélesbült.

A különböző tartalom Aranynál nemcsak különböző szerkezetet, hanem különböző han-

got idéz elő. Minden eposának más-más a hangja; Arany annyira belemélyed tárgyába, hogy az előadás módja is hozzáidomúl, a mint például gyermekkel önkénytelenül máskép beszélünk, mint felnőttel, nővel máskép, mint férfival, előkelővel máskép, mint alattvalóval. E sok hang egyaránt kifejezi a különféle témát, meg a költő változó hangulatát. A *Toldi* egyszerű naiv-népies modorú. *Toldi estéje*, a *Nagyidai czigányok*, *Bolond Istók* humorosak, de e mellett nagyon elütők. Az elsőben a humoros hang hősi eposba vegyül, a másodikban sarcasticusan már a humor, a harmadikban subjectiv csapongó, játszi mélabús. *Buda halálánál* egy középkori *regés*, *Rózsa és Ibolya* megírásánál egy magyar paraszt meseköltő lelkébe és beszédmodorába képzelte magát Arany: a *Katalin* költői beszély Byroni hangjában lázas indulat vibrál, az *Első lopásében* pedig nyugodtan visszapillantó, bőven részletező öreg embert vélünk hallani. *A tudós macskája* gúnyosan van előadva, *Pázmán lovag* vígan, a *Bajusz* pajkosan; *Murány ostroma* tárgyilagos és drámai, *Toldi szerelme* subjectiv és epikus, mint a középkori romantikus eposok. Különben mit feszegetsem e különbségeket? Száz húrja van az Arany epikus lantjának, mind-egyiknek más a zengzete. Hallgassátok!

Arany epikus tehetségéből hiányzik a leleményesség. Bonyolultabb mesét ügyesen ki-eszelni: nem az ő dolga. Egyik novellájában, mely néhány hónappal a *Toldi* előtt jelent meg, a hősnő kocsiját megvadult lovak tovaragadják; ekkor jelenik meg a hős, megmenti

és ilyen, novellákban már épen nem szokatlan úton ismerkedik meg a hősnővel. Van-e ennél elkopottabb novella-motivum? Eredeti lelemény van továbbá még a *Bolond Istókban*: de a költő csakhamar abban hagyja és a maga életének meséjét kezdi elbeszélni. A nagyobb feltaláló tehetség hiányát egy más adománya pótolja: ha nem is tud változatos új mesét szőni, nagyon is ért adott motivumok kimélyítéséhez, tud zilált adatokat, töredékes vonásokat összhangzó mesévé kerekíteni. Aranynak mindig valami biztos talajra, valami hagyományra van szüksége, a melyre eposát építheti. Mindenütt azt kereste, a mit epikus hitelnek nevezett: népmondai vagy krónikai szálakat, melyekből aztán elbeszélésének gobelin-képeit szőtte. A néphagyomány vagy a történelmi források maradványait a legnagyobb ügyességgel bele tudta illeszteni meséjébe. Nem igen ejtett el valamit, a mit tárgyáról régi adatként talált: költői működése leginkább arra szorított, hogy az átvett motivumokat nemesítse. Ilosvai verses Toldi-krónikája groteszk, nyers és nevetséges clown-nak tünteti fel Toldi Miklóst: kétszeri gyilkosságba esik, egy fenevad bikát farkánál fogva hurczol a mészárszékbe, hol májat löknek a székállók elébe, a mit ő hálásan fogad; később egy özvegy-menyecke úgy tréfálja meg, hogy az ablakra feszített, oroszánt ábrázoló szőnyegnek ugratja, mire ez az óriás hústömeg az emeletről utcára zuhan. Arany mindezt a maga módjára fel tudja használni és mindebből az adatból egy-egy vonás törlésével vagy bizonyos idomítá-

sal rokonszenves Toldit tud teremteni. Igen jellemző a motivumok e nemesítésére a Toldi síri látogatásának története.

Ilosvai azt beszéli, hogy Toldi egy alkalommal betört egy gazdagsírboltjába és kifosztotta. Arany ezt az undok bűnt nem akarta egészen mellőzni, mert a krónikai tudat ezt így tartja; de átvenni sem akarta mindenestül, mert így viszont hőstét megvetésünkre kárhoztatja. Ily módon tehát elfogadta a tényeket, de egész másképp okolta meg: Toldi betör a gellérthegyi sziklaboltba, hogy Piroskát még egyszer láthassa; ezt az alkalmat két budai tolvaj, Hinz és Kunz, arra használja, hogy belopódkodjanak a sírkamrába; később pedig Toldi sírrabló hírét költik. Látjuk tehát, a történet bizonyos módosításokkal itt is megesik, de szelleme egészen más. Arany mintegy lehüvelyezi a hagyományt és megmagyarázza, hogyan keletkezett az az Ilosvai közölte hír, miszerint Toldi sírrablásra vetemedett volna.

A hagyományos motivumok ily értelmezése és nemesítése azonban a régi krónikának vagy mondának gyakran csak a betűjét hagyja meg, szellemét pedig egészen megváltoztatja. Mi célból ragaszkodott Arany ezekhez az egyes eseményekhez annyira, ha aztán egész értelmeket kiforgatja, ha a régieket egész új indító okokkal cseréli ki, melyek az elbeszélte történetek jellegét, a szereplők jellemét a mondai felfogástól elütő színben tüntetik fel? Arany a mesei hagyomány tiszteletének örve alatt csak a külsőségeket tartja meg; a régi ruhákban, a régi nevek alatt az ő képzeletének

alakjait szerepelteti, szívüket az általa kieszelt indító okokra reagáltatja és e mellett folyton a hagyományra hivatkozik, hogy elbeszélésének ódonzománczú hitelt adjon.

Arany egészben véve tehát részint az epikus hitel kedvéért, részint önálló lelemény híjából megtartja a krónikás vagy mondai elbeszélés egyes szárait, külső adatait; de összeillesztésükben, kimélyítésükben, nemesítésükben erős és szerencsés combinatio-tehetséget mutat. Nem a bonyolultabb mesék kieszelésében, hanem megszerkesztésükben nyilatkozik epikus tehetsége.

I.

A következő ténynyel állunk szemben: 1846-ban egy harmincz éves, homályos nevű alárendelt kisvárosi tisztviselő, ki még soha sem járt a fővárosban, egy irodalmi társulatnak nagyobb epikus művet küld be. A társulatnál megvizsgálják a költeményt és kiderül, hogy remekmű.

Mindez gondolkodóba ejthet. Mikép keletkezett e mű? Mi segítette e szűk körben élő városi aljegyzőt elkészítésében? Eleve is világos, hogy itt rendkívüli külső és belső előzményekkel kell találkozunk. Magyarázatkép helyezzük magunkat azon körülmények körébe, melyek közt a *Toldi* nőtt.

Mindenekelőtt fontos, hogy a negyvenes évek politikailag izgatottak, lendületesek voltak. A vihar illatja a levegőben; a lehullott lombok

tánczolni kezdenek a porban. Mindenki érzi a nagy idők közeledtét. A közélet rohamosan fejlődik, Széchenyi, Kossuth neveihez nagy programok fűződnek, melyekről senki sem bír közönyösen beszélni. Hogyne izgatná fel mindez a kor legfogékonyabb fiát, a költőt.

E nagy mozgalmakon kívül még más külső okok hatnak Aranyra. A demokratikus áram egyre hatalmasabb lesz; a nép meg a népies divatba jó. Az országgyűlés behatóbban, mint valaha foglalkozik a jobbágyok teljes megváltásával; az első és tán leghatásosabb népszinművek e korban kerülnek a nemzeti színpadra; a szépirodalmi lapok népdalszerű verseket közölnek; a Kisfaludy-Társaság összegyűjti a népmondákat és népdalokat; a képzőművészetekben is feltűnnek az alföld lakói; magyar juhászokat, szegény legényeket, csikósokat aczélba metszenek, mint levélnyomót vasba öntenek vagy kávé s findzsára festenek.

A népies tendenciák mintegy a levegőben voltak, hol mint a virág himpóra szaporodtak; a nép közt nevelkedett Aranyra pedig annál erősebben hathattak, mivel egy mindegyiknél fényesebb példa, a Petőfié szintén a népies felé vonzta.

Ez magyarázza a költemény irányát: mi magyarázza tárgyának megválasztását?

A Kisfaludy-Társaság 1846-ban oly verses költői beszélyre hirdetett pályázatot, melynek hőse valamely a nép ajkán élő történeti személy, például Mátyás király, Toldi Miklós, Kádár vitéz stb. Mennyire hódított ekkor már a népies irány, kitetszik a pályahirdetés kíván-

ságából, hogy a költemény formája és szelleme népies legyen. Aranyt e hirdetés megkapta, mert nagyon talált hajlamaihoz. Arany már régebben szerette a XVI. századbeli verses krónikákat olvasgatni és Toldi Miklós alakja annyival inkább érdekelte, mert valóban népies, a nép közt nevelkedett és a nép száján élő egy alak. Szalontai helyi hagyományok már régebben érdeket keltettek benne hőse iránt; azt a sphaerat, melyből szakadt a fiatal Toldi, a magyar vidéket úgyis jobban ismerte, mint például Mátyás királyi udvara fényét és zaját.

A versmérték megválasztására nézve a régebbi költők meg Petőfi *János vitéze* volt döntő. A classcius versmértékeket a népies tárgy és a pályázati hirdetés egyaránt kizárta.

A cselekvény vezetésére első sorban Ilosvai, Arany fő, sőt voltakép egyedüli forrása volt legnagyobb befolyással. Ilosvai Péternek Toldiról a XVI. század második felében írt műve száraz, krónikás czammogású verses életrajz; jellemzése alig érthető, de nyelve helyenként bizonyos erőt és tömörséget mutat. Arany átveszi Ilosvai költeményéből az elemeket, de tehetségének és művészetének megfelelően átidomítja. Mindenek előtt új alapot ad a cselekvénynek: a testvérek viszálykodását Ilosvai csak érinti, míg Aranynál ez a cselekvény fő-rúgója: György kapzsiságból parasztnak nevelteti Miklóst, kitudja birtokából, megsérti, világgá zaklatja, bűnbe kergeti, míg öcscse hőstettével jóvá nem lesz bele. Arany a cselekvény zilált fonalait, melyek Ilosvaiban ide-oda lógnak, összekapcsolja, minden részletet megokol

és a cselekvényt rövid időre vonja. Ilosvai Toldija nyers akrobata, kinek lelkébe a műveltség, az erkölcs egy sugarát se látjuk hatolni: Aranynál Miklóst az a nemes vágy hajtja a király elé, hogy valami rendkívüli tettel tisztára mossa magát. Ilosvai hősenek főúgója az óriás physicumának kedvtelése a testi megerőltetésben, Aranyénak a lelkiismeret.

Arany e mellett tudja, hogy a költői mű mindig jellemzés: a lyra hangulatot vagy érzelmet, az epos meg a dráma cselekvő vagy szenvedő embereket jellemez. Arany már nem érheti be azzal, hogy egy sor kalandot beszéljen el, melyek hőse valami Toldi Miklós; neki ezt az alakot meg kell jellemeznie, azaz cselekvényei révén úgy elénk állítania, hogy mi, az olvasók, mint valami barátunkat ismerjük. Arany tehát megválogatja az adatokat és mindazt, a mit jellemzőnek tart, egy rövid időn leperdülő cselekvény keretébe szorítja. Nem mondja el Toldi egész ifjúságát, mint Ilosvai, csak egy hetet szakít ki belőle, de ezalatt oly sok jellemző dolog történik, hogy mi teljesen tisztába vagyunk a cselekvők jellemével, tetteik rúgóival és lefolyásával. Nem nagyolja annyira az előadást, mint Ilosvai, mert az epos részletező, bővebb elbeszélés; Arany eposa tele van apróbb vonásokkal, melyek életet és valószínűséget adnak Ilosvai bábjátékának. Magyar vidéken élve, magyar jellemek közt, Arany beviszi eposába a magyar népeletet: a korcsmai jelenet, hol Miklós a cigány előtt tánczol, részletes genrekép. Ezzel együtt a háttér is határozott színt ölt: a magyar alakok

mögött a napmelegtől égő, gémes kútú szénaboglyákkal megrakott délibábos pusztá nyúlik el.

Nem kevésbé fontos, mint a tárgy természetének és Ilosvai művének hatása, volt Petőfi *János vitéz*ének befolyása a *Toldira*. Petőfi *János vitéze* nagy forduló irodalmunkban: az a huszonkét éves vándorszínész, ki néhány éjjel alatt pesti kis hónapos szobájában papírra veti ezt a tündérmesés eposzt, egész új irányba tereli irodalmunkat. Ennyire magyar költői művet még nem írtak előtte: a tárgy maga tiszta magyar képzelet terméke, alakjai, nyelve, versmértéke, motivumai, épp oly magyarok meg népiesek, mint az eposi machinéria helyébe lépő óriások, tündérek, manók, kik mindannyian népünk képzeletéből valók. E mű gyűjtotta meg Arany képzeletét: azt az előadást, azt a hangot, melyet Petőfi *János vitéz*-ben talált, alkalmazta a magasabb fajú epos tárgyához és modorához idomítva a *Toldi* első részében.*

* Nem nehéz egyes párhuzamos helyeket találni, melyek e részben a két mű rokonságára vallanak. Pl.

Szörnyen zengett az ég, hullt az istennyila.

János vitéz V.

Zengett az ég szörnyen, csattogott, villámlott.

Toldi VII.

Nézte őt a kék ég, a fényes nap, alább
Ragyogó szemmel a tündér délibáb.

János vitéz V.

Ki volt utitársa a kietlen pusztán?

A nap ment utána a kék égen úszván.

Toldi VII.

Ha meggondoljuk, hogy a szerző, ki e hatások közepette áll, mily nagy ismerője a népnyelvnek, meg szorgalmas tanulmányozója az ó- és újkori remekíróknak, ha felidézzük magunk elé nagy nyelvérzékét megfigyelő tehetségét, a részletekig ható erős, realistikus képzeletét — maga a mű, *Toldi*, úgy tűnik fel, mint e tehetség és ezen hatások szükségképeni eredménye.

Arany a *Toldi*-ban új nyelvvel új műfajt vezetett be irodalmunkba. *Toldi* népies epos; nyelve és felfogása egyaránt népies. Alakjai a nép körében mozognak, a nemes születésű Toldi is parasztok közt él. A költő eszménye is népies: egyszerű szív, tiszta erkölcs, vitézség, becsületesség, gyermeki szeretet — ezt magasztalja a költemény. Felfogásának népiesége legtisztábban a motívumokban mutatko-

A helyzet is hasonló a két utolsó idézetnél: Toldi is, mint János vitéz a pusztán bolyong elzülve.

A föltámadó nap legelső sugára
Lesütött a háznak füstölgő romjára,
Pusztult *ablakán át benézett a házba,*
Ott a haramjáknak csontvázát látta.

János vitéz VI.

A leáldozó nap utolsó sugára,
Vörös *szemmel nézett* a siralmas tájra
Nem látott *egyebet* csak a véres halált,
S hollósereget, mely a halottakra szállt.

János vitéz XIII.

Arany szerint a nap hajnalkor

Betekint fél szemmel egy törött ablakon,
Hát csak a czimbalmost látja benn egy padon.
Toldi XI.

zik: ezek mind oly egyszerűek, a lelki élet ama kezdetleges fokáról valók, melyeket még a gyermek is felér észszel. Semmi bonyolult lélektani problema, a dolgok mind úgyszólván népmesei egyszerűséggel folynak le.

A szerző kortársait mindenekelőtt az esz-
közök egyszerűsége lephette meg, melylyel Arany oly nagy költői hatást idéz elő. Semmi nyoma sem a hagyományos epikai pompának, sem a nagyszavú retorikának; még a múzsákat sem invocálja, kik, mint amaz ismert szellem-
idéző szellemei rendesen meghívatnak, de nem jelennek meg.

Nem kevesebbé vonzó volt erre a korra, mely a jobbágy felmentését oly izgatottan vitatta, maga a mű meséje. Toldi Miklós feltörekvése mintegy képe volt a parasztemancipációnak. Arany *Toldijában* költőileg felfedezte a falusi világot, a melyet ugyanabban az időben Franciaországban George Sand, Németországban Auerbach tanulmányozott novelláiban. A nagy válság előtt nálunk mindenki érezte, ha csak homályosan is, hogy a nemzet ereje alsó rétegeiben van.

A *Toldi* első része mint egy felvidítő, összhangzó egész tűnik elénk művészi szépségének fényében. Homer örök' eposaihoz hasonlították nem reminiscentiái után, melyekre itt-ott akadunk;* mélyebben, szellemében van valami

Arany: Mint a barna éjféli szeme pillantása (Toldiról). Homer: ὁ ἦρε νυκτι σοικῶ. Ilias I. 47. Arany: «Két szemét halálos hályog eltakarta». (III.) Homer: τον δὲ σκοτος ὅσσε καλύψεν. Ilias VI. 11.

homéri, mintha görög méhek a magyar pusztá virágain gyűjtöttek volna mézet. Homéri benne a plastikai előadás: nyugodt, minden körvonalat kiemelő megvilágításban terül el előttünk az Alföld, mint az Odysseában az archipelagus, vagy az Iliasban a Skamander völgye. Homéri mindenek előtt a költői eszközök és a lelki állapotok egyszerűsége. E művészi egyszerűség, melynek kifolyása a nyelv népiessége és a bonyodalom könnyen áttetsző volta, az előadás nyugodtsága — mind a görög szellem öröksége.

Toldi estéjében, melyet Arany néhány hónappal az első *Toldi* befejezése után kezdett meg, az új tárgy új hangot vont maga után. Az első rész az ifjú Toldi emelkedését énekelte meg, a második tárgya a vén hanyatlása. Az első rész andalító, mint egy tavaszi reggel; a második hangulata komor, mint a borús őszi szél, mely nyirkos szárnyával sárga leveleket seperget útjainkon. De a felhőkön néha-néha átszűrődnek a nap sugarai: ez az eposz humorja.

A humor szóval nagyon visszaélünk mai napság: aesthetikailag a humor oly nevettető elem, melynek komoly, sőt méla (érzelmi vagy gondolati) alapja van. *Toldi estéjében* a hanyatlás komikumát látjuk; a düledező házzal, a gyom felverte öskerttel együtt Toldi is megromlott. E hanyatlás már mint olyan humoros hatással van ránk; a hanyatlásban tudniillik mindig két elem: a régi épség és a jelen fonákság ellentéte van meg. Ez az ellentét természeténél fogva nevetséges, de ha az immár megromlott

régi ép állapotára gondolunk, egyszersmind szomorú. E komikum, melynek víg színein átütődik a szövet sötét fala, a humor.

Míg az egész epikus szerkezet humora a hanyatlásban rejlik, mely a virágzással szemben szomorú is, nevetséges is, a főhősben bár igen diskret, halk hangon másféle humor nyilatkozik: Miklós a múlt időt akarja a tőle elűtő jelenbe átvinni. Ebben rejlik szerepének nagylelkűsége, de fonáksága is.

Toldi estéje valósággal humoros epos; a költő nem áll többé hősének álláspontján, nem azonosítja magát személyeivel, hanem magasabb szempontból nézi. Fájdalmas részvéte mosolyra derül ajkán, könnyein át szeretetreméltó jókedv ragyog. Arany még mindig szereti Toldit, de látja tévedéseit és fonákságait mind. *Toldi estéjében* több a víg jelenet, mint az első részben, de az epos mégis sirással kezdődik és temetéssel végződik.

Toldi estéjének megfogalmazásánál Aranynak nagy nehézséggel kellett megküzdenie: hasonló tárgyat különböző módon elmondani. Valóban az első meg ezen harmadik rész indító okai feltűnően rokonok. A harmadik, valamint az első rész Toldija elhagyja Nagyfalut, három nap utazik a pusztán, Budára érkezve mint névtelen harczos legyőz egy óriás erejű idegen vitézt, és meg- (illetőleg vissza-) nyeri Nagy Lajos szeretetét. Arany azonban egész új megvilágításban és oly művészi színváltozásokkal tudta ezeket a főmotivumokat másodízben előadni, hogy az olvasó nem érzi az ismétléseket. A pusztá, a melyen a fiatal Toldi áthalad,

eleinte zivataros, később kitisztult kék égen «úszik» a nap utána, negyed nap délibáb vizében hegyek lebegnek előtte. Egész másnak látszik ez az út, midőn a vén Toldi járja. *Toldi estéjében* az utazás alatt a hajnal tündére nem ül ki az ég küszöbére; három álló napig sűrű, nehéz, fojtó köd nyomja a puszta határait: a délnek nincs napja, az éjfélnak nincs sem holdja, sem egy szem csillaga. Harmadnap reggel a csipős, hűs szellő messzire zavarja a lomha ködöt és Toldi reggel érkezik a fővárosba, melyet első ízben este látott.

Hasonlóan eltérő hatású Toldi győzelmes párbajának leírása a két műben. *Toldiban* (I.) a szigeten gyalog, *Toldi estéjében* Budán lóháton esik a harcz. A harmadik részben a párbaj előtt magunk előtt látjuk a Toldi fellépésének előzményeit, a két testvér elestét, részt veszünk abban a feszült várakozásban, midőn hosszú kínos hallgatás után a kapus egyszerre csak megfújja a kürtöt, mosolygunk Bencze akadályokkal küzdő bevonulásán és izgatott érdekekkel követjük a harcz változó sorsát, hol Toldi, hol az idegen előnyét látva. Az első *Toldiban* voltaképen nincs is valóságos párbaj, csak a párbaj előjátéka: a kézzsorítás, és utójátéka: a cseh alattomos támadása és bűnhődése van meg benne. A harmadik rész harczában Toldi már gyakorlott vívónak mutatkozik, a mi az első rész paraszt sihedernek nevelkedett Toldijától nem telik. A harcz befejezte után a vén Toldit nem vezetik rögtön a király elé, hanem el engedik vágtatni és csak később érik utól, a mi ismét egy élénkítő

változata a megfelelő első részbeli motívumnak.

A cselekvény e főszálain kívül még más részletek is hasonlóak a két *Toldi*-ban: Toldi itt is, ott is azért indul a fővárosba, hogy valamit jóvá tegyen; itt nagy ivás esik egy helyütt Benczével, mint akkor, midőn a fiatal Miklós száz aranyat talál a rozskenyérben; itt is ingerlik a vén Toldit, mint György szolgálai egykoron a fiataalt; itt a *Toldi estéjében* is dühroham az ingerlés következménye, mely bezárja a cselekvényt, mint az első részben (a szolga megölése) megindította volt: de e hasonlóság mellett is mennyire más-más mind ezeknek a hatása a két részben! Mily sok a különbség a hasonlóban, mily nagy eltérés a külső egyezések mellett! Nemcsak hogy más lánczolatban, más környékben, más lelki állapotban történnek a hasonló események: a hangulat is egészen elütő. Az első részben a hajnal dicső ragyogásában látjuk a cselekvés színterét, melyet a harmadik rész már az alkonyat vörösös-hamvas ködében rezegve mutat fel.

II.

A *Toldi szerelmén* Arany kisebb-nagyobb félbeszakításokkal harmincz évig dolgozott. Első énekei 1850-ben jelentek meg *Dalids Idők* czímen, utolsó versszakait a már megöszült költő «küzdve kórral-bajjal», 1879-ben fejezte be. Minthogy az eposz ekkép Arany

fejlődésének különböző korszakaiba esik, nem lephet meg bennünket egyes alkotó részeinek eltérése. Nagyjában tekintve, három réteget lehet a *Toldi szerelmében* megkülönböztetni: egy a lovagkor kalandjait és erkölceit feltűntető derült eposzt: a *Daliás Időket* (a mai alakban az I. ének és a II. ének 1—34. versszakait); egy lélektanilag részletesen rajzolt szerelem, Toldi és Piroska viszonyának történetét, mely a mű zöme, Arany legnagyobb remeke, és harmadszor egy bő, kissé fárasztó toldalék-compositiót, mely Nagy Lajos olasz hadjáratának főeseményeit, várívásait és bosszúállását adja elő.

Az első alkotó-rész előadása élénk, részletes, festői; a költő szeme gyönyörrel nézi a középkor festői lovagkalandjait; a második elemező, mely egyéni fájdalmaktól áthatott, feltűnően plastikus; a harmadik réteg előadása tömör, nagyoló. Az egész mű a középkor lovagvilágát középkori formában tünteti fel, azaz oly eposzban, melyben még nem vált el egészen lyra és elbeszélés, melyben az egyéni elemek át-áttörnek az eposz tárgyilagosságán és Szél Piroska alakja a cselekvő személyek és a költő közé lép, mint Dante Isteni színjátékában Beatrice.*

A *Daliás Idők* derült színei az eposz mai alakjában jórészt elsötétültek. A *Daliás Időkben* Toldi Tar Lőrincz sisakjában vív azon a torna-

* *Toldi szerelme* VI. ének 1—7. Önmagáról, karlsbadi és margitszigeti tartózkodásáról több helyütt emlékezik meg. Ifjúságáról VI. 18., 21. Őseiről XII. 112.

játékon, melyben Piroska a győztes jutalma. Az aczélpánczélban vívó Toldi minden tettetése mellett is rendre nyeregből dönti ellenfeleit mind: Piroska azonban észrevette, hogy nem a balog Tar Lőrincz, hanem Toldi a győztes harczos, ki aztán minden akadály nélkül leszakaszthatja a rózsaszálat. Toldi meg is üli eljegyzését Piroskával, Tar Lőrincz pedig kárpótlásul (hogy senkinek se legyen oka panaszra) Miklós húgát, a későbbi Anikót, kapja, kinek kezével Arany itt még elég mostohán rendelkezik. A *Toldi szerelmében* igen sajátos változás áll be. Az álharcz itt is megtörténik: Piroska szintén felismeri Toldit; de ez visszavonul, Piroska kezét álszégyenből Lőrincznek hagyja és így örökre feldúlja mindkettejük boldogságát. Látjuk tehát, a *Daliás Időkben* Toldi cselének semmi rossz következménye: számba se veszik, a költő egész könnyen átsurran rajta. Ugyanennek a cselnek a *Toldi szerelmében* egyszerre nagy-tragikus a jelentősége. A mi az 1861-diki feldolgozásban szóba se jön, oly jelentéktelen, az néhány évvel később Arany képzeletében az egész életre kiható vétség.

Toldi szerelmére már Arany lelkének árnyéka esett. Leányának halála után (1865.) minden tájék elkomorúl, minden égi fény elborúl, minden thema tragikus irányú. A *Toldi szerelmében* most már kis vétségnek nagy következményeket tulajdonít, a mint azt Kemény annyira szereti regényeiben feltüntetni. Arany a *Daliás Időket* nem vette fel összes műveinek utolsó kiadásába; tán azért, mert nem akarta, hogy

olvasói műhelyébe pillantsanak, és lássák, mily különböző módon van egy és ugyanazon motívum a két műben felhasználva: a mi boldogító az egyikben, az a másikon halálos. Ép úgy, mint a *Toldi szerelmében*, mintegy tűhegyre állítva találjuk a tragikai vétséget a *Tetemre hívás* című balladában, a hol Kund Abigél egy kaczer incselkedése öngyilkosságot és örütséget von maga után.

Azon különböző elemek közül, melyek *Toldi szerelmét* alkotják, a középkori lovagkalandok, hadjárat leírások és Toldi meg Piroska szerelmének története közül leginkább érdekel bennünket, mert emberileg legközelebb áll hozzánk: az utolsó alkatrész. Az elbeszélés lélektani kimélyítését csak az előadás melegsége és plastikája múlja felül. A szereplők lelki állapotával együtt külső mozgásuk is mindig mintegy megjelenítve szemünk előtt áll. Mily igaz és egyszersmind költői — hogy csak egy példát hozzak fel — ama kényes jelenet leírása, midőn Tar az ebédnél megsérti feleségét. A tett brutális és alig látszik alkalmasnak költői átalakításra. Piroska férje, Tar Lőrincz meghívja ebédre Toldit. Toldi nem bír ellenállani annak a vágnak, hogy kedvesét: Piroskát még egyszer ne lássa és elmegy. Piroska meg Toldi eleinte alig tudnak beszélni az izgalomtól, csak a férj, Lőrincz, kinek boldogsága nyelvére tódul, fecseg, annélkül hogy megfigyelné a szerelmesek zavarát. Végre közönyös megjegyzésekkel ők is a beszédbe elegyednek. Az első perczek izgalmai után azonban megjő a biztonság szívükbe:

Étel-ital közben Miklós szíve zsendül,
 Vérmes egészségtől, bortúl, szerelemtúl;
 Iszik az új párért, hogy ihassék *érte*:
 Nem bánja, ha Lőrincz oda van is érte.

S mikor a szép asszony, poharát elvéve,
 Már nevető rózsát aranyos fényébe;*
 Megfeledé szinte hosszú örök bűjét,
 Élvezi mit a percz öntudatlanul ád.

Mennyire megokolt, mily természetes ez a leírás: a szerelmesek hamar beleszoktak az új helyzetbe, az első perczek zavara után ismét neki bátorodnak: a szerelem, a physikai jólét érzete, a bor egyaránt eloszlatja elfogúltságukat. Csak a külső *convenientia* áll még közöttük.

Ez alatt pirosra sült malaczt hoznak: a balog Tar neki gyürkőzik, de rosszul esett neki *bal* kézzel szelnie: Toldi, kinek hatalmas physikuma mindig arra ösztönzi, hogy valami *physikai* munkába fogjon, felugrik nevetve:

* Ezt a két sort a *Dalids Időkből* helyezte ide Arany. Ott Piroskáról, ki még a Toldié, ezt mondja:

Elpirult a szép szűz, poharát emelé
 Az *arany* pohárba *rózsát márt* belé. (II. ének.)

Ebben az alakban a képies kifejezés egyszerűbb, mert concretebb (arany pohár — rózsza), a későbbi bonyolultabb, de finomabb árnyéklatú (*nevető* rózsza — aranyos *fény*). Itt a metaphora révén ki van már fejezve, hogy Piroska mosolygott és hogy nem a pohár (vagy annak színe) volt arany, hanem a benne levő bor, a mint az üvegen át fénylett.

Addsza! Tar sanda szemet vetve elereszti a kést. Piroskának ekkor igen természetes eszmétársulás útján eszébe jut a lovagi torna, melyen Toldi Tar Lőrincz sisakjában érte vívott és egyízben — elfelejtve, hogy ő a balog Tar színe alatt vív — *jobb* kezével forgatta a kopiát.

Akkor — nem tudom én mily csintalan ördög,
A kis bor-e, melyben ajaka megfürdött,
Vagy az érzés a már eltemetett, régi,
Súgta Piroskának, hogy ezt mondja néki:

Édes uram, miért is tetteti kegyelmed,
Kiméli a *jobbot* a *bal* keze mellett?
Tudom én, jól láttam, mire képes jobbja:
Hát a *viadalkor*, az utolsó kopia?...

A nyilvessző, melyet Piroska meggondolatlanúl, a jelen percz boldogságától és régi ellenszenv ösztönétől indítva férjére lő, célba talál:

Lobbot vete Lőrincz nagy hirtelen erre,
Képe vörösebb lett, mint a malacz bőre,
Bal keze meglódult akarátja ellen
S visszacsapá a szót, az eredő helyen.

Vért, a mitől ajka majd szinte kicsattan,
Vért foga a nőnek serkeszte legottan;
Rámered egy perczig sápadt meredéssel —
S nézi vadul Lőrincz Toldit a nagy késsel.

Lőrincz, a mi igen természetes, hirtelen tette után nagyon megijed; sápadtan oda bámul Toldira meg a nagy szelő késre a kezében;

eszébe jut Toldi fenyegető tanácsa: hogy becsülje meg feleségét és ápolja jobban mint saját szemét.* Mily élénkséggel és igazsággal, de egyszersmind mily gyöngéd tartózkodással van élénk állítva ez a jelenet, melyről azt gondolnók, hogy költőileg lehetetlen! Egy férj arczon üti a nejét ebédnél, midőn a malaczra készülnek — ki merte volna ezt a jelenetet komoly hangú és tragikus végű eposzban tollára venni? E jelenet jellemzi Arany ragaszkodását a valódisághoz: az egész finom realismustól van áthatva, a nélkül, hogy csorba esnék a költészeten. Az olvasó érzi az előadás ihletét, de érzi egyúttal, hogy mindez valóban így történhetett, hogy itt semmi sincs szépítve: még a bornak is megvan a maga része, mint indító oknak.

Toldi és Piroska szerelmének története annyira leköti főérdekünket, hogy az olasz hadjárat várívásai meg párbjai — bármily ügyesen legyenek is a főcselekvényhez kapcsolva — csak toldaléknak, *hors d'oeuvre*nek tetszenek. Bámulatos, mily élénkséggel és változatossággal tudja Arany e hadjárat kissé egyhangú jeleneteit leírni; stilusának mintha sohasem lett volna nagyobb tömörsége és ereje, mint ezekben az egyes jellemző vonásokkal meg-
 rakott harczias képekben; de az olvasó érdeke mind a mellett hanyatlik, mert a költő művészete nem pótolhatja soha a pszichologiai érdek hiányát. A mi költői műben figyelmünket leköti, az nem a csaták, hanem az emberi szívek

* *Toldi szerelme* II. 41.

küzdelme. Az eposz voltaképeni cselekvénye és főhősei — Toldi meg Piroska — érdekünk rovására háttérbe szorúlnak a magyar hadsereg taktikai és stratégiai mozgalmai elől.

Toldi szerelmének meséjét Arany, eltérően az első két Toldi-eposztól, nem pusztán mondai, hanem történeti elemekből is alkotta. Főforrása itt szintén Ilosvai, kitől a prágai kaland és a sírrablás jelenetét átvette, hogy költőileg emelje. Arany szerint a bakonyi apátságban, Ilosvai szerint a budai várban végez Toldi udvari szolgálatokat. Az olasz hadjárat elbeszélésében általában Szalay László Magyar történetét követi, de egyes vonásokat a krónikákból is vesz.* A karlsbadi források feltalálása IV. Károly által ismert helyi monda, melyet Arany a IX. énekbe is beleszótt, épúgy, mint néhány szalontai mondát a török háborúk idejéből (VI. ének). A régi Visegrád leírását Oláh Miklós nyomán adja.** Toldi és Piroska szerelme Arany leleménye, Szeredai alakja, úgy látszik, összefűzése egy szálnak, melyet a történelem szolgáltatott Jósika egy regényes alakjával: az utolsó Zách-ivadékkal.*** Anikó tán Ilosvai egy odavetett

* Különösen a budai krónikából.

** Oláh Miklós leírását 1863-ban Kazinczy G. adta ki fordításban: *Mátyás király. Kortársai tanúsága szerint.* 169. l.

*** Szeredai történetét Szalay, Arany forrása így adja elő: Ekkor (Conturzo megsarczolása után) történt, hogy a Silaro partján, midőn Lajos a folyam mélyebb és selejtesebb helyeit kémlelé, egy ifjat talált, ki paripáját itatta. «Ugrasd be paripádat Szeredai, mondá neki a király, hadd lássam a víz mélységét.» «Félek uram, hogy elmerülök», volt a válasz. Mire a király:

megjegyzésének köszöni létét, mely szerint György felesége volt. A sírjelenetben, a melyben Miklós meglátja holtnak tartott kedvesét, Shakespeare *Romeo és Juliájának* nyomát véljük fellelni.

III.

Buda halálában Arany a legnehezebb czélt tűzte ki maga elé: nagyszabású nemzeti eposzt írni egy korban, melynek e műfaj iránt már kevés az érzéke. Mint Aranynek nagy elbeszélő compositiói általán, úgy *Buda halála* is a hangra és a feldolgozás modorára teljesen eredeti; stilusa és a monda sajátos, bizalmas tárgyalása egészen elüt az idegen népek hasonló termékeitől. Arany az ó formába új szellemet öntött oly módon, hogy a naiv stilusba bevitte a részletes jellemzést, a lélektani bonczolást. A hang benne mintha évezredes volna, a költői eljárás, a szerző művészete új. Régi idők költői motivumait újkori megvilágításban látjuk, a mi úgy hat reánk, mintha ott lettünk volna, midőn Schliemann Trója ősi romjait izzó elektromos lámpák fényével világította meg. Sem a nyelvben, sem a fel-

«menj be bizvást, ne félj semmitől». Szeredai sarkantyút adván lovának, a mellette tajtékzó örvénybe merül. A víz ereje lekapta lováról s Lajos nyomban a magáét utána ugrasztotta, hogy segédére keljen. A hullámok őt is kiemelték a nyeregből, de a bő köpönyege a víz színén tartotta; hajánál ragadja a felmerülő ifjat s partra hozza szerencsésen. Szalay, *Magyarország története* II. 207.

fogásban nem találunk magas pathoszt; nyelve ó-zamatú, nyugodt, gazdag költőileg értékesített idiotismusokban; felfogása bizalmas, Attilát nem csak mint világbíró fejedelmet, tronusán villámokat osztani, hanem mint férjet, szeretni és mint családapát, enyelegni látjuk. Egy világhódító hadvezér történelmileg igen érdekes, költőileg azonban magában véve még nem az: Attila is nem a meghódított Európa, hanem a meghódított Krimhilda révén nyeri meg érdekünket. A nagy világtörténeti compositio a *Buda halálában* olykor-olykor genreképpé derül; a mit a mű azonban ilykép méltóságra nézve netán veszít, azt pótolja az előadás közvetlensége és hűsége.

A modern regény beható jellemzése mellett megtaláljuk a *Buda halálában* a drámaíró tragikus felfogását is. Attila — a költemény szerint — megközelíti a legmagasabb célokat, de maga is, népe is elvész önhibája miatt. Vele emelkedik a hun nép a világ urává, vele süllyed el a semmiségbe. A *Zrinyiászban* is a szigetvári hőshöz van fűzve egész Magyarország sorsa. Ez az alapeszme: hogy a hun nép Attila vétkén bűnhődik, különben már Bessenyeinél is megvan. Miután nála Buda szelleme «idétlen, rémítő kiáltással» megjelent, a főpap kihirdeti, a mit lejjebb idézek, hogy ezzel a magyar dictió rendkívüli haladását egy század alatt is példázzam:

Ötséd véri kiált a magas egekre,
Ártatlansága jár a nagy istenekre.
Életetek elfogy: koronád elromlik.

Királyi thronusod ledűl s öszve omlik.
 Nem fogsz uralkodni itt Pannoniába,
 Pusztult néped megtér vissza Scythiába. (V. 4.)

A magyar nemzeti eseményeket tárgyaló, magas stílű eposokban hagyományos apparatussal találkozunk: intéző istenekkel, segítő vagy megakasztó szellemekkel és tündérekkel.* Zrinyi eposzában a görög-római mythologia egyes alakjai egy gyékényen fordulnak elő a keresztény angyalokkal és ördögökkel. Vörösmarty a *Zalán futásában* a conventionalis eposzi gépezet mellett Hadúrt és Ármányt lépteti fel, kiket nem a magyar nép hitéből, hanem Aranyos-Rákosi Székely Sándor egy feszes, nagyhangú eposzából vett át. Arany a hagyományos isteneket és a tündér-csöcseléket mellőzi *Buda halálában*, tisztán emberi indító okokra építi művét és csak Hadúrt szerepelteti. A csudaszarvas története már az eposban is mint monda szerepel, Ármány pedig csak mint Attila visiója tűnik fel és el. Hadúr Aranynál cselekvő személy, ki leviszi kardját Attilának és derekára övedzi; később pedig, midőn meggyőződik, hogy Attila nem bír magával, köny-

* Egyáltalán mennyi a conventió még a Vörösmarty-Czuczor-féle eposzokban is! Múzsákhoz folyamodnak, isteneket felléptetnek, kikben nem hisznek. Állandó jelzőket használnak (*párduczos* Árpád), mint Homer, ámbár nem rapsodoknak költöttek, kiknek emlékezeti tehetségét a vissza-visszatérő jelzők, epithetonok támogatták. Még oly eposzokban is, a melyek a török-magyar háborúkban történnek, hosszú párbeszédeket hallunk a csataterén küzdőktől, ámbár a harc módja egészen más, mint Homer idejében.

nyek tódúlnak szemébe: előre látja, hogy az egész hun nép lakolni fog fejedelmének bűnéért, de nem változtathat sorsán.* A mint látjuk, ez a Hadúr is az eposi conventióból való, még pedig nem ép a javából. Az eposi apparatus teljesen indokolt a régi classicus költőknél, mert náluk még nem gépezet, hanem a közmeggyőződés kifolyása; ők hittek bennök, mi csak akkor folyamodunk hozzájuk, ha hexameteres nagy mű van íróasztalunkon. Arany Haduránál is mintegy hallani véljük a színpadi tologép és sülyesztő recsegését. Mi reánk nézve ez a tehetetlen öreg, ki egy-isten létére sír, kiben sem a történelem Attilája, sem Arany, sem olvasója nem hisz?

Buda halálának sajátos ódon bája van, melyet a költő művészetének különböző eszközeivel idéz elő: felelevenít régi szókat, régi szólásokat, régi szókötéseket. Embereinek gondolkodásmódja naiv, stilusuk, a melyben beszélnek, ódon, a primitiv kultur- és hadi életből vett képekben dúslakodó. Az egész mű azt az illúsiót kelti bennünk, hogy korabeli hegedűs szerzeménye is lehetne.

Harun-al-Rasid, a híres bagdadi kalifa megparancsolta egykor, hogy a világ minden hegy-

* Ám had ura Isten jól látva egéből,
Hunokért nagy könnyű csordula szeméből;
Jaj betelik monda, már ime, betelnek —
Népe jövőndői számlálva Etelnek. (XII. ének.)

Az ind nép felfogása szerint ezzel ellenkezőleg, az emberi alakban járó isteneket arról lehet megismerni, hogy még csak nem is hunyorítanak szemükkel.

ségéből fejtsenek egy-egy követ, épülő új palotája számára. Arany is nyugat meg kelet bányáihoz fordult építő anyagért, a *Buda halálához*; a mit költői ihlettel és öntudatos művészi számítással ezekből a töredékekből alkotott, az már egészen az ő műve. Ha megvizsgáljuk, minő elemekből szerezte össze Arany a Buda halála meséjét és egyes motívumait, egyszersmind egy futó pillantást vetünk a költői teremtés titkaiba.

Főforrásai a magyar krónikák. Belőlük vette a mese legáltalánosabb vonásait, belőlük a főeseményt: Attila sajátkezűleg öli meg Budát. Ezt a tettet, melyet a krónikák nem magyaráznak, meg kellett okolni. A gyilkosság legtermészetesebb indító okául a hatalmi vetélkedés kínálkozott.* Attila jelleme a történetben és a krónikákban adva volt, hozzá kellett konstruálni Budát, mint Attila ellentétét. Arany Budával megosztja a királyi hatalmat, a mi a testvéri vetélkedés természetes kulcsa. Az Attila meg Buda közti párbajra is szüksége volt, mert nem akarta Attilát, mint orgyilkost feltűntetni: más módon pedig nem tehetett Arany eleget a krónikáknak, melyek szerint Attila sajátkezűleg ölte meg testvérét. A magyar krónikákból való Budavár építésének

* Már Bessenyei így fogta fel Buda meg Attila viszonyát. Hasonlóan Corneille is, ki különben csak mellelleg említi *Attila*, II. felv. 1. Jornandes gót történelmében, mely mindezek forrása, azt mondja, hogy Attila hatalmát testvérgyilkosság által akarta öregbíteni. (Augmentum virium parricidio quaerit. *Getica* ed. Mommsen XXXV.)

mondája, Detre szerepeltetése Attila udvarán, Ilda (Ildiko) meg Aladár fiának neve is.

A magyar krónikák mellett gazdagon szolgáltatott anyagot Priscus görög rhetor emlékiratai; nem annyira történeti vagy mondai adatokat, mint inkább helyi részleteket az egész kiszínezésére. Priscus rhetor, kinek hun követ-ségi útjáról szóló művét Szabó Károly 1850-ben lefordította, az egyedüli történetíró, ki Attilát színről-színre látta. A művelt, felvilágosodott Priscus görög létére is teljes igazságot szolgáltat nagy ellenségüknek, Attelasznak, mint ő nevezi, kinél két ízben ebédre volt hivatalos. Feljegyzéseinek különös érdeket ad erős ethnographiai érzéke, melylyel a primitív élet saját-ságait a görög raffinementval szemben jellemzi.

Arany Priscusból néprajzi adatokon kívül Attila életmódjára nézve vett át néhány adatot, de mindenütt átalakítja átvételeit, más összefüggésbe helyezi, más stílusban beszéli el, úgy, hogy minden kölcsönvett követ csak stilszerűen megfaragva illeszt be költeményének szerkezetébe.

Priscus elbeszéli, hogy midőn Nisból a Duna felé utaztak, «egy rengetegre akadtak, melynek sok tekervényes zuga és csavarulata volt; reggel, midőn azt hittük, hogy nyugatra megyünk, a nap *velünk szemben* (tehát látszólag nyugat táján) kelt fel, úgy, hogy a kik nem ismerték a táj fekvését, elkiáltották magukat: a nap ellenkezőleg jár és nem jelöli a rendes irányt.»* Arany ezt a részletet a (mai) Szerbiá-

* *Uj Magyar Muzeum.* 1850. I. 553. Szabó Károly fordítása nyomán, lényegtelen stílus-változtatásokkal.

ból a maeotis tengeréhez, Attila korszakából a mythosz félhomályába helyezi át. A csudaszarvas regéjében Hunorék szintén eltévesztik az irányt és nyugaton látják a napot kelni.

Haj vitézek! haj leventék!
Micsoda föld ez a vidék,
Hogy itt a nap száll *keletre*?
Nem mint máshol naplementre?

Szólt egy bajnok: én úgy nézem,
Hogy lement az déli részen.
Szólt egy másik: nem gondolnám:
Ott vöröslík éjszak ormán.

A mint látjuk, Arany azt a Priscus említette zavart Hunor kísérőire fogva, megjeleníti előttünk.

Attila városának rajzában szintén Priscus nyomára ismerünk. Priscusék átkelven a Tiszán, Attila egyik székhelyére érkeztek, a hol Attila legfényesebb palotája állott «szépen kidolgozott gerendákból és deszkákból összeállítva, nem erősségre, hanem ékességre számított fakerítéssel körítve».* Arany az adattal együtt az utóbbi fordulatot is átveszi:

Ez vala a város, a Buda királyi
Lakhelye, *faművű* sátor-palotái.

Nem szorúl e város tetemes falakra,
Nagy henye kövekből nincs együvé rakva;
Az erőnek szolgál kirepítő fészkül
Nem a pulyaságnak menedékül. (I. ének.)

* Uj M. Muzeum. 1850. I. 568.

Arany ezzel Priscus megjegyzését, miszerint a hunok a falakat díszítik, de meg nem erősítik, egy általános jellemző vonássá szélesbítette.

A mint Attila megérkezett, Priscus tanúja volt, hogy «leányok jöttek elibe, soronként lépdelve egymás után fehér patyolat fátyolok alatt, melyek oly igen hosszan terültek, hogy külön-külön mindegyik fátyol alatt, (melyet asszonyok tartottak felettük) hét vagy több leány is lépdelhett».* A hun leányok eme hosszan lengő fátyolát Arany festői vonásként alkalmazza Ildiko kíséretének leírásánál:

«Két felül a hintón s két sorral utána
Léptet az udvarnak száz-száz deli lyánya;
Földet söpör úszó fátyoluk szegélye,
Arczokat ingerli a lovaglás kéje», (V.)

Priscus fátyolai itt csak melleleg vannak említve; de mennyire élénk állítja az egész jelenetet az a másik vonás, melyet Arany told hozzá: hogy kigyúl a lányok arca a lovaglás örömetől és a friss levegő fuvalmától, a mit ez az érzéki szó *kéj* kifejez. A következőkben ez a fátyol egy meglepő új hasonlatra ad alkalmat:

Mint a hadak útja, vegyesen csillaggal:
Szeli az ég boltját gyöngyhímű szalaggal:
Ugy lepi átlátszón a földet uszályok,
Közzüle ragyogván csillagszemű lányok.

* Uj M. Muzeum. 1850. l. 564.

A fátyol tejútján át a szép szemek csillagai ragyognak. Mi lett abból a népismeí jegyzetből, melyet Priscus a hun leányok hosszú fátyoláról elvétele elmond! Mily nagy értékű itt a feldolgozás a nyers anyaggal szemben. Különben a fátyol-kifeszítést is megtaláljuk *Buda halálában*:

Őneki (Attilának) útjában hintenek és fűznek
Fátyol ívet a nők, virágot a szűzek. (X. ének.)

Midőn Priscus a görög követséggel egyetemben a fejedelmi fasátorban Attila lakomáján részt vett, az ebéd után két hun lépett elő és önkészítette dalokat énekelt Attila győzelméről. Később a mór Zerkon sunnyogott be, kit Attila egyszer későbbi nagy ellenfelének, Aëtiusnak küldött ajándékba. Zerkon, ki azóta ismét visszakerült, a lakoma alkalmával Priscus tanúsága szerint «alakja, öltözete, hangja és zavart beszédével mindnyájunkat annyira felvidített, hogy szűnni nem akaró kaczagásba törtünk ki, Attilát kivéve: mert ő megindulatlan és arcza változatlan marad.» Arany mindezt így fordítja a maga költői nyelvére:

Lakoma utolján öreg ivást kezdtek
 Odabenn a hősök; nem is énekszóval —
 Mulattanak immár nyavalys Czerkóval.

Kicsi vala Czerkó, éktelen és görbe,
 Szálas daliák közt kacaj ez a törpe;
 Aëtiosz küldé rabul Etelének;
 Vele vidul gyakran a szomorú ének.

Most is szomorú dalt vere Zangó kobzán;
 Keve, Béla gyászát, Kadosát felhozván;
 Sirt vele minden hős; de legott Czerkónak
 Nevetett, hogy törpe.....*

.....hahota nagy zendüle rája;
 De a királynak el sem mosolygott szája,
 Ülve magasb polczán, fő gondokat érlel,
 Hagyja boros népét játszani törpével.

Arany azonban azokat az elemeket, a melyek nem költői képzeletének termékei, nem csak papirosról, hanem a magyar nép ajkán élő hitregei töredékekből és babonákból vette. A magyar nép úgy van képzelve, mint a hun utódja; a mi tehát a magyar ősidőkre és a pogány korszakra utal bennünket, azt hun maradványkép fogta fel Arany és beleszötte meséjének aranyos szálai közé. A magyar néphit alapján van rekonstruálva Ármány alakja, kit Arany eposíró elődeinek példájára szintén felléptet; a néphitből valók a csudaszarvasbeli tündérleányok, kiket a népmese villijeihöz közelített; a hadak útja, a földből kinövő kard, a garabonczok és nézők neve.** Magyar babona

* Itt Priscus, e hely forrása, kivételesen felülmúlja Aranyt: «A vendégek az énekesekre függeszték szemöket: némelyek a költeményben gyönyörködtek, némelyek a csatákrav isszaemlékezve gondolatokba mélyedtek, mások, kiket a kor elgyengített s hevüket nyugalomra kárhoztatott, könyekre fakadtak.»

** Jornandes meg Priscus mit sem tudnak arról, hogy a hadisten kardja, melyet a hun pásztor a földben talált, nőtt volna (*Buda halála* IX. ének). A garabonczokra nézve Arany Ipolyi felfogását követte.

az aczéltükör, valamint népmesei elem a világ fája, melyről Arany Hadur leírásánál szól. Ha Arany már ilykép magyar mythologiai töredékeket vitt át a hun múltba, mintegy magától kínálkozott az a gondolat, hogy a magyar népeletből is helyezzen át egyes vonásokat Attila sátoros népe közé. S valóban, Arany többször élt ily analogiákkal: egy alkalommal részletesen elbeszéli, hogyan tereltek a magyarok egy egész ménest Ázsiából Attila székhelyéhez a Duna-Tisza közre. A népies kun kötés hasonmásául a *hun kötet* említi; a vendég felköszöntése pohárral szintén magyar szokás hun sátorok alatt. Egészen mellőzöm itt, mennyi magyar vonást vitt be a költő az egyes jellemekbe, különösen Attilába.

A magyar mondai emlékeken kívül Arany még történetiekkal is élt. Álmos, Bulcsu, Szalárd, Szemere, Torda hun főurak nevei a magyar krónikákból (Anonymusból) valók. A véres zászló, mely harci jel gyanánt a hunok földét bejárja (IV. ének), a magyar történetből ismeretes. A turul, mely szárnyait Attila palotáján feszíti ki, a magyar hadak heraldikus madara. A hun rovás említésénél Arany bizonyára a székely-írásra gondolt, mely rovásra történt. A magyarok *huj, huj* harci kiáltását Arany a vadászó hunok szájába adja. (V. ének). Sőt még a hun királyné, Gyöngyvér neve is egy régi magyar okiratból, a váradi regestrumból van átídomítva. Arany, a hol csak lehet, mondai vagy történelmi talajt keres.

De még másféle magyar analogiákat találhatunk *Buda halálában*. Midőn Attila hadi útját

Buda ellen leírja, bevegyíti az *Emlékezzünk régiekről* (akkor még ősréginek vélt) költemény alliterációit:

Föl Keveházának seregét vezérli
Etele; ott áldoz; *Érdet* nyomban éri,
Buda új városnak fordul folyam ellen,
Tétény előfokján *föltetszik* az ellen.

Az *Emlékezzünk régiekről* kezdetű költeménynek azon helye, mely e részben Arany szeme előtt lebegett, így hangzik:

Kelenföldön a Dunán *elkelének*,
Az Cseken ők csekének,
Az *Tetemben* *elfeltetének*
Érden sokat ők *értenek*..

A jelenet, melyben Attila bemegy egyedül az ellenséges Buda-városba, annélkül, hogy valaki kezét merne reá vetni, bizonyára a magyar történelem ama megható elbeszélésének analogiájára van gondolva, miszerint Imre király magában, csak királyi méltóságától védve, bement Endre táborába és hűtlen öccsét sátrában lefegyverzi.

Az Attila-mondák leggazdagabb kútfői a német hősmondák. Arany több ízben merített is belőlük, különösen a *Nibelung-énekből*; nemcsak Attila és Ildiko (Krimhild) viszonya, Ildiko bosszúterve: «Vesszenek *árulva* mind a nibelungok» vannak átkölcsönözve, hanem több Nibelungen-énekbeli motívum is át van öltöztetve a *Buda halálában*. Midőn Etele a Mátra tövében hurkon maga után vonja a

medvét, akkor Siegfrid jut eszünkbe, ki a vogéz erdőben ép így bánik el a maczkójával.* A két királyné, Gyöngyvér meg Ildiko ellenséges szembeállítására — bár más indokok mellett, más helyzetben történik — valószínűen szintén a Nibelung-ének Krimhild és Brunhildének összezőrrenése adta az első ösztönt a költőnek. Gyöngyvér a megölt Buda holttestén úgy átkozza el Attilát, mind a Nibelung-énekben Siegfried legyilkolása után Krimhild Hagent.

Mindezek mellett Arany még más talajban is fúrt magának kutat. A régi népek mondai élete megelevenedik előtte; hol az egyik, hol a másik szellemét használja fel a maga módja szerint. Hogy a fejedelem, ha különös álma volt, magához hivatja az álmöhüvelyezőket: ez már a Bibliából és Cyrus történetéből ismeretes motívum. Azt is gyakrabban olvassuk a korai népvándorlás fejedelmeiről, hogy — mint Arany Budája — kincseik elásatása után a résztvevő szolgákat mind megölették, hogy túl ne adhassanak titkukon. Attila Arany szerint minden katonájának nevét tudja, a mit voltakép Mithridatesről (és utána Mátyás királyról) beszélnek a történetírók. Kanyaró kulacsfejű, lapos orrú népének leírásában a mongolok típusát rajzolja Arany, a mint ezt a XIII. századbeli forrásokban, kétségtelenül túlhajtva, találjuk. Hasonlóan átruházta a Kanyaró csőcselékére a hunok állítólagos szokását, hogy a nyers húst nyereg alatt megpuhították és

* *Nibelung-ének* XVI. aventiure. 948—961. versszak.

úgy ették. A Mátra leírásában, melynek vidékén Arany járt, midőn Tompáékat meglátogatta, utazási emlékeket érvényesített; valószínű, hogy a Gyöngyvér és Ildiko közti viszálykodás nem egy vonása szintén saját tapasztalatából van merítve.

Nem nehéz a Buda halála némely helyein más költők reminiscentiáira akadni. Homérre gondolhatott Arany, midőn Attilával elmondhatja: «Nem tudom, Odinnak asztalához ül-e, kit felakasztottak magas ösztörüre, sátorom elébe, törvény szava nélkül, ronda repesőknek utálatos étkül.» (III. ének). Az Iliasz kezdetén az van mondva, hogy Achilles oda dobta a zsákmányt kutyáknak és madaraknak.* Ha Arany azt írja:

«Nincs földön, egen nincs vadnak maradása» (V).

Vörösmarty Salamonja jut eszünkbe, kinek «nincs hol maradása, földön nyugta, égbe vágyódása». A hunokat úgy jellemzi Arany: «Ugy mennek a hadra, mint lakodalomra». (X.) E vers méze a Petőfi kasából való:

«Ugy mennek a halálba ők,
A mint más ember menyegzőre mén».

(A székelek.)

A kiáradt Tiszából kimagasló szigetormó és állatvilágának leírása (VIII. ének) tán Kuthy Lajos egy regényére vezet vissza.**

Hogy Arany ép a hun Attilát szemelte ki

* ἐλωρια τερχε κινεσσειν οἰωνοισι τε πασι. Iliasz I. 4.

** Lásd a források táblázatos kimutatását a Függelékben.

egy nagy epos hősévé, azt belső meg külső okok egyaránt magyarázzák. Arany nagyszabású mondai anyagot keresett; Árpád és egyáltalán az árpádkori királyok mondaköre általán igen szegény: Attiláról ellenben krónikáink meg a külföldi források sok mondai elbeszélést tartottak fenn, úgy hogy inkább ajánlkozik epikus hősnek, mint Árpád. A magyar meg a német nép harcza, mely a magyar krónikák szerint benne rejlik Attila és fiai birodalmának történetében, az elnyomatás, a bécsi absolutismus éveiben is szomorúan időszerű volt. A régi hun-magyar dicsőség felelevenítését nem csak költői, hanem hazafiúi érdemnek tekintették. Mindehhez járultak azután még külső körülmények, melyek, összevetve az előbbi okokkal, Aranynak választását teljesen megértetik velünk. Az ötvenes és hatvanas években jelentek meg magyar fordításban Priscus és Thierry művei, melyek a műveltek figyelmét Attila nagy alakjára irányították. Arany különben is már régebben nagy kedvvel olvasgatta a magyar krónikákat, melyek, ha nem is tartalmazznak összefüggő nagy mondai cselekvényt, legalább sok érdekes és továbbszövéésre ingerlő szálakat adnak kezünkbe. A Nibelung-ének, habár tőlünk távoleső mintát, a magyar krónikák naiv elbeszélő hangot szolgáltatottak Aranyak. E sokféle ösztön és hatás eredménye a *Buda halála*.

Ime, minő különböző bányákban fejtette a szerző nagy művei köveit. Az azonban, a mi ebből a kőhalmazból épült, az összhangzatos, teljes egész. Egy a stílusa, egy a szerkezete, egy a szelleme: az Aranyé.

IV.

Széchy Mária és Veselényi Ferencz szerelmének története, melyet Arany a *Murány Ostromában* tárgyal, a legvonzóbb és legkényesebb themák egyike. Vonzó a hős vitézsége, a hősnő szépsége és az eset kalandos romantikájánál fogva: kényes, mert voltakép egy árulás története.

Két század óta csábítja e tárgy költőinket: Gyöngyösi Istvántól kezdve Dóczy Lajosig, mily hosszú sora a kísérleteknek, a különböző felfogásoknak, a kisebb-nagyobb elmésséggel beszótt új motivumoknak! Az epos, a dráma, a vígjáték, a ballada, a regény formája egyaránt alkalmasnak látszott e kaczer, ingerlő esemény költői megérzékítésére. Nincs tárgya a magyar költészetnek, mely annyira ki volna dolgozva, mely annyi kész költői motivumot örökítene át az új tárgyalóra, mint a murányi Venus története.

1847-ben egyszerre hárman írtak epikus költeményt Széchy Máriáról: Petőfi, Tompa meg Arany. Petőfi egy szeretetreméltó levelében leírja, hogy Tompával együtt meglátogatta Murány várát. Petőfi a táj szépségén s a múlt idők nagyszerű emlékein merengett: «A nyájak kolompoltak, a madarak daloltak és fütyültek, távolabb a hámorok zúgtak —; mindenütt zaj, életzaj, csak itt fenn a bércezen, hol egykor kardok csörögtek és ágyúk dörögtek, csak itt volt csend, halálcsend . . . kivéven, hogy Tompa Mihály hortyogott. Hrrr, hrrr, hrr!»

E kis jelenet, melyet Petőfi pathetikus humorával ír le, jellemző a két költő Széchy Mária eposzára: a Petőfiében a hősi szerelem ébresztette lelkesedés tüze lobog, a Tompáében a költő folytatja azt, a mit a híres vár árnyékában megkezdett: alszik (nem néha, a mi Horatius szerint Homéren is megesett), hanem egyfolytán, mélyen, hortyogva.

Széchy Mária murányi története nagy conflictust rejt magában: a várkapitány meg a szerelmes nő harczban áll Széchy Máriában, midőn Murányt átadja Veselényinek. Ezt az összeütközést tárgyalja mind a három költő, de eltérő felfogással. Tompa komolyan fogta fel, szinte tragikusan színezte e belső harczot: szerinte a vár átadásánál a kötelesség küzd a szerelemmel, de az utóbbi győz: a hadvezér szerelemből elárulja hadseregét. Egész más jellegű a fordulat Arany meg Petőfi szemében. Széchy Mária nem megy komoly hadvezér számba: férfiaskodás küzd benne a nőiséggel. Széchy Mária katonáskodása könnyen megbocsátható tévedés; a természet győzelmét látja a költő, midőn Széchy Mária elmondja

Fölveszlek szerelem eldobott rózsája!

Aranynál is, Petőfinél is Széchy Máriának epikus felfogása a harczoló nő visszásságán alapúl. Arany rajzolt ugyan máshol is fegyverrel küzdő nőket: Rozgonyiné is pánczéلبa szorítja selyem vállát és Muczi paripáján lobogó tengerzöld ruhában háborúba siet. Az egri leány kicsavarja a cseh rabló kezéből a vasat,

és gyenge szűz létére elkezd vele viaskodni, akár mint galamb marókkal. A *Toldi szerelmében* Anikó ragad fegyvert, hogy egy egész hadjáratban részt vegyen. Mindezeket a nőket azonban a szeretet viszi a harczba; a harczot nem a harcz kedvéért, nem is politikai okokból keresik, hanem odaadásból. Rozgonyiné férjét akarja követni: nem látjuk támadó küzdelemben, csak akkor, midőn férjét és királyát hajójával megmenti. Az egri leány kétségbeesetten viaskodik kedvese holtteste mellett. Anikó pedig Miklóst keresi.

Ezekkel szemben Széchy Mária *ex professo* katona, murányi kapitány; ne csudálkozzunk, ha mint ilyen kudarczott vall, ha a természet szava benne erősebb, mint a hivatalé. Shakespeare Beatriceje és Moreto Doña Dianája is megakárják tagadni a női természetet, míg az erőt nem vesz hiú szándékukon. Ennyiben az epos tartalma valóban vígjátéki; de e mellett még történelmi háttere is van a cselekvénynek s ebben rejlik a tárgy nehézsége. Történelmileg véve a mű themája a következő: Egy Rákóczypárti nő szerelemből elárul egy reá bízott várat a császáriaknak. Arany egész művészetével élt, hogy hősnője ne veszítse el rokonszenvűnket és igen talpraesetten kieszelt mentő körülményeket alkalmaz. Murány vára szerinte már kifogyott az élésből, tehát úgy se tarthatja magát. Máriában a szerelem az erős szenvedély rohamaival jelentkezik, mely mindent elfelejtet vele. Arany oly magasra emelte Veselényit észben és jellemben, hogy megbocsátjuk Mária meghódolását ily rendkívüli férfi előtt.

Veselényi jelleme a vérpadon mutatkozik és olyannyira elbűvöli Széchy Máriát, hogy mindenben enged. Veselényiről különben is azt olvassuk Aranynál, hogy ő császárpárti ugyan, de azért előtte is drága a nemzet, a vélemény meg a vallás szabadsága, sőt ha gonosz nap jönne hazánkra, ő fogja megóvni a nemzet-szabadság sértett lobogóját, de míg módunkban van törvényhozás útján segíteni a bajon, addig nem akarja a hazát a pártharcz prédájává tenni.* (II. szakasz.) Rokonszenvűnket Veselényi iránt még azzal akarta fokozni Arany, hogy csak Veselényi táborában mutat be harczi vitézséget. Mind ezen eszközök, a melyekkel a költő tárgya kényes voltát iparkodik eltakarni, nem bírják velünk elfelejtetni, hogy Mária, midőn a vérpad-jelenetben annyira bámulja Veselényi hűségét, mely a halálnál erősebb, maga lesz árulóvá: az olvasó is, mint az epos végén Illésházy némikép «keseredve néz föl» a capitulált várra. A főeszme: a nőiség diadala a férfiaszkodáson Széchy Mária iránti rokonszenvűnk róvására van keresztülvíve. Kétségtelen, hogy maga a tárgy komikus színezetű azon belső visszásság következtében, mely benne rejlik; csak hogy a komoly történelmi háttér és a küzdelem célja nem igen tűri a vigjátéki felfogást. A cselekvény gyökerei mélyebb talajra vannak beeresztve, semmint ezt Arany tervezte; Széchy Mária történetében

* Veselényinek ezen — különben elég prózai — fejtegetése in a 40-es évek vezércikkeinek stílusa és eszmemenete érzik meg.

nem csak a férfiaskodás leleplezett félszegségét, hanem a kötelesség és a szív meghasonlását látjuk (a mit Arany lehetőleg el akart leplezni). Az akadály Veselényi és Széchy Mária közt nem külső, mint az a vígjátékban szokásos, hanem belső, mely már megközelíti a tragikumot. Arany tehetsége egyáltalán nem volt alkalmas ily tárgy könnyelmű felfogására; ő, mint a lelkiismeret költője, minden ellentétet kimélyít, minden mulasztást súlyosbít és már lélektani tárgyalásával is, mintegy önkénytelenül tragikus színezetet ad a murányi eseményeknek.

Murány ostroma igen egyenlőtlenül van dolgozva: vannak leíró részei, melyek a legnávabb népköltés szellemében valóságos ősmithologiai képzelettel vannak gondolva, vannak benne ismét politikai beszédek, melyeknek fejtegető vezérczikk-hangján a kor erős politizáló hajlama mutatkozik.* Meglátszik a művön, hogy Arany nem fektette belé lelkét, mint a Toldiba: az egészben van valami mesterkélt, sőt helyenként megérzik rajta a pályaművek erőszakolt ihlete.

Murány ostromában Arany új műfajt akart megkísérelni, a népies stílust a magasabb előadásmóddal összeolvasztani. A művelteknek írt olykép, hogy a nép is élvezhesse. Az elkészült mű igen távol esett ettől a czéltől: oly sokat rajzolja benne a lelki küzdelmet,

* Az elsőre példa a vihar leírása (III. szakasz.); a másodikra Veselényi és Mária párbeszéde, melyen látszik, mily merev a politikai thema (II. szakasz.).

annyira megterhelte az elbeszélést lélektani filigranmunkával, hogy a nép, mely az egyenletesen perdülő mesét szereti, csak idegenkedéssel olvasná. A mese jó részét Széchy Mária meghasonlásának jellemzése foglalja el; a nép pedig nem vizsgálja a cselekvényt lélektani górcsővön át. Különben Arany is csak Máriánál fejtí fel ily részletesen a szerelem keletkezését, Veselényi szerelmét nem látjuk fejlődni és nem is igen hiszünk benne. Ugy érezzük, hogy Veselényi se tiszta: a mit mível, a várért teszi, vagy legalább a várért is.

E mellett az eposban csattanós színpadi hatásokra is akadunk, mintha drámát epossá hígítottak volna. Midőn Mária a végén verpadra hurczoltatja Veselényit, de állhatatosságától meghatva az utolsó perczben elérzékenyülve hozzá lép: «Vitéz vedd jobbomat. . . . csudát tesz erényed: *pártomat* elhagyom, hogy kövessek *férjet*.» az olvasó is Veselényivel kérdi: «Oh Mária, miért e kegyetlen próba?»

A mese egész menetén Gyöngyösi hatását lehet észrevenni; a hadi tanácskozás leírására Zrinyi eposa folyt be, a természeti jelenségek megszemélyítése, mely e műben sokkal gyakoribb, mint Arany bármely más művében, Petőfies, a kifejlés Kisfaludy Károly drámájára, a *Murányi Vénusra* emlékezteti az olvasót. A történelem apró adataihoz nem igen ragaszkodott, hisz voltakép a történelem tanúsága szerint alig van prózaibb házasság-kötés, mint a Veselényi és Széchy Máriáé. Valódi érdek-házasság. Az újabb kutatás szétoszlatta azt a rózsás felhőt, melylyel a költők e frigyét el-

borították.* Igaz, hogy ezzel az új történelmi felfogással a tárgy költői ingere is elveszett. A mi e történet regényességét alkotja: hogy Veselényi egyszerre hódítja meg a várúrnő szívét és a várat, az oda módosult, hogy Széchy Mária voltakép maga is félig-meddig fogoly volt Murányban. A mi maradt a régi elbeszélésből, az költőileg véve közönséges várostrom és nem Venus diadala Marson, mint azt Gyöngyösi keresett barokk-stilusában szokta volt mondani.

V.

A nagyszabású komoly epikai szerkezetek mellett néhány tréfás eposa is van Aranynak. Sötét felhők mögül rézsutos ragyogó nap-sugarak törnek elő, a költő könnyekkel telt szeme enyelegve meg-megvillan.

«Szeretem, hogy ha — mint tavaszmezőn
Árnyékot napfény — tréfa úz komolyt».

(*Bolond Istók I.*)

Arany, ha tréfál, humorista, azaz vígsága mögött mindig komoly, sőt szomorú érzés lap-pang. Az emberi élet mulandósága, törekvéseink hiúsága képezi mély alaphangját; szemlélete mintegy magasabb szempontból mutatja neki

* Acsády Ignác alapos művében: *Széchy Mária* (Történelmi Életrajzok I.)

a világot, a hiúságok e vásárát és a rajta járókelő, egymást könyöklő és taszigáló felebarátainkat.

Már első komikus eposának, az *Elveszett alkotmánynak*, melylyel Arany 27 éves korában először lépett nyilvánosság elé, szintén mélabús a háttere. Hogy is ne, ha annyi a fonákság és visszaélés a megyei életben, melyet Arany keserű tapasztalásai alapján satirikusan rajzol. Egészben véve még hidegek az *Elveszett alkotmány* tréfái: voltaképp csak abban rejlik a komikuma, hogy a nagy eposok apparatusát kisszerű tárgyakra alkalmazza. A hang, a melyet Arany itt megüt, a Vörösmarty pathoszára, a modor Csokonai komikus eposzára emlékezteti az olvasót. Az *Elveszett alkotmány* akarva, nem akarva Vörösmarty magas epikus stílusának parodiája: a nagy hang, bizonyos lendületes fordulatok, a hexameteres bőbeszédűség, az allegorikai apparatus mind reá vallanak, mint a torzkép az eredetire. Mintha az *Elveszett alkotmány* utolsó maradéka volna Arany oly életkorának, melyben mindenekelőtt Vörösmartyt utánozta, míg végre (hogy megszabaduljon ettől az iránytól) az *Elveszett alkotmánnyal* satirikusan legyőzi. Különben is ennek az eposnak nincs cselekvénye, világos meséje: istenei lelketlen machinák, emberei pedig oly unalmasak, mintha Garay vagy Czuczor-féle komoly eposból valók volnának. Főalakja az elmaradt vidéki nemes, Rák Bende, inkább allegorikus torzkép, mint lélektani valóság. Az előadás még ingadozó, nagyon is világos, gyakran jó versekbe szedett középszerű próza.

(III. ének). De van már benne valami, a mi-
ben kirí a negyvenes évek banalis satirai közül;
nagy a szókincse, sőt részben eredeti, a pusztán és nem könyvtárakban szedett; a korképben (Védegylet, Priesnitz kara, Széchenyi hitele) találhatunk némely jellemző, habár durva vonást. Mindamellett hogy az elbeszélés elnyújtott, (akár csak «kaczagányos őseinket» énekelné meg Arany) néha-néha nemes pathoszsza tömörül. Nem ilyen-e ez a hely, az első énekben, egy vakról, ki előtt mécses van:

Bár az olajmécsben maga Isten napja fürödnék :
Annak sугárit sem verné vissza ez a szem.

Az ilyen részletek valóban nem méltatlanok *Zalán futásához*, melyet parodizálnak, sem *Toldihoz*, melyet megelőznek.

Mélyebb az érzés, komolyabb a háttér a *Nagyidai czigányokban* és a *Bolond Istókban*. Mindegyiküknek kettős fiókja van: az elsőben, mely könnyen nyílik, csörgősipkát találunk; nehezebben jár a második titkos fiók, de ha ráakadunk a nyitjára, drágakövek ragyognak belőle: a humor gyémántos könnycseppei, a fájdalom égő rubintjai.

A *Nagyidai czigányokban* egy adoma komikus eposzsza van bővítve. A czigányok közmondásos Idai várvédelme, jóhiszemű naivságok, vérmes könnyelműségek, a látszatot hajhászó elbizakodásuk, magas hangú szalma-láng lelkesedésök egyszersmind képe akar lenni a magyar szabadságharcz visszásságainak. A cselekvényben tehát a czigányokat kellett jel-

lemezni, de úgy, hogy az egész történet egyszersmind félszegségünk és kudarczunk satirája legyen. Az egész műven meglátszik a maró fájdalom torzító kedvtelése. Valóban minő cigányos — és (ki tagadhatná?) fájdalom, minő magyar — az a vonás, hogy Csóriék, alig hogy beveszik magokat Nagy-Ida várába, rögtön, minden fontos teendő előtt, kikiáltják a nagy cigányországot, az ünnepélyek emelésére pedig elsütik mind a puskaport! Nem talál-e, ha olvassuk, hogyan álmodik Csóri vajda — kiből több vonás a forradalom vezérférfiára vall — szebb jövőt, hogy eszik meg ma a cigányok a holnapot, hogy vesznek össze minden apróságon az ellenség szemeláttára?

Arany maga a legjobban fejtette fel a Nagy-Idai cigányok keletkezését és irányát, midőn a *Bolond Istókban* több támadás ellen védekezve, a hangulatát írja le a mű szerzésekor:

És engem akkor oly érzés fogott el

A szőlős gazda is, az egykori,

Magánkivül s őrvölgve kaczagott fel,

Látván, hogy szőlőjét a jég veri,

Durongot ő is hirtelen kapott fel,

Paskolni kezdé, hullván könnyei :

«No hát no!» Így kiált, «én uram-isten!

Csak rajta : hadd lám : mire megyünk ketten !»

Igy én, a szent romon, emelve vádat

Magamra, a világra, ellened :

Torzulva érzém sok nemes hibádat,

S kezdék *nevetni*, a sírás helyett :

Rongy mezbe burkolám dicső orczádat,
 Hogy rá ne ismerj és zokon ne vedd:
 S oly küzdelemre, mely világcsoda,
 Kétségb'esett kaczaj lőn Nagy-Ida. (II. 7. 8.)

E mélyreható öncommentár mellett a magyarázó leteheti tollát.

A cigánycsaták drastikus történetén és a magyar forradalom fájdalmas satiráján kívül a *Nagyidai cigányokban* van, bár már inkább elnyomva, egy más elem is: a nagy eposzapparatusok parodiája.

A fej nélküli Puk, az eposi csudák, a nagy cigánycsata a III. énekben, az eposi harczok banalis környékbe való sülyesztése. Sajátságos, hogy Arany először írt parodiát egy bizonyos eposfajra s azután ilyennemű eposzt: először írta az *Elveszett alkotmányt* és azután a két *Toldit*; a nagy lovag-eposát, a *Toldi szerelmét* is a műfaj torzképe: a *Nagyidai cigányok* előzték meg. Szégyenlős, érzékeny emberek gyakran hajlandók ilyképen érzelmeiket gúnyolni, mielőtt bevallanák.*

Egész más humor nyilatkozik a *Bolond Istókban*. Az első rész, melyet Arany néhány hónappal a világosi fegyverletétel után írt, kínos belső convulsiók kifejezője, mint a *Nagyidai*

* A *Nagyidai cigányok* először 1852-ben jelentek meg mint afféle ponyvafüzet, címképén az álmodó Csórit ábrázoló rossz fametszettel. (Akkor még csak így illusztrálták a magyar költőket.) A későbbi kiadásból néhány durva hely kimaradt. Különben mai alakjában is a kelletinél maróbb a gúny, melylyel a cigányok alarczain át a forradalom fonákságát illeti.

czigányok. Az egész ének tele van keserűséggel; az ember aljas, a sors kegyetlen. Ez első ének egy paraszt-epos töredéke; magva még megvan Aranynak *A falu bolondja* című kisebb töredékében. Az eposban is azt akarta rajzolni, hogyan fojtják el a mostoha körülmények a nagy tehetségnek és a költészetnek lángját egy falusi költőben. A *Bolond Istók* második részében, mely 20 évvel később jelent meg, mint az első, az epos egész terve és vele együtt egész hangulata megváltozott. Arany itt már önmaga helyettesíti a boldogtalan falusi költőt és az elsőnél lágyabb, nyugodt játszi humorral saját ifjúságának történetét mondja el (15-dik évétől 19-dik évéig).

Bolond Istókon, mint Puskin Anyeginján, Gyulai Romhányiján és sok egyéb nálunk is ismert költeményen megérzik Byron hatása. A hang: a nemes pathosz át meg átcsapása a (néha már cynikus) gúnyba, a meleg humor meg a szúrós élczek, a szárnyaló költészet és az okoskodó prózának, a pajkosság és a mélabúnak ezen sajátos formátlan vegyüléke, az a kalandozó szeszély, melylyel saját egyénisége át-áttör az epos objektív elbeszélésének keretén, — mindez arra a munkára vall, mely a legmodornebb szellemű a nagy költői remekkek közt: a *Don Juan*ra Byrontól. De mind e hasonlóság mellett is a két költemény annyira elüt egymástól, a mennyire különbözik egy angol lord egy magyar alföldi város (hivatalát vesztett) aljegyzőjétől. Az angol műben az örök tenger zúgását halljuk; a földközi tenger vidékeinek minden bája, a női szépség és a

kelet mesés kincsei tükröződnek csillogó stanczáiban: előttünk egy határtalanul genialis lélek, határtalan nagyszerű és elragadó benyomások közepette. Mily nyomasztó ezzel szemben a szalontai láthatár, mily kisszerű a tárgy, mily fanyar a szerelem (Bolond úr és Klarcsié), mily mély a költő lehangoltsága. Meglátszik, hogy Byron Waterloo, Arany pedig Világos után írta költeményét. Hát még Arany alakjai! Minő egy társaság találkozik *Bolond Istók* epikus talaján! Vászott tolvaj cigányok, a csősz kétségesen szűz leánya, a csősz maga, ki csak megszokásból sajnálja feleségét, a csecsemőt az árokban felejtő pálinkás Pityeri Erzsók, a mester, ki csak bizonyos díj-foknál kezdve temet tisztességesen, István mester, kinek végre elmenne a kedve a lopástól, ha nem volna rászületve, mindezek az a végzetetlen, mindent átható melabú borong, a mely Turgenyeff novelláiban elszomorít: egy ember, ki teljesen fölöslegesnek érzi magát, leírja szintén fölösleges felebarátai boldogtalanságát és komizságát.

Ilyennek tűnik fel előttünk az angol meg a magyar humoros epos szerzője: de a mint valamivel közelebb lépünk, a viszony más jelet ölt.

Mindenekelőtt észrevehetjük, hogy az angol költő lelke meg van mérgezve: féktelen indulatai, beteges göge, vérig sértett büszkesége, az érzékiség rohamai feldúlták belsejét; családjával meghasonlott, hazájától végleg elszakadt, régi ismerősei részéről az üldözet és gyűlölet tárgya. Byron érzi is, hogy csak egy

sors maradt még számára: mint hős meghalni.* Nem is késik ezt megtenni.

Arany ellenben, bármennyire meghasonlott is, mindig hű hazafi, szerető családfő; hazájától, családjától soha semmi csapás el nem tántoríthatja, bármennyit hamvasztott is el a sors lelkében, az eszménynek parázsa elfojthatatlannul ég a hamu alatt. A blazirtság göge nem vesz erőt rajta, a mélabú, a kétségbeesés leghevesebb rohamai után ismét megszólal a józan-ság, a mely az embereket nem látja még rosszabbaknak, mint a minők:

Vernunft fängt wieder an zu sprechen,
Und Hoffnung wieder an zu blühen. (*Faust* I.)

Bolond Istók első része a vidéki élet erkölcsi trivialitásainak rajza; a mese maga gyenge, mint rendesen, ha Arany nem támaszkodik valami kész mondásra. A minő sivár a hangulata, olyan sivárok alakjai is. Látszik, mennyire sért-

* Ezt fejezi ki utolsó költeményében is:

Seek out — less often sought than found —
A soldier's grave, for thee the best;
Then look around and choose thy ground,
And take the rest.

(Keress magadnak — a mit inkább találnak mint keresnek — karczi sírt, a mi reád a legjobb. Nézz körül, válassz magadnak talajt és tartsd magadnak a többit mind). Ugyanez az alapeszméje *Sardanapal* drámájának. — Byron *Don Juan*-ja 28 évvel a *Bolond Istók* előtt jelent meg, szintén névtelenül, mint az Arany műve. Byron az időben annyira meggyűlölte az angolokat, hogy költeményeit azontúl olaszul akarta írni. Az olasz nyelvet különben is úgy beszélte, mint az angolt.

hették azok a sokféle durvaságok, melyekkel kénytelenek vagyunk oly gyakran találkozni az életben, Arany érzékenységet: oly realismussal írja le a durva jeleneteket, mint egy ember, ki nem tudja felejtetni azt, a mi nagyon bántotta.*

Enyhébb éghajlatba vezet bennünket a második rész. A költő saját életének örömeit, tévedéseit, dőreségeit a humor fényében látja és kénytelen önmagán mosolyogni. Az egész virtuoz, komoly-tréfás játék ötletes enyelgésekkel, méla eszmékkel, hol fájdalmas, hol nevetető emlékekkel. A verssorok, melyek egyhangúságát pajkosan át-áttöri, mintegy lelki állapotát fejezik ki. Egyáltalán az egész műben szeszélyes az időjárás. Napfényes vidéken vagyunk. Majd egy-egy felhő futó árnyéka esik a világos területre, egyszerre csak összegyűlnek a humor felhői, az élcz villáma pattan, hosszú esőszálak a levegőben, aztán ismét kisüt a nap, ragyogva és melegítve.

Mint Shakespeare pályája végén a *Viharban* elbúcsúzik a költészettől, tengerbe süllyeszti bűvös gyűrűjét, lemond szellemidéző hatalmáról, úgy Arany a *Bolond Istókban* ősz hajjal visszapillant érzelmekben és eszmékben gazdag életére és megválnak költői álmaitól:

Isten veled, jobb részem arany álma!

Hű Toldi, Csaba, Isten veletek!

Oly messze a cél, oly magas a pálma!

Rég törve lelkem, és a test beteg.

* Ilyen keserű realismus mutatkozik a temetés jelenetében. (I. 65—69.)

A búcsúzás különben csak néhány évre szolt; halála előtt két évvel befejezván a *Toldit*, eléri a messze czélt, kivívja a magas pálmát.

VI.

Arany eposi művészete balladáiban tetőzik: Első balladáját még tapogatódzva, 31 éves korában írta: de csakhamar megteremti magának saját stilusát és e műfajnak örök mintáit költi.

Remekmű mindig akkor keletkezik, ha valamely nagy tehetség megtalálja a tehetségének eginkább megfelelő műfajt és tárgyat. Ilyen volt Aranyra néze a ballada. Ő mintegy a balladára termett, mert költői sajátságai nagyon is alkalmasak a balladaköltésre. Stilusának mindig volt bizonyos hajlama a tömörség iránt, a mely a balladákban különösen beválik. Szerkezetérzéke szintén nagyobb, mint bármely más magyar költőé, a balladában pedig ez a legnehezebb. Képzeletében is van valami balladaszerű; szereti a gyorsan eltűnő, a futó jelenségeket reproducálni. Nagy érzékenységének a ballada izgatott előadása épen megfelelt. A népköltészetet, melynek balladáit a legtökéletesebbek, mindig tanulmányozta és rendkívül szerette; különben is erős hajlama volt a bús tárgyak iránt, a mi őt szintén a balladához vonzta. Ehhez járult még egy külső ok is; Arany hangulata az ötvenes években nem igen engedi meg a nagyobb compositiók (*Toldi, Csaba, Bolond Istók*) bevégzését; minthogy mégis erős epikus hajlama van, csak a kisebb

elbeszélő költeményekben fejezheti ki ihletét. Balladáit, melyekben egy-egy tragikus eseménysorozatot összetömörít, olyanok, mint amaz ó-kori vésett drágakövek, ama remek *intagliók*, melyeken a classicus monda egy-egy jelenete az élet jellemző vonásaival ragyogó, átlátszó kőbe van vésve. Arany szeme előtt először (a *Rákóczié* címűben) a magyar, később a skót balladák lebegnek. E népballadák fő jellemző vonásai nála is fellelhetők: a párbeszédes alak gyakori alkalmazása, az elbeszélés hézagossága, lázas lüktetése, a tragikus felfogás. Arany azonban mind e sajátságokat költői felfogással kimélyíti. A párbeszédeket szaporítja, sőt néha oly sok személyt szólaltat meg, hogy mintegy mozgalmas kis drámát hallunk ki a balladából. Az előadás hézagosságát is fokozza, mindig nagyobb-nagyobb árnyékot vet az elbeszélésre és csak néhány csúcsot mutat nekünk költészetének magikus világításában. A tragikus tárgyat is egészen drámailag fogja fel és beviszi a balladába a lélektani subtilitást (*Tetemre hívás*), és mint Shakespeare tanítványa, főleg a lelkiismeret convulsióit rajzolja bennük.

Arany ilykép a népballada hangját, szerkezetét és rythmusát a legmagasabb költői sphaerába emeli. Midőn költészetünk a népköltészet forrásainál megifjodott, egy műfaj sem nyert többet a balladánál, egy sem meríthetett több erőt és bájt a népies mintákból. A század elején a ballada nálunk külföldi műballadák többé-kevésbé sikerült utánzata. Kölcsey és Kisfaludy Károly német nyomon indulnak, ez

főkép Bürger rikító színű balladáit tartja szem előtt, amaz természetének megfelelően inkább a sentimentális német ballada felé vonzódik. Az a nagy nemzeti mozgalom, a mely 1825. óta nőttön nő és mindinkább magával ragadja a szellemeket, a költői műfajokra is kihat és átalakítja a balladát. Garaynál, ki az új irány legjellemzőbb kifejezője, a ballada hangja a szónokias pathosz, melyből a megyegyűlések hazafias bassusa kihallik. Aranynál és kortársainál ellenben már a népies elem kerekedik fölül; költészetének sajátosságai, nyelvének népies megelevenítő ereje, stilusának hajlékonysága és tömörsége, mind ez megszólal balladáiban. Semmi fellengés, semmi hazafiui kimelegedés, semmi rhethorikai fokozás; a szerkezet néha bonyolult, sőt egy-két esetben mesterkéltné, az előadás maga azonban egyszerű és megható. Tartalmuk, a *Walesi bárdok* kivételével, (mely idegen tárgyú ugyan, de magyar viszonyokra czéloz) a magyar történelemből, vagy a magyar népeletből van véve.

A ballada sajátos költészete a compositióban rejlik. A ballada szerkezete különös módon világítja meg az eseményeket; a fény és homály elosztása az, a mi a balladai elbeszélést oly rejtelmessé és mégis érthetővé teszi. A balladának van külön perspectivája, mely bizonyos részleteket egy-egy futó villanással megvilágít, másokat pedig homályba borít, de oly művészettel, hogy a megvilágított részek épen azok, a melyekből képzeletünk az egész cselekvény képét megalkothatja. A balladában mintegy az elbeszélés némely helyzeteit egy-

egy percze megvilágító villámcsapásokat látunk: ha a balladaszerző meg akarja velünk ezen egyes megvilágított jelenetek kapcsolatát és jelentését értetni, szükséges, hogy e jelenetek jellemző főjelenetek legyenek, melyekből ki-egészíthetjük a megelőző és következő eseménysort. Néhány láncszemből az egész lánczot kell megsejtenünk. Arany legsötétebb balladáit is néhány fénysugárral sejtelmesen meg tudta világítani; a világítás nála ép azokra a helyekre esik, a melyek a homályban maradt részleteket is el bírják velünk képzelteni. A balladái félhomály, a *claire-obscur* ezen alkalmazása a festészetre emlékeztethet bennünket: Rembrandtnak akárhány arczképe jóformán sötétes; de az a néhány vonás, a melyen fény dereng, (Rembrandt sajátos ragyogású, aranyos fénye) megkapó domborulattal emeli ki az egész fej jelentős physiognomiáját.

Arannál a ballada eme mystikus megvilágítása, ez a félhomály néha már-már háromnegyed homálylyá válik; ő helylyel-közzel skótabb a skótoknál. *Zách Klára* vagy *V. László* például alig érthető arra nézve, ki e történelmi eseményeket nem ismeri; *Vörös Rébék* is bizonyos studiumra szorúl. Ezeknél már nagyon sok marad árnyékban.

Első balladája a forradalmi időkben való *Rákóczi* még terjengős, népdalszerű, sőt szónokias; vannak benne versszakok, melyeket Petőfi írhatott volna. A későbbiekben oly concis és egyéni, hogy már nem gondolhatunk Petőfire. Legközelebbi balladáját, *Rozgonyi*-ét már a skót népballada tanulmányozása előzte meg. Roz-

gonyiné balladája hézagoss, de még nem oly rövid lélekzetű, gyors leperdülésű, mint a későbbiek. Az egész csupa zengzetesség és szeretetreméltó, az életből ellesett bizalmas részlet. Mily nyájas például Rozgonyiné útra kerekedése:

Csalogatja csemegével
Muczi paripáját,
Lebke szellő lebegteti
Tengerzöld ruháját :
Széles úton, poros úton
Felleget ver a ló ;
Csillamlík a, villamlík a
Fényes aczélparkó.

A költő nem magas történelmi szempontból, nem pathoszszal vagy okoskodó szónokiassággal nézi az eseményeket, hanem egész közeli-ről, annyira, hogy meg tudja mondani, mi volt Rozgonyiné paripájának a neve, minő volt a parkója és egész pontosan meghatározza az úrnő ruhájának színárnyalatát (*tengerzöld*).*

V. Lászlóban és Zách Klárában a balladai stílus megváltozik. Itt már nem találunk rész-

* *Rozgonyiné* szerkezetében *Sir Patrick Spens* című skót balladára emlékeztet, melyet Arany akkortájt fordított; a ballada mozgalma részben innen való, de csakis ez. Például.

Rozgonyiné :

Hej ki hozza, kormányozza
Ide azt a gályát . . .

Én, én hozom gyöngé asszony
Hajómat az éjbe.

Patrick Spens :

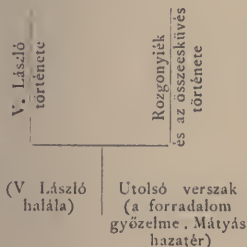
Hol egy legény, hogy a kormányt
Fogná meg azalatt . . .

Itt vagyok én : és a kormányt
Megtartom azalatt.

leteket, mint *Rozgonyi*-ében; az előadás nemcsak hézagos, hanem nagyoló, csak néhány fő-fő vonást kiemelő: a költő csak érinti a tárgyat és előre siet. *V. László* el van halmozva elbeszélő anyaggal; szerkezete kettős és párhuzamos. Az egyik szerkezet *V. László* történetét tárgyalja, a második az összeesküvését: az utolsó versszak, mely *László* halálát és *Mátyás* visszajövetelét mondja el, mind a két cselekvény-ágot befjezi. E kettős cselekvény azonban sok is egy balladának; az olvasó csak nehezen tájékozódik a cselekvők és beszélők e gyors váltakozásában.*

Zách Klára a legkényesebb tárgyat a leggyöngédebb módon adja elő, a nélkül, hogy színtelen volna; sőt ellenkezőleg itt is a valóság részleteivel találkozunk. Előadása hézagos vagy inkább már csak célzatos; a ballada, mint a *Toldi*-eposz egy részlete van gondolva, melyben a XIV. századbéli hegedűs hallgatói előtt ismeretes eseményt dalol el.

* *V. László* szerkezetét ily képlet tüntethetné fel:

A sejtelmes kezdet a magyar népdal természet-symbolismusára emlékezteti az olvasót:

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra:
Fehér rózsza, piros rózsza,
Szőke leány, barna.

Mindamellett e kezdetet közvetlenül nem a népdal, hanem egy gyorsan elfelejtett költemény inspirálta. Székely Józsefnek egy évvel előbb megjelent *Szeszélydalaiban* e sorokat találjuk:

Énekelek rólatok,
Fehér piros virágok,
Szőke barna leányok!

Íme a középszerű költő — kinek jogosultságát már Horatius is tagadta — mégis hasznot hajthat: motivumokat szolgáltat a nagyobb költőknek.*

A *Walesi bárdok* és *Szondi két apródja* című balladáknak egy az alapjuk: a költészet erkölcsi győzelme zsarnoki erőszakon. A *Szondi* balladának is kettős a szerkezete: az apródok balladája párhuzamos a Szondiéval, melyet az apródok énekelnek. A török szolgálja közbeszólásai képezik a retardáló elemet. A Szondi története különben is a török háborúk leg-

* Székely J. *Szeszélydalok*. 1853. 79. l. A költemény folytatása aztán merő petőfieskedő pongyolaság: «Nagy tüzes szerelmet, mint egy *pékkemencze*, mert *fizetnek érte*... Én legalább úgy élek, ha hoz be valamit az ének, mert a *czipót ingyen* nem árulják itt sem».

meghatóbb epizódjai közé tartozik: mily vonzó Szondiban a vitézségnek és a gyöngédségnek egyesülése! A legnagyobb elszántsággal azt üzeni a török fővezérnek, hogy meg akar halni társaival, de szeretett *énökös apródjain* — a mint Tinódi nevezi — megesik a szíve, az ellenség nagylelkűségére számítva, ajándékba küldi neki, hadd neveljen belőlük vitézeket. Vajjon mikép esett, hogy az erőszakos Zrinyi Miklós lett a török háborúk nagy nemzeti hőse és nem az énekkedvelő Szondi, ki Tinódi naiv kifejezése szerint «halálra sebesülve, térdön állva még viv vala»?

A *Tetemre hívásban* és az *Éjjéli párbajban* Arany elhagyja a *clair-obscur* amaz erős árnyéklását, mely *V. Lászlót*, *Zách Klárát* és *Szondit* borította: a rejtelmesség itt is megvan, csak-hogy motivumot, a gyilkosság indító okát fedi el. Arany balladáiban többnyire egy bűneset következményeit látjuk: a bűneset maga homályban marad, csak futva világítja meg a költő egy-egy sugárral. *V. Lászlóban* meg *Zách Klárában* csak czéloz arra a bűnre, melynek hatását a ballada rajzolja; de e két ballada meséjét a történelemből ismerjük, a ki pedig nem ismeri, egykönnyen nem is értheti meg. Bende vitéz és Kund Abigél bűnét nem takarja ily sűrű fátyol, de mégis rekonstruálásra szorúl az olvasó részéről. Bende vitéz az *Éjjéli párbaj* hőse, párbaj alkalmával lesben álló csatlósaival leölette ellenfelét, Robogányt: de Kund Abigél mivel hozott oly súlyos büntetést kaczer fejére? Bárczi Benő egyre faggatta kérdésekkel kedvesét: Szereti-e? Mert

ha nem, megöli magát. Abigél tudta, mint minden nő, hogy a megtagadás csak emelheti szerelme értékét: kaczerán *nem*-mel felelt: «Itt a tör, nosza hát öld meg magad!» Bárczi Benő félreérti e kötődő kaczerkodást és sötét erdőben szíven döfi magát «a hosszú, hegyes törrel».

Abigél épp oly borzasztóan lakol egy kaczer ötletért, mint Toldi Miklós egy harcjátéki csinyért. Arany világfelfogása szerint egy kivetett szem könnyelműségnek véres az aratása.* A *Tetemre hívás* csírája megtalálható Aranynak *Hermína* című novellájában, mely az *Életképek* 1846-diki folyamában jelent meg nyomtatásban. Több elem, ha nem is ugyanabban a sorrendben, azonos a két műben. A novellában egy fiatal leány valami tévedés következtében öngyilkosságra bírja kedvesét. Midőn áldozatát «véres mellel, vértelen arczczal» maga előtt látja, megőrül. Ime a későbbi Kund Abigél!

A novellában Arany hosszasan elmondhatta azt a szerencsétlen tévedést, mely az öngyilkosságnak oka. A ballada nem tűr bő megokolást és csak egy-egy vonással rajzol: Abigél kaczerkodva gúnyolódik, Benő megöli magát. A novellában Serényi Gyula szintén tévedésből öli meg magát, mert Hermína más-sal kaczerkodik; pedig Hermína csupán csak azért teszi ezt, mert Gyulát félreértés következtében hűtlennek hiszi. A balladában a megokolásnak ez a bonyolult zsinórzata egyszerűsített és feszesre van vonva.

* Az ilynemű tragikumot érdekesen fejtegeti Rákosi Jenő: *A tragikum* 63—67. lap.

A *Tengeri hántás* szintén Arany egy novellájára vezet bennünket vissza. Egy egyszerű beszálló hősé Gézengúznak, egy kulacsfejű, rőt hajú, sánta, félszemű harangosnak szerelmét tárgyalja egy fiatal parasztleányhoz. Ki ne ismerne reád magyar paraszt dolmányban is ó Quasimodo, a *Notre-Dame* gyöngé szívű óriására? Gézengúz felesége azonban Mokány Ferkót, gyermekének apját szereti. Ebből válás, bűn, halál. A novella végén Ferkó örülési rohamában szénaboglyán elégeti magát. E novella néhány eleme fellelhető, bár erősen átalakítva a *Tengeri hántás*ban. Ferkó (már nem Mokány, hanem Tuba Ferkó) itt is pásztorodik, kedvesét meg gyermekét itt is elhagyja, örülésében előbb szénaboglyára, később mint holdkóros a templom-toronyra kapaszkodik, honnan lezuhan. Ez az adonyi templomtorony ilykép Arany képzeletében ködös reminiscenciája a párizsi *Notre-Dame* tornyainak: a *Tengeri hántás* végső elemzésben Victor Hugo *Notre-Dame* regényének, már ugyan igen távol eső átalakítása.

A *Tengeri hántás* kettős szerkezetű, mint *Szondi két apródja*; kerete egy falusi jelenet, a voltaképeni ballada egy kukoriczafosztó elbeszélése, melyet valami külső jelenség meg-megszakít. Majd a hűvös szél csap a dolgozókra, majd a hold búvik fel, majd a vadkan töri az irtást, vagy csillagok hullanak, majd megint egy ökör harangja hat el az elbeszélőig, míg végre az adonyi óra tizenkettőt ver. E külső félbeszakítások mindig valami symbolicus összefüggésben vannak az elbeszélés tartalmá-

val. Első pillantásra ez rendkívül mesterkéltnek látszik; nem erőszakolt-e az a véletlen, hogy épp akkor emelkedik az ég aljáról a hold, midőn Dalos Eszter kerek arcját említik, hogy a vadkan épp akkor bújdokol, midőn Eszter az elbeszélésben éjjel lopva elhagyja a többi cselédet, hogy a kuvik megszólal, midőn Tuba Ferkó temetőnézéséről van szó? Gondoljuk meg azonban, hogy a pusztá még éjjel sem egészen néma; kis vártatva mindig fülünkbe csap valami zörej, elhal valami távoli hang: egy kutya ugatása, egy állat fészkelődése az istállóból, egy denevér surranása a levegőben, egy véletlenül megérintett kolomp tompa csengése, egy nyíló ajtó nyikorgása, a kútgém halk nyöszörgése a szélben. A *Tengeri hántás* elbeszélője is ily jelenségek között ül: oly természetellenes-e, hogy ő e sokféle egyes hang és jelenség közül csak azokat említi, melyek iránt épp fogékony, mert hangulatos reliefet adnak meséjének?

VII. PRÓZÁJA.

Arany maga tréfásan azt szokta mondani, hogy prózája faízű. Ha már elfogadjuk e hasonlatot, akkor is a fahéjra kell gondolnunk Arany prózájánál, arra a fahéjra, melynek átható édes zamatja egy egész asztalt beillatoz. Aranynak mind a mellett nem adatott, mint Goethenek, hogy a költészetben meg a prózában egyaránt új pályát nyitva, a legmagasabb célokat elérhesse: bármennyire jeles is a *Toldi* szerzőjének prózája, nagyobb prózai remeke nincs, stílusában pedig van valami rejtett hiány, melyet numerosus magyarságán, nyugodt világosságán és minden formái tökéletességén át is hol erősebben, hol homályosabban érezünk. Arany különben is nem annyira hivatásból, mint hivatalból irt prózát; két zsenge novelláját mellőzve, csak alkalmi ösztönből folyamodik a prózához: az akadémiai tag, a szerkesztő, a titkár, szóval az értekező szólal meg benne, a költő kevésbbé. A mit ekkor fejteget és magyaráz, az mind a mellett tartalmilag oly jelentékeny, alakilag oly nemes, hogy nem lehetünk el a nélkül, hogy legalább egy pillantást ne vessünk a prózáiról Arany műhelyébe.

I.

A magyar próza lassan fejlődött, lassabban, mint a költészet. Ki tagadhatná, hogy Faludi prózája minden jellessége mellett is még nyers ízű és hogy a Mikesé lapos, hogy az elsőben nincs elegancia, az utóbbiban nincs mélység, nincs perspectiva? Az újabb költői nyelvet Vörösmarty, a prózait Kazinczy teremtetette meg. Csakhogy a Vörösmarty alkotta költői nyelv valóságos *kthema es aei*, örök birtokunk, azaz oly eszköz, melylyel ezentúl minden magyar költő többé-kevésbbé élni fog: a Kazinczy prózája ellenben, minden simulékonysága, stílus-érzéke, választékossága mellett is az alapvetésnek mégis csak kezdete; Kazinczynak nem volt elég ereje, hogy a magyar nyelv legmélyére jusson és nem volt elég érzéke, hogy a magyar nyelv geniusával versenyezve, új fogalom-összetételeket, új szóképeket és fordulatokat alkosson.

Mai prózánk gyökereit még távolabbra is nyomozhatjuk: egészen Bessenyei korszakáig.

Ha egy szobában, hol többen alusznak, az egyik alvó felriad, csakhamar fölébred a többi. Így volt irodalmunk a múlt század közepén. Midőn Magyarország kibontakozik a török uralmat követő nemzetgazdasági és (az ebből folyó) irodalmi lethargiából: midőn Bessenyei felette gyenge drámákkal ugyan, de nemes buzgósággal erősebb mozgalmat indít meg: az alvó szellemek egymás után ébredeznek. A nagyobb közönség csak regényekkel hódítható meg és így megalakúl Báróczy fordításaiban

az új műpróza első szerencsés kísérlete. De mind a mellett nálunk is ismétlődik az a jelenség, mely a külföldi irodalmak tanulmányozásánál is meglep: a próza lasabban fejlődik a költészetnél. Mily zengzetes és magyaros már Himfy nyelve 1801-ben! Mily halavány vele szemben — az új iskola finomsága mellett is — a kortársak prózája! ha a huszas és harminczas évek almanachjait lapozgatjuk: rendszeren elég ügyes verselő-technikára találunk, a prózai dolgozatok ellenben dadogók. Legerősebben fejlődött nálunk még a szónoki próza: Kölcsei gördülékeny, tüzes és e mellett méltóságos előadása korszakot alkot. Kölcsey legnagyobb tanítványai Eötvös és Kossuth. A tudományos és értekező próza fejlődésére legfontosabbak az ötvenes évek és a hatvanas évek kezdete, melyekben egyáltalán a tudományos élet sokkal élénkebb, mint a megelőző évtizedekben. Ebbe az időbe esnek Arany prózai dolgozatai is.

II.

Arany prózai műveinek zöme az értekező prózából való és kevés kivétellel tíz évre (1854—1864.) terjed, tehát legérettebb férfikorának gyümölcsei. Kivételt ez alól csak két novellája képez, melyek első eposaival egykorúak.

Arany értekezései majdnem mindannyian alkalmi művek: a Bánk Bánról szóló tanulmányt akadémiai székfoglalónak szánta és midőn

értésült, hogy Gyulai Pál hasonló keretben dolgozza ki ugyanazt a tárgyat, a *Zrinyi és Tasso*-ba fogott. Irodalmi arczképeit és bírálatait is aligha írja, ha a Figyelő és Koszorú szerkesztése alkalmat nem ad erre. Akadémiai jelentései is — a tárgy természeténél fogva — csak titkári működésének köszönhetők.

Az a realistikus irányú *contemplatio*, mely Arany költészetének alapját képezi, magyarázza meg prózájának fő sajátosságait is. A nyugodt szemlélődés maga után vonja nála a verve hiányát, az öntudatosságot, a szűrő világosságot, a magyarázó, fejtegető tendenciát; szemlélődése és realismusa megérteti velünk, mért nem keres általánosabb elméleti támaszt valami bölcséleti rendszerben.

Legfeltűnőbb sajátossága az Arany prózai stílusának a nyugodtság. Ebben van stílusának fénye, ebben van — árnyéka is. Az erő, a biztosság nyugalma ez, mely mindent kellően megvilágít, pontról-pontra haladva, tételeit meggyőzően fejtegeti, majd körmondatokká szélesbül, majd döntő következtetésekké tömörül. De viszont úgy érezzük, mintha e classicus tökéletességű próza nyugodtsága hosszabb előadásnál elfárasztana bennünket, mert némi egyhangúságot kelt, mintha a teljes világosság, mely egyenlő erővel, árnyéktalanul ömlik el a prózán, idővel mégis kissé ellankasztana. A magyarázó, fejtegető szemlélődés végül már szinte vontatottnak tetszik; helyébe már előre törő mozgékonyt ohajtanánk. E részben a prózáiról Aranyra nem volt előnyös több évi hivatalos jegyzősködése. Hogy siet, rohan,

szakad le zuhanó gyorsasággal, ezzel szemben például a Jókai prózája. Mily élénk, változatos, tüzes minden ízében! Perczről-perczre érezzük (legjobb műveiben izgatva, különben csak csiklandozva) szellemének elektromos csapásait. Igaz, hogy Jókainál ismét ez élénkség, e mozgékony-ság nem egyszer onnan van, mert nagyon is könnyű a podgyásza; gyorsasága néha a túlfűtött gőzmozdonyé, mely veszett módon, vezető nélkül, eltévesztett vágányon neki megy a vörös óvólámpának.

Ha a mostani ideges nemzedék némikép hosszú lélekzetűnek tartja Arany írása módját, ha jobban felel meg ingereket kereső fásúltságának az előadást apró mondatokra vagdaló franczia *styl coupé*, viszont megiriggyelheti Arany világosságát és magyarosságát. Ebben a *camera lucida*-ban minden zavar eloszlik, minden homály felderül; lépésről-lépésre vezet bennünket Arany fejtegetéseiben, nem gyorsan, de biztosan, míg tárgya egészen átlátszó előttünk, bármily bonyodalmas is belseje.

Ha Arany képzelete megindul, nem ír prózát, csak akkor, ha valami magyarázni valója van. A próza nála tisztán az értelem eszköze. Főiránya a fejtegetés, a magyarázás, a felvilágosítás. És épp mint ilyen, érdekes fényt vet Arany öntudatosságára. Az ő példája bizonyítja: a legnagyobb öntudatosság nem zárja ki a legmagasabb ihletet. Költői működésének minden ágáról részletesen számot ad önmagának, sőt mint bíráló szigorúbb önmaga, mint író-társai iránt. A verselésről külön értekezést írt, eposainak irányát elő vagy utószóban fejtegeti,

költeményeit maga-maga magyarázza jegyzetekben, sőt a nehezebb kifejezéseket hátul kis szótár alakjában állítja össze, megelőzve így módon az utókor bírálóit, magyarázóit és nyelvtudósait.

E körültekintő és beható öntudatosság mellett, mely a költő saját műveit apróra elemezi, feltűnő, hogy Arany értekezésein nem mutatkozik valamely általánosabb elmélet, valamely bölcsészeti felfogás hatása. Még magáról a költészetről sem szól általánosabb bölcsészeti szempontból; csak a gyakorlati aesthetika terén mozog, a művészetek elméletének alapjáig el nem mélyed. Nem is áll valami nagy bölcselő hatása alatt, mint Shakespeare a skeptikus Montaigne, Goethe a pantheista Spinoza vagy Schiller az észbíráló Kant varázsában. A magyar népnél rationalismusánál fogva nem igen találunk hajlamot a metaphysikai kérdések iránt: e faj-sajátság a prózaíró Aranyon nem kevésbé érzik meg, mint a költőn.

Arany mind prózai dolgozataiban, mind költeményeiben egyaránt sokoldalú. Költeményei közt a lyra majd minden nemére van remek példa; prózai értekezései közt új verstani elmélet mellett bírálatokat, irodalomtörténeti tanulmányok mellett nyelvtani fejtegetéseket és akadémiai jelentéseket találunk. A tárgyalt anyag sokféleségének megfelel széles látköre és olvasottsága. Mint Lafontaine, Arany is mondhatta magáról: *J'en lis qui sont du Nord et qui sont du Midi*. Olvasom a déli vidékieket és azokat, kik északról valók: a violaszínű aegei tenger márványszigetein, Homer hősei

közt ép oly otthonos, mint amaz *old England*-ben, mely Shakespeare darabjaiban tombol, a jámbor *pater* Aeneas utazásait ép oly behatóan ismeri, mint a skeptikus Child Haroldéit.

Arany prózája a magyar értekező próza mintája: kristály tiszta és átlátszó, a helyes gondolatot mindig a helyes szó jelöli. A költők prózai stilusa gyakran képekkel és hasonlatokkal elhalmozott; a kötetlen beszéd nem ritkán alkalmat szolgáltat nekik mindazon képek fölkinccselésére, melyeket versben nem alkalmazhattak. Arany, a művész, e részben is megtartja a szép mértékét; képei megérzik elöadását, de nem zavarják, virágai nem rejtik el gondolatmenetének lánczolatát. Stilusa mindig a fölvetett témához idomúl, mintegy a dolgok természetes hangját véljük hallani. A lyrikus felindulásának és lelki küzdelmeinek semmi nyoma; a láthatár tiszta és világos, minden arra vall, hogy oly íróval van dolgunk, ki nem csak a nyelvnek és a tárgynak, hanem önmagának is tökéletes ura.

E nyugodtság megérzik stilusán is, mely néha már hivatalos vagy ünnepélyes színezetű, sőt néha tán nagyon is nyugodt reánk, az izgatott XIX-dik század ideges fiaira nézve, kik itt-ott jobban szeretnők, ha e nemes nyugalmat, mely az önuralom és a higgadtság osztályrésze, néha élénkebb írói verve váltaná föl, mely előretörő, drámai mozgalomba hozza a gondolatokat és ezeknek kifejezőit: a mondatokat.

Ha azonban stilusa nem is játszik rikító színekben, nyugodt folyama mellett is elég

változatos. Helylyel-közzel virág: egy-egy metaphora nyílik benne, mely egyszerre megérezkít oly valamit, a mit más író csak fárasztó fejtegetésekkel bír megmagyarázni; hol az irónia finom mosolyát látjuk, hol egy öldöklő epigramm éle villog elénk. Tanulmányaiban nem tudományos irodalmunk halványra betegedett elvont jargonját találjuk; a tudós nyelvén is megérzik ép eleven voltánál és megjelenítő erejénél fogva a népies szólam friss illata.

Arany értekezései különben nemcsak a próza-íróra, hanem a költőre is jellemzők. Mily nagy szerepe van a költői alkotásban az észnek! A szorgos figyelem, melylyel Arany Katona drámáját és Zrinyi eposát vizsgálja és minden egyes képet, minden egyes kifejezést a legkülönbözőbb szempontokból elemez, azon művészeti gondra enged következtetnünk, melylyel a *Toldi* és *Buda halála* készült. Az erős logika, mely bírálataiban az ok és okozati lánczat minden egyes szemét meg-megmérlegeli, minden jellemző szót lélektanilag megfontol, nem csupán a bíráló, hanem a költő eljárását mutatja. A szellemi munka, melyet Arany itt a bírálatra fordít, költői alkotásaiban is érvényesül.

Arany a költő egy más jellemvonása is közös a kritikuseival: a rendkívül kifejlődött költői fogékonyság. Ez olyan sokoldalú, mint aesthetikai műveltsége; nincs költői szépség, melyet ő föl ne fedezne, hangulat, melyet meg ne értene. Megvan benne a sympathiának azon neme, melyet csak a szerelem vagy a költői génusz ad: beleéli magát más gondolatvilá-

gába, utánérzi érzelmeit, az idegen szemével nézi a világot. Lelkében ilykor rég elmúlt fájdalomnak újulnak meg, rég elhalt örömek ismét visszhangot ébresztenek benne. Ezzel összefügg a bíráló legbecsesebb tehetsége, mely a műveken át a szerzőt, a könyv mögött lapangó embert látja. Aranynak, valamint a nagy kritikusoknak, szemében valami könyv tartalma nem marad többé-kevésbbé elvont fogalmak sorozata; ők látják, fölelevenítik az embert, ki szerezte és a világot, mely művében tükröződik. Legerősebben kifejlődött természetesen a föltámasztás ez adománya oly írónál, kinél a költői phantasia nem másodrangú, hanem épp uralkodó, mint Aranynál. Ő nem egyes jellemző passusok alapján, darabonként rekonstruálja a költő alakjait, hanem látja egészben: a költemény szava nem csak fogalmakat és érzelmeket, hanem a valóságnak megfelelő képeket idéz elő szellemében; a szenvedélyes fölkiáltás mögött, melyet a könyvben talál, a lángoló szemet, a kigyúlt arczot, a kezek görcsös összekulcsolását is látja, az indulat fojtott lélekzetét és szakgatott, rezgő hangját is hallja, míg e hatások alatt saját idegenrendszere is megrázkódik és lelkének minden gyökere át van hatva a távol emberek érzelmeitől.

Arany legbővebb értekezése a leghomályosabb magyar classicus művet, Katona *Bánk Bán*-ját világosítja meg.

A *Bánk Bán* valóban magyarázatra szorúl. Nyelve minden szépsége mellett is gyakran homályos, nem ritkán dagályos, a lélektani

okadatolás egyes esetekben, legalább látszóan, kétféle magyarázatot tűr meg.

Arany magyarázatának olvasásakor oly érzelm fog el, mintha világos szobába lépnénk. A tragédia minden homályosabb mondatát, minden rejtettebb lélektani mozzanatát meggyőző világossággal fejtí meg. Lélektani tapintatát e részben csak költői tapintata málja fölül, melylyel e rendkívüli mű minden szépségét átérzi.

Gertrudis királyné szerepére vonatkozóan már a darab első bírálója, Bárany előtt is nehézségek merültek föl. Vétkeš-e a királyné vagy nem? Ime Arany megfejtése: A királyné igenis akarja, hogy Melinda önként elbukjék, hisz a bukott Melinda nem veszedelmes (nem léphet föl vádlóul a király előtt Gertrudis ellen, ki szabad kezét engedett Ottónak); arról azonban, hogy Ottó később erőszakkal ejti meg, mitsem tud.

Arany *Bánk Bán* magyarázata keletkezésének idejére és főeredményeire nézve összeesik Gyulai Pál ugyan e tárgyú fejtegetéseivel. Ha két kiváló kutató önállóan ugyan azokra az eredményekre jut, az mindig erős bizonyítéka hitelességüknek.

De a tárgy és a felfogás egyezése mellett is mily nagy a különbség az Arany meg a Gyulai interpretációja közt! Tüstént észrevehetjük, hogy két különböző temperamentum kifejezője. Arany hangja a nyugodt fejtegetőé, ki alaposan magyarázva, körültekintő megfontolással egymáshoz fűzi okoskodásának láncszemeit: a Gyulai prózájának lüktetése

ellenben egyre csak változik és százalakú. Mint a légkör csapadéka: hol méltóságos pathosszal hömpölyög, hol indulatos polemiában neki hullámoz: majd szakgatott, gúnyos mondatokban megszűkül (rövidek ilykor a mondatok, hisz a csepp méreg is egy kávéskanálnyi vízben sokkal erősebben hat, mint egy egész pohárban), majd hosszabb mondatszerkezet mellékaiba oszlik el, majd ismét záporosó gyanánt kopogtatja érveit. Arany egész mondatszerkezetekre dolgozik; a finom ér, mely az egyik mondattól a másikhoz futva, megalkotja szoros összefűzésüket, nála mindig fellelhető. Gyulai inkább az egyes mondatokat dolgozza ki, az egész mondatszerkezet nála nem oly kapcsolatos; prózájában van bizonyos nyugtalanság, bizonyos aphoristicus vonás, mely feltűnően elüt Arany előadásának sima folyásától. A geologus néhol azt találja, hogy a föld egymás után fejlődött rétegei úgy szét vannak hanyva, úgy át vannak görbítve, hogy nehéz az újabb képződéstől az eredetit megtalálni. Így vagyunk Gyulai Pállal. Mi voltaképp Gyulai sokirányú prózájának alapérzelme? Ki tudja megmondani! Ha ön látja, mily kérlelhetlenül szeret másokat kiábrándítani, azt gondolhatná, a hideg józanság alapja ennek az írónak. De mélyebbre szállva ismét azt találja, hogy lángok törnek ki a talajból, a lelkesülés pathosa elragadja a kiábrándítót. Tán mégis a költői alap a legmélyebb? Nem, még eredetibbnek látszik a bíráló, ki folyton latolgat és ítél, ijesztő őszinteséggel elmondja véleményét és rejtett ironiával meg nyílt gúnynyal fűszerezi. Ha még mélyebb

réteget keres, könyvek nyomára akad; a gúnyt az elérzékenyedés váltja fel. Vajjon melyik hát voltaképeni talaja?

A hasonló eredmények mellett is a két értekezés tartalmán is megérzik a két író különbsége: Arany úgy tekinti Katona művét, mint egy élvező, ki a dráma minden szépségéről, egyes részeinek összefüggéséről és értelméről számot akar magának adni: Gyulai mint kritikus nézi, azaz mint oly műértő, ki valamely műterméknél, annak minden részét egy képzelt tökéletes remekkel összevetve, első sorban arra akar felelni: jó-e az illető mű vagy nem?*

Aranynak van még egy tanulmánya, mely behatóan foglalkozik költői mű interpretációjával: a *Zrinyi és Tasso*. Zrinyi már sokoldalú működésénél fogva a magyar irodalom legérdekesebb alakjainak egyike. Államférfiúi fölfogása, a mint ez a még nem eléggé méltányolt prózai műveiben nyilvánul, versenyez nagyszerűsége stratégiai terveivel és költői concepcióival. Hatalmas egyénisége arra a korra vall, a hol a költő egyszersmind hős volt, a hol — úgy gondoljuk — az eszmény és valóság közt nem repedezett oly tatóngó mélység és a hol a hős megvalósította, a mit a költő álmodott. Zrinyinek adatott az a ritka szerencse

* Mily jellemző Gyulaira, hogy csak egy példát emeljek ki, a Bánk Bán tanulmány legutolsó mondata: «Az a koszorú, mely Katona bedőlt sírján zöldel, szolgáljon vigaszul a csüggedő lelkesülésnek, mely hitet keres s intőjelül, hogy nem mindig a legdivatosabb költők egyszersmind a legjobbak». Katona J. és Bánk Bdnja 305.

(*sors bona*), hogy nagy tehetségét harmonikus, harcz és költészet ihlette életben nyilvánítsa.

Arany kimutatja, mit vett át Zrinyi az epikusok közkincséből, Homerből, Vergiliusból és mit Tassoból. Alig van jellemzőbb valami íróra nézve, mint az, hogyan változtatta és idomította át a kölcsönzött motivumokat és kifejezéseket. Arany *Zrinyi és Tassója* tanulmány a költő lélektanához. Látjuk belőle, hogy Zrinyi gyakran utánoz, de mindig bizonyos eredetiséggel; még azon is, a mit átvesz, észrevehető szellemének főrajtságai. Zrinyi első sorban jellemző, azaz olyan író, kinek szemébe mindenekelőtt a megfigyelt emberek vagy tárgyak jellemző, vagyis lényeges, a többen uralkodó tulajdonságai ötlenek. Innen van, hogy Zrinyi egyszersmind a XVI. század költői közt az egyedüli faj-jellemző; eposában megismerkedünk a török nép jellemével, míg Tasso törökjei az operába valók.

Arany bámulatos gonddal nyomozza ki az átvételeket a *Zrinyiász*ban; mindegyikről kimutatja, hogyan alakult át Zrinyi képzelő tehetségében, tehát mi Zrinyi és mi példaképeinek osztályrésze. Emlékező tehetségét e részben csak költői tapintata mulja fölül, melylyel az egyes helyek rokonságát felismeri. Valóban csak költő hozhat fel ily tenger parallel-helyet és hasonló részletet a nagy epikusokból. A művészek általában a legbámulatosabb memoriával bírnak mindarra, a mi művészetöket illeti. A festő nem felejt el egy szép arcot sem, melyet valaha látott, a zenész egy szép

accordot sem, melyet hallott, így a költő sem felejt el lélektanilag érdekes helyzetet vagy szép hasonlatot.

Arany azonban nem szorítkozik csupán a a Zrinyi motivumainak és kifejezéseinek megfelelő homéri és tassói helyek kinyomozására, hanem fölfejtí egyszersmind a *Zrinyiász* három első énekében a cselekvény kapcsolatát, az indító okok láncolatát és a homályos helyek értelmét, szóval tökéletes interpretatiót ad. S vajjon találhatna-e a *Zrinyiász* avatottabb magyarázót, mint a *Buda halála* szerzőjét?

A *Naiv eposunk* című értekezés a régi magyar epos nyomaival foglalkozik. Arany itt krónikáink azon helyeire utal, hol az eposi eredet kisebb-nagyobb mértékben átérzik; szerinte a krónika-írók Kézaitól kezdődve le egész Túrócziig számos epizódban megtartották az eposi szerkezetet. Arany finom érzékkel érezte ki a krónikákban az epikai ér lüktetését; a mai tudomány gyér adatai alapján azonban alig lehet azon egyes aranyfonalakból, melyek krónika-íróink szövegében mutatkoznak, egy nagy, kapcsolatos nemzeti epos létezését kimutatni, a nyomok inkább csak prózai mondák, vagy legföljebb egyes történelmi énekekre engednek következtetni. Ezek pedig csak a nép-epos elemei.

A néhány magyar író jellemző *Irodalmi arcképek*ben mutatkozik legfényesebben Arany föllelevenítő ereje, mely a múlt embereit és eseményeit szemlélhetővé teszi. Olyan bírálót hallunk bennök beszélni, ki mélyen be hatol a költői teremtés titkaiba, s a költő jellemző

sajátságait is sokkal erősebben érzi más bírálónál. A költői mű szemében nem csupán az aesthetika kellékeinek nagyobb vagy kisebb mértékben megfelelő alkotás, hanem valami meghatározott lelki állapotnak a kifolyása, bizonyos temperamentumot, bizonyos világnézetet és erkölcsi hajlamot föltáró okirat. E fölfogás segítségével a múlt idők lelkét leheli az irodalomtörténet különben holt anyagába, a régi költemény az élet bűvös accentusával hangzik fülünkbe, rhythmusának lüktetéseiben egyszersmind a szív dobogását halljuk és nemcsak a jó vagy rossz költővel, hanem az emberrel is megismerkedünk.

A ki az írott művek alapján ekkép rekonstruálja az embert, annak elhiszszük, ha elmondja mint Arany báró Orczy Lőrinczről szóló cikkében:

«Kivált az öreg Lőrincz báró — egy kis, kopasz ember, kurta dolmánykában — gyakorta jő én velem szembe, ha e pesti paradicsom (az Orczy-kert) árnyékos utain merengenek.»

Hisz a ki oly mélyen átérzi az idegen indulatokat, annak érzelmeihez képek is fűződnek: az elmúlt idők alakjai elvonúlnak szeme előtt, ébrenlétének ezen álmaiban egy eltűnt világ elevenedik meg.

Az első *arczkép* a két utolsó század legérdekesebb költőjét, Gyöngyösit ábrázolja. Arany meggyőzően mutatja ki, mily gyöngye Gyöngyösi compositiója, mely voltaképp csak kezdetleges csoportosítása az eseményeknek, utal arra, hogy alakjai gyakran csak mentéjök által különböznek egymástól, valamint arra is, hogy a daliás

Veselényi és a szép Mária gyakran oly czikornyásan beszélnek, mint Molière halhatatlannul nevetséges két précieux inasa: de e mellett föl is fedezi költői szépségeinek forrását: lyrai hevét, mely kiragadja a krónika czammogásából, mely lelkesíti írása közben, színt, életet ad szavának és szárnyat gondolatának.

Az udvari élet költője mellett a falusi élet mágasztalóját állítja elénk Arany; Gyöngyösi után báró Orczy Lőrinczet, a régi magyar nemes típusát. Orczy conservativismusában egyszersemind satyrai erejének forrását találja Arany. A műveltség erkölcsrontó hatását korholva, jovialitása még sem hagyja el Orczyt, sőt költőiebb lendületet ad versének, különösen ha kedvelt témájára tér át és azok ellen kikel, kiknek «csengő patakoknak sullogó folyása, álmatlan rigónak fütyülő szólása, a fülemüle zengő csacsogása, . . . nem tetszik, sem kutak forrása».

Arany harmadik sorban egy műveltségtörténetileg fölötte érdekes íróról, Gvadányi József lovas generálisról szól. A *Peleskei nótárius* szerzőjének oly valami sikerült, a mivel nála sokkal nagyobb költők nem dicsekedhetnek: oly alakot teremteni, mely nemzedékről nemzedékre fönmaradt. Gvadányi trivialis műveit könnyű lenézni, de nehéz megérteni. Nagy sikert tudniillik mindig csak nagy qualitasok magyaráznak meg. Arany meg is érteti velünk a *Peleskei nótárius* és *Rontó Pál* nálunk páratlan népszerűségét, midőn Gvadányi költői eljárását magyarázza. Alakjai közkedveltségöket a költeményben alkalmazott talpraesett részleteknek köszönik,

azon sok, az életből ellesett apró vonásnak, melyek e különben faragatlan személyeknek a realitás színét adják. Hol az ily egyes részletek, hol a személyek háttére, mely előtt mozognak, annyira egyeznek az előttünk ismert valósággal, mint a Gvadányi műveiben, ott a benne járó-kelő egyéneket is valódiaknak fogjuk tekinteni. Arany igen tanulságosan állít össze a *Peleskei nótárius*ból ilyen egyes vonásokat, melyek előtt az olvasó fölkiált: «Valóban, ez így van! Ezt én is láttam!»

A két utolsó arczkép a Ráday és Szabó Dávidé. Eddig mindkettőt vagy túlbecsülték, mint mindnyájunk tanítója: a lelkes Toldy vagy visszahatáskép — ha tán csak hallgatva is — nagyon is lenézték. Arany *jellemzi* őket és valamint előbbi irodalomtörténeti tanulmányaiban, úgy ebben is ép oly része van a higgadt bíráló észnek, mint a költő sympathiájának, úgy, hogy ő e költőknél is, mint mindig, fölfedezi a szépség gyöngyét, mely Byron szavai szerint a nehezen elérhető mélységet szereti.

A mondattan mellett a magyar rhythmus is foglalkoztatta Aranyt. A nemzeti vers-idomról szóló értekezés szerényen egy gymnasiumi értesítőben jelent meg 1856-ban. A kik olvasták, azok fejében egész új fogalmat alkotott a magyar versről; ez azon kis forradalmak egyike volt, melyek ellen Bach huszárainak sem volt kifogásuk. Arany számos, a népköltészetből vett példával kimutatta, hogy a magyar vers 2, 3, 4 szótagú ízekből (sor caesurákból, ütemekből) áll, melyek bizonyos meghatározott számú szótagból álló verssort képeznek.

Bármily finom volt is Arany hallása, melylyel az addig inkább csak sejtett magyar rhythmust elemeire szedte, a mondathangsúly szerepét a magyar verselésben mégis túlbecsülte. Igaz, hogy a mondathangsúly erőt és zengzetességet ad a versnek, de rendszeres elhelyezése nem okvetlen kellék, nem *conditio sine qua non*.

A hatvanas évek elején megjelent *Irányokban* oly bajnak okait fejtegeti Arany, melyben a magyar költészet még mindig szenved: a lyrai vértódulást.

A mi költészetünk iránya, gravitatioja, Arany szerint, lyrai ott is, hol nem kellene, a lyrában pedig dalszerű ott is, hol nem kellene. E túlnyomó lyrai hangulatot egy fényes példa, Petőfi ragyogó sikeréből származtatja, kit tudva, nem tudva, akarva, nem akarva mindenki utánózik. Új utat kell tehát törnünk, mondja Arany, hol szabadabban kifejthessük egyéni tehetségünket. Ez történik szerinte, ha mind a lyrában a Petőfítől különböző irányokat választunk, mind a költészet egyéb fajait tanulmányozzuk és gyakoroljuk.

Arany — tehetségének megfelelően — szeretne hangoztatni, hogy nemcsak az ihletésnek, hanem a komoly munkának is nagy része van a költészetben; és valóban a compositio és a jellemzés művészete — hogy csak e kettőt említsem — rendesen beható tanulmány eredménye. Mai fiatal költőink — és sok nem fiatal is — elhanyagolják a költészet e fárasztó részét; kitartásuk ép elegendő, hogy nekihevülve, kisebb költeménybe fogjanak, mely elkészülhet, mielőtt szivaruk elég.

Igen tanulságosak Arany irodalmi bírálatai is. Egynéhány köztök mulandó értékű művekről szól, de ezek is az utókorra fognak maradni Arany bírálatában, mint a szunyog, melyet az átlátszó borostyánkő számunkra megőriz.

E bírálatokban mutatkozik még egyszer fel tűnően Arany fogékonysága; ő a jeles és középszerű költőket egyaránt megérti, a szép minden alakban meghatja: Frankel zsidó tendenciájú költészete épúgy megkapja, mint a rokonszenvétől különben nagyon elütő, orosz-magasztaló Wittgenstein herczeg éposa. Érzékenységből a költői szépségek iránt származik egyszersmind erős ítélete; a ki oly gazdag mint Arany költői kincsekben, az biztosan különbözteti meg a valódi gyémántot a hamistól.

Mily finom érzékről tanuskodik például a Merényi népmese - gyűjteményének bírálata! Merényi nem fogván föl, hogy a népmesék egyszersmind tudományos okiratok, melyek alapján a nyelvtudós meg a mythologus dolgoznak, meséit kacskaringós részletekkel cifrázza ki és a völgy és erdő illatos virágai közé saját gyártmányú papirosvirágokat vegyített. Arany, a nép e nagy ismerője biztos kézzel megjelöli a nép nyelvszokásának és gondolatmenetének meg nem felelő helyeket, és kimutatja, mit költött a nép örök lelkével és mit Merényi.

Legérdekesebb bírálata Bulcsú Károlyról szól. Bulcsú a Petőfieskedés virágkorában: az ötvenes években, hol minden költő az aranykalászszal ékes rónaságba vezette Pegazusát — a felföld pártját merte fogni, sőt a délibáb sze-

rinte nem egyéb, mint a pusztának a felföldről való álma. Ebben az irányban rejlik Bulcsú eredetisége ama vad poéta-sereggel szemben, mely úgy nyiratta haját, a bor mellett úgy káromkodott, mint Petőfi. De más tekintetben egészen korának, az elcsüggedés és elnyomás éveinek (1850—60) a fia: az allegoria hajhászataiban. A politikai elnyomás korszakában az irodalomnak mindig nagy hajlama van az allegoria iránt, melynek hímes leple alatt el lehet mondani mindazt, a mit különben a bajonett vagy a censor vörös czeruzája eltiltana. Nincs költőnk, ki annyira el-allegorisálta volna magát, mint Bulcsú. Különben minden fogatkozása mellett is Arany teljesen méltányolja Petőfi ezen ellenlábasát. Itt is látjuk a vele-érzés, a sympathia adományát Aranyban, mely az idegen, elűtő érzelmekbe is bele tud mérülni.

Az értekezések közt a két legnagyobb: a *Bánk Bán* és a *Zrinyi* tanulmány befejezetlen maradt. Feltűnő, jegyzi meg találóan Szász Károly, hogy ép annál a költőnél találunk oly sok töredéket versben s prózában egyaránt, a kinél a formaérzék leginkább ki van fejlődve. Azonban a nagy írók töredékei is a befejezettség hatásával vannak ránk; a részletek művészi kidolgozása valami egésznek tünteti föl e darabokat, a bennök uralkodó belső harmoniát pedig úgy sem zavarhatják a testvilág törvényei.

II.

Arany értekezéseinek jó része abba az időbe esik, midőn a *Figyelőt* és *Koszorút* szerkesztette. E két folyóirat révén a visszavonúlt, magába zárkozott Arany közvetlen összekötetésbe lép a nagyobb közönséggel. Midőn a politikai élet ismét megindult Magyarországon, midőn a nyilvános bírálat lehetősége meg volt adva az állam ügyeiben, az irodalom is megkövetelte jogait. Az ötvenes évek, az elnyomatás szomorú évei, nem voltak éppen kritikusok; magyar könyvet írni vagy olvasni szinte hazafiúi tett volt, melyet a szigorúan mérlegelő bírálat nem igen zavart meg. Arany Budapestre érkezve, 43-ik évében, mintha ifjúságának másodvirágzását érné; minden irányban tevékeny munkása lesz az irodalmi életnek; 1860. végén megalapítja a *Szépirodalmi Figyelőt*, melyet 1863-ban a *Koszoru* követ: két folyóirat, a minő e nemből azelőtt és azóta nem volt irodalmunkban. A közönség ízlését minden pedansság nélkül nevelni, szigorúan bírálni a nélkül, hogy a bíráló egy klik szolgálatába szegődnék, vagy a szerzőt sértené: ez volt a két lap kitűzött és bizonyos fokig (a mennyire a rövid idő és a viszonyok korlátai megengedték) el is ért célja. Arany személyisége különben is igen alkalmas volt ily bíráló tisztre: szelid, de határozott modora, az utánérzés, a sympathia tehetsége nagy költői tudatossággal párosúlva, ízlése meg tapintata egyaránt arra hívták, hogy a szépirodalomban *judex curiae* legyen.

Miután 1864-ben a *Köszorú* — mint nálunk, a protectió országában mondani szokás, *pártfogás* hiánya miatt — megszűnt és a reá következő évben leánya, Juliska meghalt, a költő Aranyval a prózairó is elnémult. Ezentúl hosszabb időre a közönség elé csak titkári jelentéseivel lépett, melyeket az akadémia működéséről a naggyűlésen felolvasott. Az akadémiai titkári jelentés nehéz egy műfaj, mert nagyobb részt a bemutatott értekezések felsorolását foglalván magába, egykönnyen szárazzá válik. Arany, a hol lehet, átnézhetően csoportosítja és általánosságában jellemzi az egyes osztályok működését; a hol a darabos anyag ezt nem engedi, ott legalább azon van, hogy némely általánosabb elv fejtegetésével vessen világot az akadémia működésére és céljaira. Mindjárt az első jelentésben kitűzi, mire törekedjék a magyar tudományosság. Alig fejezték ki ezt helyesebben és szebben: «Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz: hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagy világgal. Ha majd e haza szent földén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kikkel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv- és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvároltuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőnek — édes nemzetünknek — nyelv- és tetteben nyilatkozó multját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk: ez által oly

politikai tökére tettünk szert, melynek keletét legörömostebb ismeri el a művelt külföld. És ím, ez a honszeretet a tudományban.»*

A titkári jelentésekben Arany stílusa is módosúl; a retorikai hatás szüksége rövidebb mondatú és élénkebb mozgású szerkezetre utalja, mely a végén pointeben élesedik ki. Ily előretörő, epigrammatikus fordulatok különben csak költeményeiben találhatók. Minő ügyesen kapcsolja például Szalay László halotti jelentéséhez saját nevét, azzal a bizonyos retorikai szerénységgel, mely mindig megnyeri a közönség tetszését:

Végre (elköltözött) az, kiről utánam méltóbb ajak fogja elmondani, hogy élete, munkálkodása maga egy monumentum, az ércz jellemzilárdságával, a gondolkodás vas következetességével, munkáinak mű plasztikájával; egy, bár fájdalom! csonkafélben letört oszlop, de így is örök dísze a halhatatlanság pantheonjának — Szalay László, kinek elvesztése, mint tisztviselő is, mennyire érzékeny csapás intézetünkre, semmi sem hirdeti hangosabban, mint éppen az ellentét, hogy *én* állok megürült helyén! **

* *A M. Tud. Akadémia Évkönyvei* XI. 1866. 12. 1.

** *A Magyar Tud. Akadémia Évkönyvei* XI. köt. V. d. 19. — Akadémiai jelentései egyikében — mellesleg megjegyezve — oly sajtóhiba található, mely szinte példa arra, hogy lehet 2—3 betű kicserélésével egy egész finom jellemzést tönkre tenni. Klein Gyula, a német költő és a nagyérdemű, de emészthetetlen stílű tudós nekrológiában ezt olvassuk: «Klein Gyula hazánkfia, ki korán elszakadva honától, német író lőn és magyar *létére* a legremekebb munkát írta, a «Geschichte des Dramas» címűt.» Így elég brutális ez a passus; szellemes jellemzés ellenben, ha (a mi kétségkívül a helyes olvasás) a *legremekebb* helyett *legnémetebbet* olvasunk, a mely jelző nagyon is illik Klein prózájára.

Még szónokiabb hangú egy későbbi jelentése, melynek végén Balassa, a híres sebész halálát tudatja:

Felújítom a főváros, a haza, az egész művelt külföld fájdalmas emlékezetét egy oly férfi elvesztése miatt, ki szakjában messze földig páratlan, fáradatlan, csak nem utolsó perczéig a szenvedő emberiség jóltevője volt... Nevét szükség-e említenem?

Balassa János!

Ezt a retorikai vonást, mely a hatásos befejezéseket, a climaxok emelkedését, a tetszetős személyi vonatkozásokat keresi, érdemes külön kiemelni, mert különben sem Arany költői műveiben nem találhatók, sem visszahúzóó egyéniségével meg nem egyeznek. Hivatala itt némikép eltereli hajlaimaitól.

III.

Midőn Magyarország három legnagyobb költői geniusa, Vörösmarty, Petőfi meg Arany elhatározzák, hogy közösen lefordítják Shakespearét, mindegyikök természetére nézve jellemzően választ. Vörösmarty a mélabús exaltatio költője, *Lear királyt*, Petőfi a büszke, daczos, fel-fellobbanó és nagylelkű *Coriolanust*, Arany a tett előtt már elfásult, lelkiismeretével küzdő Hamletet szemeli ki.

Aranyt sajátos tehetsége rendkívül kedvezett a műfordításnak. A sympathia adományának segítségével beleélte magát az idegen költő világába és sajátosságaiba, nagy nyelvtehetsége pedig arra képesítette, hogy az idegen nyelv

alakjait a legeredetibb magyar zamattal adja vissza. Ő bizonyára legnagyobb fordítónk és mint ilyen is megérdemli a méltató jellemzést. Arany fordításainak főszájatossága nagy hűségük. Ha fordításait más híres fordításokkal vetjük össze, mindig azt fogjuk tapasztalni, hogy az övéi értelemre közelebb állnak az eredetihez. Általán mondhatni, hogy hívebb Schlegelnél, ki a leghíresebb Shakespeare- és Droysennél, ki a legjelesebb Aristophanes-fordító. A fordított mű tömörségét mindig eléri, a gondolatbeli részeknek is méltó párját adja, csak a tisztán lyrai elem, a könnyű báj visszaadásában marad néha az eredetinek szépségein alúl. Nehéz választani, de úgy tetszik előttem, hogy legjobb fordítása a *Hamleté*, tán mert Arany sok rokonérzést talált benne.

Shakespeare-fordításai (*János király*, *Hamlet*, *Szentivánéji álom*) Aranyt legelső fordítónknak mutatják. Arany a drámai részek, az erős, kevés szavú kifejezések visszaadásában, Schlegel a lyrai elemben (érzelmek, hasonlatok) remekel. Egészben véve Arany fordítása szerintem shakespeare-ibb mint a Schlegelé. Shakespeare az angol nyelv óriási szótárát a legmerészebb módon pazarolja; korlátatlan képzelete képet képre, új szóösszetételt szóösszetételre, meglepő hasonlatot hasonlatra, sziklaszálat sziklaszállra halmoz. Van valami erőszakos, vad, bizar vonása; kifejezéseket összeránt, a minők együtt még nem fordultak elő költői agyvelőben, szavakat egybekovácsol, melyek a próza logikája szerint más-más fogalomkörbe esnek. A Schlegel Shakespeareje

megszelídített egy Shakespeare: ezek a phantastikus szögletek lyrailag le vannak csíszolva; ez az erőszakos, sőt néha ízléstelen vad erők mai ízlésünkhöz szelídül; a nemes gyümölcs vad zamatját kerti édesség váltja fel. Arany, ámbár nyelve távolabb esik az angoltól, mint a német nyelv, e részben mégis közelebb jár az eredetihez, mint Schlegelék.

Mi bírta rá Aranyt Aristophanes fordítására? ez a kérdés látszólag nehezebben fejthető meg, mint hajlamai Shakespeare iránt. Ha már görög íróról van szó, a *Toldi* szerzőjétől inkább Homer fordítást vártunk volna. Aristophanes pajkosan csapongó *gamin*-képelete nagyon is elűt Arany lelkiismeretbeli költészetétől: sikamlós gúnya, nevetlen sértegetései elidegenítenek bennünket tőle. De ha alaposabban szemügyre vesszük Aristophanest, ismét erős kapcsokat találunk, mely Aranyt a gráciák ezen kicsapongó kedveltéhez fűzték. Aristophanes a legathenibb költő. Plato Dyonisosnak Syracusba Aristophanes *Felbőit* küldte, hogy a zsarnok lássa, minő az atheni nép. Bármily rakoncátlan is, mindig van benne valami kellem; phantastikus csúfolódásain mindig áttör a józanság napja. Mai napság, midőn a demokratia világát éljük, Aristophanes, a demokratia kinövéseinek gúnyolója, ismét közelebb áll hozzánk. Arany maga is ostromozta a megyei élet, az ál-alkotmányosság fonákságait az *Elveszett alkotmányban*, meg a népvezérek hiúságát és gyöngeségeit a *Nagyidai czigányokban*: a politikai ironia iránti hajlamát Aristophanesben, egy kétezer éves tekintély védelme alatt, újból fellelte.

Aranyban is van ezenkívül bizonyos elnyomott, finom izlés mérsékelte realismus; különben is a magyar férfitársaság, még a legműveltebb is, mindenkor megtúrte, sőt kedvelte a sikamlós, a csiklandós, borsfűszerezte tréfákat.

Arany Aristophanesében mintha kimerítette volna a magyar nyelvet: minden rétegében, pathoszbán, humorban egyaránt feldúlja és minden neki való szólást felhajt. A népies kifejezések, tréfás fordulatok sokasága elkábító. De mind a mellett, Aristophanes idegen író marad előttünk. Mindenek előtt kifáraszt a sok helyi és időbeli vonatkozás, a miben tán a fordítónak, minden virtuozitása mellett is, megvan a maga része; nem azért, mert a lyrai természetű helyek nehezebben ömlenek, hanem mert a fordító félúton, a magyarosítás felében állott meg. Arany helylyel-közzel localizál, más-hol ismét megtartja az eredeti helyi viszonyokat; néha magyar vonatkozásokkal pótolja az eredeti czélzásait, néhol elmulasztja ezt. Hol magyarosítja a helyneveket: Bakonbeli, Furta, Lopád, Dob lesz a görög kétértelmű városokból, hol görögök, idegenek maradnak. Szóval: Aristophanese magyar is, nem is. A fordítás minden jelessége mellett, az assimilatio még sem teljes. A magyar Aristophanes mintha már le-levetné a görög chlamist; de csakhamar beleburkolódzik, mintegy eltakarja magát szemünk elől.

VIII. NYELVE ÉS STILUSA.

Bár mily nagy fordítója akadna is Aranynak, a külfölddel még sem bírná megértetni, mennyire gazdagította költészetünk nyelvét, mennyi szót, szólásmódot fedezett fel számára, hány kifejezésnek adott új életet meg új szint. Művész sohse volt korlátlanabb ura művészte eszközének, mint Arany a magyar nyelvnek. Magyar nyelvalakok, melyek századok óta föld alá voltak temetve, vagy csak a nép száján élve, magyar költeményben még sohasem fordultak elő, egyszerre csak költői szárnyra kelnek, szint öltenek, hangoznak és illatoznak. Arany a magyar nyelv legnagyobb ismerője; bizonyára minden mondatot magyar idiotismussal tudott volna kifejezni. Tán nem is volt fej, melyben annyi magyar szó reproducálódott volna, mint az övében. Mindenesetre költőink közül, az ő szókincse a legnagyobb. E részben sokszorosan fölülmúlja Petőfit, de még Vörösmartyt is; az Arany használta szavak száma, hozzávető becslés szerint, meghaladja a 10,000. Ha művei tartalmilag teljesen értéktelenek

volnának is, még akkor is beható tanulmányt érdemlenének nyelvök miatt. Szótárának bősé-
géről meggyőződhetünk, ha megfigyeljük, hogy
egy-egy szó hányféle értelemben fordul elő
műveiben, mennyire kimeríti összes jelentéseit,
minden árnyéklatát, vagy ha összevetjük, mily
sok kifejezést, fordulatot talál egy és ugyan-
azon dolog kifejezésére. Vegyük fel például
az *állani* igét. Minden nagyobb szótár egész
sor különböző értelmet tulajdonít e szónak;
Arany többet tud. Nemcsak hogy kimeríti az
áll ige szótáraink idézte árnyéklatait, hanem
még különböző más jelentéseivel is él, melyet
könyvben nem találhatni.* Arany nem kevésbbé
gazdag egy szónak sokféle jelentezésében, mint
ugyan egy értelemnek sokféle szóval való
kifejezésben. Lássunk erre is példát, — egyet
a sok közül, melyet költeményeiből kibön-
gészhetni. Arany több ízben említi valamely
személyéről, hogy arcza kipirúlt. Hány külön-
böző szót, hány fordulatot, hány népies meta-
phorát talál a kipirulás kifejezésére. Majd azt
olvassuk nála, hogy *kipirúlt*, majd hogy *elvere-*
sedett az arcz; Toldi György *veresebb lesz* a
főzött ráknál, Ildikó arcza *lobbot vet*, Lajos
képét *láng csapta fel*, Jókai felzaklatott vére
mind *képébe futa*, Toldiné orczája egy alkalom-
mal *vérbe, lángba borult*; midőn Miklóstra gon-
dol, szép Piroska vére *meghajnallott* arczán,
midőn pedig a királyra köszönti poharát, *tűzes*

* A Függelékben összeállítottam az *áll* ige sokféle
jelentését Arany különböző műveiből. (282. lap). A
nyelvérzéknek mily finomsága, a nyelvbirtok mily gaz-
dagsága nyilvánul e sokirányú nuançirozásban!

lesz a képe (de nem a bortól), a király egy tréfájára pedig *elpirül* a lakomán; Széchy Mária arcza Veselényi levelének olvasásakor olyan lesz, mintha vére *mindgyárt csöppenni akarna*; a vén Toldi ábrázatja dühében *tűz lesz*; Ildikó udvari lányainak *arczát* a lovaglás kéje *ingerli*.*

Valóban ha más bizonyítékunk nem volna, az ő műveiből is meggyőződhetnénk, hogy a magyar nyelv éppenséggel nem szűk, nem szegény; a mi hiánya van, a mit különösen Kazinczyék éreztek, az nem szegénységből származott, hanem onnan, hogy a meglevő kifejezések nem voltak közkeletűek. «Kincseket akarsz? Menj ki szántóföldedre», mondja egy arabs közmondás. Ezt mondhatnók azoknak is, kik keveslik szókinszünket, szűkelik nyelvünket. A mi nincs meg a könyvekben, megtalálod künn a mezőn, a nép ajkán: nem kell, hogy meghamisítsd, hogy törvénytelenül utánozd írószobádban.

Arany, mint a nagy költők egyáltalán, visszavezeti a nyelvet eredeti forrásaihoz, régi érzéki jelentéséhez. Minden nyelv elhalványult képies kifejezésekből, szinehagyott metaphorákból áll, mint egy színházi félszer elkopott kulisszákból. Mindegyikünk él ezekkel az elhasznált képekkel, annélkül, hogy értenők eredeti jelentésüket, annélkül, hogy határozott kép volna phantasiánk előtt.** Arany ismét meg-

* *Buda halála* V. Piroskáról *Dalids Idők* II. ének, A többi Lehr *Toldi* kiadásában (291. l.), a mely egyáltalán a főforrás Arany nyelvére nézve.

** Csak egy példa, mely egész osztályra vonatkozik: mind a határozók eredetileg helyhatározók voltak, me-

eleveníti e képeket, új fényt, új színt ad ezeknek a halványra kopott metaphoráknak. Ha például azt mondjuk valakiről: *hányszor a hab*, azt akarjuk kifejezni, hogy gyötri a kétség, töprenkedve, tűnődve aggódik. Valóságos habra már senki sem gondol. E kifejezésnél: *tenger sok kívánsága, vágya van*, nem terül el már szemünk előtt az oczeán, jól tudván, hogy tenger = igen nagy mennyiségű. Nézzük e két szó *renaissance*-át Aranynál:

Oh hányszor, a két szűz kebelét *hab hányszor*
 Vajh mitevő legyen a Rozgonyi lánya?
 (Toldi sz. V. 71.)

A férjét áhítózó Ildikóról pedig ezt mondja:

Hattyú fehér teste forog a hab ágyon,
 A lelke meg *uszkál tenger* hiú vágyon.

Arany itt, mint oly sok más helyen, visszanyúl a magyar phantasia őstörténetébe.

Ha végig nézünk Arany szótárán, önkénytelenül az a kérdés merül fel: honnan vette a költő ezt a sok szót? Minő bányában fejtette mind e drága követ?

Az alap itt is kétségtelenül egy veleszületett tehetség: rendkívül nagy fogékonyság szóalakok és kifejezések iránt. Az irodalomban meg a közéletben egyaránt láthatjuk, hogy

lyek régi jelentése megfakult: még a *-kor*, *-kép*, *végett* határozók is helyi vonatkozásokat fejeztek ki; (*kor* = régiebb *koron*, *kép* = képen, *végett* = vég + helyrag *tt*).

kinek-kinek más a szókincse: vannak kiváló férfiak, sőt írók is, kik aránylag kevés szóval érik be, míg mások észrevehetőleg több szóval rendelkeznek.

Ez alaptehetséghez Aranynál még különböző körülmények járultak nyelvének fejlesztésére és öregbítésére. A nép közt nevelkedett, a nép közt töltötte el élete legjavát. Ez az érintkezés meglátszik mindenekelőtt költeményei nyelvén, mely tele van népies szólamokkal és népies szóköti fordultokkal. A mit még le nem írtak soha, a mi könyvben még elő nem fordult, azt ő nagy merészséggel és nagy ízléssel beviszi a magas szárnyalású költészetbe.

A népiesség — Arany nyelvének ezen szembeszökő fő sajátossága — minden irányban mutatkozik nála: a népies nyelv egyes hangtani sajátágaival ép úgy él, mint bizonyos alaktani formáival; irodalmilag még el nem koptatott szókincsét ép annyira tudja értékesíteni, mint fordulatait és mondatszerkezetét. Néhány példa világot vet ez általános állításra.

A népnyelv hangtani jelenségei közül Arany a *-tul*, *-tül*, a *-rul*, *-rül* ragokat a legkomo-lyabb hangú stílusban alkalmazza, így például *Toldi szerelmének* utolsó két sorában:

Most, mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Imhol a bús ének Toldi szerelmérül.

«Miért iszonyodik az ember önmagátul?» kérdezi Bolond Istók egy pessimistikus helyén. A *volna* helyett az összerántott *vón*, a *ban*,

ben helyett a népies *ba, be* raggal él.* Tréfás előadásban a *legin* (legény), *nem t'om, mest'uram* féléket se kerüli. Rövid hangzót népies analogiára hosszúval cserél fel. Például:

egy érzet

Holtig sajog itt benn s tüzebben *vér*

Láttodra, te buzás alföldi szekér. (*Vásárban.*)

Szótani sajátosságokban szintén igen gazdag Arany. Szóösszetételei nem oly változatosak, mint a Vörösmartyéi, de magyarosak.** A nyelv-újítás szóképzéseivel csak elvétve él (hírnök híradó mellett és hasonlók). Rendkívül szereti az ikerszavakat, melyek oly magyaros ízt adnak az előadásnak.*** A határozó ragok közül feltűnő gyakran használja az *-n-et* okhatározói értelemben. Például: «Hol durva kő mozdula önként a lantos *hurjain*». (*Dalnok buja*). «Délbe megkimélt s én nem aléltam össze forró *ölelésén*» (= ölelése következtében). A *ki* névmással (*mely* helyett) is többször találkozunk

* «Mintha fojtogatták *vón* patinggal.» *Bolond Istók* I. 67. Délbe = délben. (*Pusztai fűz.*) Mássalhangzókopás a szó végén: «Azt nem adom százér». (*Zách Klára*). Egy-egy példa itt sok mást pótol, melyeket e szűk keretben nem hozhatok fel.

** Nagy ritka a hibás összetétel a versmérték kedvéért: *balzsamteli*.

*** Álljon itt például ikerszavai gazdagságára öt sor *Jóka ördögéből*: «Duzzog idébb-tovább és nem szól napokig. Ilyenkor van oztán csett-csatt elé s hátra, borogat és hány-vet, tör-rombol rakásra; minden ingóbingó tövel-heggyel össze: szegény Jóka csak úgy csetlik-botlik közte».

nála, mint más költőnél Az igék szenvedő alakja nála ritka; egy-két helyen az ünnepélyies hangot emeli, például *Rachel*-ben a biblia pathosát:

Midőn Rámába *ballatott*
Sírás, kiáltás, jajgatás,
Lőn keserű könyhullatás,
Mikép *jósoltatott*.

Vagy a *Dalnok* bijában:

Fényes magasztos korban élni,
Büszkén emlékezni s remélni
Tinéktek *adatott*!

A számnév után néha többesszámot használ Arany, a mi szintén népies, (például *Négy Laczfiak*, *Toldi szerelme* IV. 22.) valamint a határozott ragozást helylyel közzel felcseréli a határozatlannal («Ki látta valaha villámlani télen?» *Egri leányok*). Az igeidők közül Arany a történeti multtal és az *andok*-féle jövővel aránylag ritkábban él, mint például Vörösmarty.*

Mint nyelvtanán, úgy szókinszén és mondat-szerkezetén is megérzik a népies elem befolyása. Akármily nagyobb költeményére nyitunk rá, mindegyikben akad legalább egy-két népies szó, melyet ő vezetett be irodalmunkba, egy-két

* Az *andok*-féle jövőt helyesen feltételes mondatokban alkalmazza. Pld. Petőfiről szólva:

Hátha eljő és dalland? (*Egressy Gáborhoz.*)

fordulat, mely előtté csak a nép száján élt. Mily sok tisztán népies szó és kifejezés mód van például a Toldi egy-egy énekében!* E kívül még az általános használatú irodalmi szavakat is rokon mellékalakokkal gazdagítja: *pažér* = pazar, *elig* = alig.

A népnyelv mellett a régi irodalom is forrásul szolgál Aranynek költői nyelvének gazdagítására. Különösen a XVI. század naiv, részben még ódon nyelvű epikusai állnak szolgálatában.

Majd új *udvar*, *öklelés* áll

mondja *Szibinyani Jankban*, az első kifejezésen tornajátékot, a másodikon szűrő viadalt értve. Mind a két szó Ilosvaiból van fölelevenítve.**

* Találomra a negyedik éneket veszem elő. Még aléltabb most az *isten adta*. — Bujdosik a nádon. — *Isten két ege*. Megpitymallott. Éh-szomját elvervén. Uramfia! Ellátta, hogy őt csak testvére marja. *Eszem a leked*. Hogy vagy édes *szolgám* (= ifjabbik, fiam). Végre két almával a módját megadta. *Nyelve mellé önti*. Kinyílt a szive. *Ostoros gyermek*. S tán a szó belőle, *míg a világ*, folyna. *Más pennával* írnak. *De hiszem az Istent!* Nem teremthöztém villásnak. A világ mezőről haza takarodik. *Kis gazda*. *Kis király* (= Princz). *Gyászba borul csillaga*. *Elrejtezik* (= elalél). *Szalonnás ruha* (= vászondarab).

** «No, mikor feljuta Tholdi jó Budába, Lajosnak akkoron vala új *udvara*; egy cseh vitéznek az *öklelés* áll vala.» Ilosvai, *Tholdi*. 118—119. s. Tinódi Sebestyennél: «Legottan új *udvart* király hogy tétete, vigaságot benne nagy sokat tétete». *Jasounról és Medeáról*. 45—46. sor. Hasonlóan föleleveníti Arany a *nyék* = vadaskert, *apol* = csókol, *fogni* = kezdeni, *alít* = vél, *vérint* = vér szerint kifejezéseket.

A szavakkal együtt régi nyelvtani alakokat is rekonstruál. Ilyen az állít ige egy régibb alakja: *állat*, melyet a XVI. század epikusai még széltiben használnak. Aranynál Attila »hét nemet így *állat*, régi szokást nézve»; az öreg Bárczyról pedig azt olvassuk, hogy «*állata* örzeni négy alabárdost». (*Tetemre hívás*).

Arany a magyar nyelv minden szabályát tudja alkalmazni, de egyszersmind minden szabadságával él. Nyelvében a lehetetlennek látszót lehetővé teszi; szabadon csapong, felbont — legalább első pillantásra — minden nyelvtani rendet, megszeg látszólag minden szabályt és magyaros marad.

Vannak mondatszerkezetei, melyekben a különböző mondattagok nyelvtanilag nem egyeznek, mert az értelmi vonatkozást követik, mely nem fedi mindig teljesen a nyelvtanit. Arany e kifejezésekkel is a legnagyobb merészséggel és szerencsével él.*

Bontják, szolgacséléd a sok vermet.

(*Buda halála* V.)

Hasonlóan szabad szerkezet, de nem helytelen a következő:

Láttam követ én is, oszlopot Rómában,

De régi lakóit keresém hiában:

Igy előttem, *kinek fegyverem* a hité,

Nem Cató képe leng — hamarabb a Cidé.

(*Toldi szerelme* IX. 47.)

* A latin nyelvtan *constructio ad synesim*-nek (értelmi szerkezetnek) nevezi ezeket a kitételeket.

Ugyanaz a szerkezet lep meg bennünket bár már mesterkéltén a *Czakó sírján* című költeményben:

Te, kit aranyhimes pólyába kötöztek
S fednek születésed érdemcsillagi,
Kire gondolkozni nem szorult *magadra*
S minden gondolatod más találja ki.

E néhány példa csak halványan illusztrálja Arany virtuozitását a nyelv alkalmazásában. Mindenütt korlátlan ura eszközének: a nyelv kénytelen mestere minden szeszélyének engedni. De a hol rabszolgák vannak, ott mindig akad zsarnok is. Aranyon is megesik, hogy mintegy saját virtuozitásától elragadva, oly nyelvvalakokat gondol ki, melyek már mesterkélték, nem magyarosak:

Tisztessége vagyon, de magát alázza
Hódoló *mosolynak arczát lepi máza.*
(*Buda halála* II.)

Karimás kalappal
A juhórzó gyermek *meglopni akarja.*
(*Télben.*)

Mindez azonban elenyészik, ha Arany egész nyelvművészetét tekintjük. Minő perspectivát tud ő a magyar nyelv mindennapi kifejezéseinek adni! A közönséges szónak falán mintegy ablakot tör és új, távol vidéket mutat. Oly sok példa tódul a toll alá, hogy nehezen esik *néhányat* idézni. Így péld. az *irtani*, *virradni*,

szem rebbenése kifejezések — mind szinte megtágnak előttünk:

Utat irtogatnak embererdők felett.

(*Murdny ostroma I.*)

Hallván e beszédet Buda királynéja,

Szép barna szemének felvirrada hēja.

(*Buda halála X.*)

S mint, ha sötét felhők gyülekeztek zordul,

Lassan elébb egyik vagy a másik mordul,

Azután a villám szeme itt-ott rebben,*

Majd a tüzet, dörgést szaporázzák többen.

(*Toldi szerelme III. 45.*)

Arany stilusára, azaz arra a művészetére, a melylyel ő a tárgyakat úgy láttatja velünk, a mint ő látta — már több ízben fény esett epikus művészetének általános fejtegetése alkalmából.** Mint a festő képzelete kifogyhatatlan különböző alakok és színvegyülékek produkálásában, úgy a nagy stilista csak úgy ontja új meg új mondat-alakjait, különböző fordulatait, árnyaltos szófűzéseit és változatos syntaktikai szerkezeteit. Arany is bővelkedik ily mondattani szépségekben; az évekkel csak nő stilusának fordulatossága és tömörsége. Első műveiben legbővebb beszédű; idővel egyre rövidebb, hallgatagabb, concisebb. Stilusának rövidségére, a sok kínálkozó közül csak egy példát. Attiláék a Mátrának tartanak, hogy ott vádasszszanak.

* Hasonlóan: Felhő szeme rebben. (*Tölgyek alatt.*)

** 35., 167. lap.

Buda ezt látja, mint a vak a rózsát:
 Színére nem örvend, érzi a szúrását;
 Asszonyok ingerlő szava miatt mormog.
 Haladnak azonban; *túl, nőnek az ormok.*

Lehetne-e azt, hogy mindinkább közelednek a mátrai magas hegyekhez, *megérzésként* rövidebben kifejezni?

Arany tömörségével függ össze egy más, látszólag teljesen külsőleges nyomdai és helyesírásbeli sajátsága: a sok *ritkített* szó és a kettős pont gyakori használata. A *Toldi szerelmének* némely lapján 8—9 szót húz alá. Ez a gyakori ritkítés nála a rövidség következménye; a jelentős szót nem emeli ki külön mondatban, vagy előre csapott jelzőkkel, hanem hogy a kevésbbé figyelmes olvasó előtt is nyomatéka legyen, a sajtó segédeszközéhez fordul.

De nemcsak életkora, hanem a műfaj és a tárgy szerint is változik stílusa. Minden eposának megvan a magácé. Az ódon krónikai előadás és a népies szólamok minő sajátos, összhangzatos vegyülete *Buda balála!* Mily egyszerűen naiv, nyugodt az első *Toldi*, mily izgatott a *Katalin!* *Az első lopás* részletes, világos, *V. László* szakgatott és árnyékkal meg homálylyal telt. *Az elveszett alkotmány* parodistikus hangú, bőbeszédű, de fölületes. *Toldi estéje* humoros, elmélyedő. Maga a humoros stílus is egészen más *A nagyidai czigányokban*, mint *Bolond Istókban*.

Ha egy íróat gyakrabban olvastunk, két-három sora is elegendő, hogy reá ismerjünk. Így van ez Aranynyal is. Van tehát az ő sti-

lusában, — mint minden nagy íróéban — valami sajátos, valami jellemző, melyet a gyakorlatban mindjárt megérezünk. Nem lehetne-e ezeket az ismertető jeleket elvon+an is kifejezni? Oly finomak-e ezek a sajátságok, hogy elillannak, ha elméletileg leszűrjük őket? A következő felsorolásban összefoglalom azokat a jegyeket, melyek összege azt a sajátos hatást kelti bennünk: hogy az *Arany* stilusa.

Mindenek előtt a talpraesett, költőileg alkalmazott népies szólások gazdagsága constatálható nála. Ehhez járúl többnyire az aszonanciák, a népies versmérték és népies közbevetések használata.* Nagy szókincse, mely, mintha a szűz szavakat keresné, szintén Aranyias, valamint stilusának rövidsége és tömörsége. Nem kevésbbé jellemző előadásának realismusa és plastikája.

Aranyra vall e mellett kétféle sajátos mondszerkezet gyakori előfordúlta: az első szerkezet (melyet magyarázó, vagy fajokra osztó mondatnak lehetne nevezni) egyik fele kettős ponttal van a másik sortól elválasztva és úgy viszonylik egymáshoz, mint nem a fajhoz. Egy-két példa világossá teszi ezt az elvont meghatározást. Ilyen szerkezetű például *Bolond Istók* következő helye:

* Ily népies incisumok: «*Mert hogy ne felejtsem, mindig kiáltoza a mellékszobából hogy: Rózsa! Ibolya!*» (*Rózsa és Ibolya*). «*Toldi György pediglen kigondolta bölcsen (hogy egyik szavamat másikba ne öltsem) kigondolta mondom, kifőzte magában*» stb. (*Toldi I.*) «*Majd meglátjuk, de most egy kicsit elhagyom.*»

Ábrándos multja, mint törült lap áll
 Mögötte, nem érdekli semmi olyas ;
Bücsiztató verset ha irogat: (nem),
 Embernek gyászost, disznónak vigat. (*Két faj.*)
 (Bolond Istók II.)

A másik szokott stilus-fordulata a következő:
 az egyik sor két részre oszlik két rímmel, a
 másik tartalmilag vele összefüggő, egy rímű.*
 A két rövid, párhuzamos mondatnak többnyire
 csak egy állítmánya van, példáulúl:

Paripát fényessé, fegyverét élessé,
 Teszi sok szerszámát nagy rettenetessé.
 (Buda haldla III.)

Igazat én láttam fordulni hamisra :
 Drága nemes gyöngyöt éktelen kavicsra,
 Méhsőrt *savanyúvá*, örömet is *búvá*,
 Bátor bizodalmat riadó *gyanúvá*.**
 (Buda haldla II.)

Ezért szive búval, teli sok gyanúval,
 Mint nyárfa rezeg bár szellőcske se fúval.
 (Buda haldla III.)

A nagy művészettel épült, bonyolult mondat-
 szerkezetek mellett a népies szólam üdesége

* E szerkezet külső szkémája ez volna :

1 sor: rím, ...rím

2 sor: rím.

(Vagy megfordítva.)

** Ez a versszak egyszersmind példa az előbb emlí-
 tett magyarázó, fajokra osztó mondatszerkezetre. Az
 első sor a nemet, a többi fajait tartalmazza.

is megvan stilusában. Vannak virágai, melyek gyökerestül az illatos mezőről, a fűszeres erdőből vannak átültetve.

Mire a nap még egyszer kisütne,
Német zászló lesz oda felütve.

(*Török Bálint.*)

A kurucz ezt így énekelte:

Mire a fényes nap háromszor felsütne,
Hej magyar lobogó lesz oda feltűzve.

(Thaly, *Adalékok*, II. 118.)

Az éren-nádon bolygó Toldiról azt olvasuk: «Nincs hova lehajtsa fejét a világon» (IV. ének); a bujdosó kurucz hasonló helyzetben ezt panaszolta: «Szegény árva fejem nincs hová hajtanom. (Thaly I. 225.)

Tisztán népies fordulat a következő is:

S híd volna bár: ledülne az,
Hajó volna, elülne az.

(*Keveháza.*)

Kő volna is, meghasadna
Üveg volna, elpattanna.

(*Erdélyi, Népdalok* II. 55.)

Ha fontolóra vesszük Arany stilusának sajátosságait: népies zamatját, nemes mértékét, változatosságában mutatkozó érzékenységet, erő kifejező egyszerűségét, retorikus fellengést kerülő tömörségét, szerény, de biztos nyugalmat, — ha mondom, mindezt megfigyeljük, valóban igazat kell adnunk Buffonnak: le styl c'est l'homme: a stilus az ember.

IX. JELENTŐSÉGE.

Mi az: egy nagy költő?

Egy ember, a ki szép verseket tud készíteni — ezt halljuk egy felől.

A képzeletnek rendkívüli ereje fokozva nagy nyelvtehetséggel — felelnek mások.

Nem, — így hallatja szavát egy harmadik — a nagy költő tökéletes alakban fejezi ki azt, a mit minden ember érez, de nem bír kifejezni.

Abban azonban megegyeznek mind e feleletek, hogy nagy költőnél valami rendkívül kifejlődött tehetséget tesznek fel. De miféle ez a tehetség, miben nyilvánkozik? Miben különbözik a költői geniusz a többi nagy tehetségtől? Ha csak híres kortársaink közt szét-nézünk, észrevehetjük, mily különféle irányuak lehetnek a rendkívüli szellemi adományok. A nagy tudós, egy Helmholtz, egy Huxley tehetsége abban mutatkozik, hogy az ok és okozatok rejtett összefüggését egy bizonyos téren (mint például a természettanban a külső jelenségek terén) biztos módszerrel ki tudja puha-

tolni. Egy nagy stratég, mint például Moltke abban tűnik ki, hogy nagy hadtestek mozdulatát bizonyos topographia-viszonyokkal úgy tudja combinálni, hogy döntéskor katonáinak lehető legnagyobb ereje a lehető legkedvezőbb helyzetben legyen. A topographiai igazlátás egybeforr nála egy nagyobb mértékű sakkista genialitásával. Ott van Munkácsy: egy rendkívül kifejlődött színész, párosulva sajátos tehetséggel, mely rajzzal tud alakokat és érzelmeket jellemezni.

A nagy államférfi, egy Bismarck tehetsége a józanság a maga legfelső fokán, a józanság lángelméje, melylyel a mai állami szervezetek bonyolult, (előttünk: a nagy közönség előtt félhomályba burkolt) viszonyait mindenestől úgy látja, a minők, — úgy, hogy e szerint vezetheti hazája politikáját. Kossuthnak, a geniális szónoknak tehetsége voltaképp abban áll, hogy egyetértő közönséget tud teremteni hallgatóiból. A legkülönbözőbb emberek gyűlnek össze: műveltek, műveletlenek, vérmesek, nehézkesek, fiatalok, öregek és ime a szónok közönséget teremt e disparat tömegből, azaz elgondoltatja velök gondolatait, megéretteti velök érzelmeit, lelke tüzével meggyújtja az ő lelküket és beléjük önti akarátát.

Más irányú a kitűnő színész, mint Salvini vagy Coquelin tehetsége: ezek mintegy más ember czipőjébe másznak bele és saját szerveikkel más emberek viselkedését és magatartását utánozzák az illető költő utasítása szerint. Utolsó helyen az utolsó rangú, a rendkívüli testi ügyesség példája: a minden

társát felülmúló Blondin tehetsége rendkívüli egyensúlyérzékben rejlik, mely megtartja az egyensúlyt oly helyzetben is, a hol más halandó okvetlen elveszítené.

Mind ezek a férfiak olyas valamit tudnak, a mit minden században csak néhány ritka társuk tud; mindegyikük tehetsége rendkívüli, de minőségre és értékre nézve teljesen elütők. Mit tud a költő tehetségének legmagasabb fokán?

Minden kiváló költő mindenekelőtt művészi-
leg tökéletes kifejezője népének és korszaká-
nak. Hogyan gondolkodtak és éreztek a perzsa
háború előtti görögök, honnan tudhatnák ezt
biztosabban, mint Homer költeményeiből? Az
angol renaissance élénksége, érzékisége, tom-
boló indulatossága, képies bőbeszéde örökké
fenmarad Shakespeare drámaiban. Valamint az
archaeologiai ásatások felszínre hozzák a rég
eltűnt népek lakásait és eszközeit, úgy az egy-
korú költők kortársaik belsejét tárják elénk.
A mai nemzetgazdasági és iparos Magyarország
a világpiacz versenye következtében rohamo-
san változik: Budapest ma egész más város,
mint a hajóhid korszakában, az emberek is
a kik ezekben a fényes (malter-) palotákban
laknak, máskép dolgoznak, mint a 40-es
évek polgárai. Arany és Petőfi költészetük
verőfényében még a vasutak előtti Magyar-
országot mutatják be; ma, midőn sinpárok
szelik át keresztül-kasúl az Alföldöt, az ő
műveikből még mindig felénk tükröződik a
korukbeli Magyarország vadon költészete és
lakóinak gondolatvilága.

Ezen kívül a nagy költő még örök típusokat teremt. Mindegyiküknek vannak alakjai, a melyek bevésik magukat az emberiség emlékezetébe, melyeket nem bír elfelejteni, mintha minden új nemzedék személyesen ismerte volna őket. Mikor fogják Achillest vagy Odysseust elfelejteni? Nem fogja-e Don Quixotte, Hamlet, Faust a jövő századokat elkisérni? Mely nemzedék szűnik meg Falstaffon nevetni? Ezek az alakok állandó birtokai az emberiségnek, mint a tűz, melyet Prometheus hozott le számunkra, mint az üveg, melyet a phoeniciaiak találtak fel, mint a könyvnyomtatás, Guttenberg e világművelő ajándéka.

A költői genius még eszményt is állít elénk. Az ember nem pusztán kenyérből él; a legműveletlenebb nép, a primitiv törzsek is reászorúlnak a szépre, mindegyikben van valami epedő szomj az eszmény után. A vallás után legtökéletesebben a nagy költők elégítik ki ezt a vágyat. Minden nagy költő olvasója lelkében oltárt emel, a melyen a szép áldozati tüze lángol. Áhítatot és ihletet önt lelkünkbe, melyet a kétely istenétől, a tapasztalás meg eszményeitől megfosztott.

De nem csak saját lelkünket tárja fel a költő, hanem nyelvünk gazdagságát is. Minő bámulatos egy eszköz a nyelv a nagy író-művészek kezében! Folyton élünk vele és alig sejtjük mélységét, fordulatosságát, jellemző erejét. A költők forrásokat fúrnak benne, új nyelvanyagot hoznak felszínre, közkeletűvé teszik szűkebb körök szólásait és új életet öntenek már kihalt szókba.

Ezekből az alakokból való Arany is. Ő, mint a magyar nép legmélyére hatoló jellemző, mint a magyar nyelv költőiségének legnagyobb ismerője, kulturánknak egy maradandó eleme. Befolyása szellemi életünkre idővel csak még növekedhetik; a jövő nemzedékek rajta fog-nak művelődni, nyelvük tele lesz az ő szavaival, képzeletük az ő alakjaival. Ki-ki talál költészetében valamit önmaga számára. A gyermek gyümölcseinek, a felnőtt magjainak fog örülni. A tanuló, ki az iskolában kigyúlt arccal olvassa *Toldit*, az óriás erejű Miklóson meg róka-lelkű bátyján fogja izgékony képzeletét járatni; a szerelmesek édes-fájós epe-désük visszhangját Rozgonyi Piroska panaszaiból fogják kihallani; a férfi az élet eszményi és mégis hű rajzát fogja Aranyban szeretni; öszülő hajjal, az élet csatái után, midőn szeretetével gyűlölete is elmúlt és már csak humora nő, resignált, értelmes mosolylyal fogja *Bolond Istókot*, *Toldi estjét* élvezni. Ha külső erőszak egyszer Magyarországot részekre szakítaná, nyelvünk és a múlt emlékei mellett az ő művei is eszményi kapcsolatot képeznének közöttünk. Tanulmányozása csak fokozhatja a nemescbbb természetek törekvését: elérni azt, a mit Arany élet-eszmény gyanánt állít elénk: a lelki erők és különösen a lelkiismeret teljes harmoniáját.

Van költészetében úgy, mint személyiségében is valami, a mi mindig mintaszerű, classicus marad. Érettsége és szerénysége már életében is elismerésre kényszerítette kortársait

és tiszteletes sikátort nyitott számára a sok éretlen tehetség handabandás tömegében.

Petőfi és Arany — a mennyiben szellemi életünk áramlataiból a jövőre következtetnünk lehet — a legnagyobbyszerű költői tünemények, melyeket Magyarország valaha létrehozott. Lesznek még nagy államférfiaink, kik majd nyugat és kelet érdekeinek ostromával szemben biztosan és nyugodtan vezetik népünket magasabb kulturai célok felé; lesznek hadvezéreink, kiknek homlokán Hunyadi örök babéra újra virúl; tudósaink, kik felfejtik a természet és a múlt idők titkait, míg Európa bámúlva hallgatja szavukat, de költőink, mint Arany, mint Petőfi, alig születnek többé. Az év csak egyszer tavaszodik. Petőfi meg Arany egy páratlan művelődési phasis képviselői; korszakukban még meg volt a régi magyar élet költészete és eredetisége, de egyszersmind meg volt már a magasabb európai kultúra lendülete. Ehhez járult, hogy épp ez a kor nagy nemzeti célokért küzdve, egyszerre a lelkesedés és a conservativismus kora volt; láthatárán sok volt a fény és sok a meleg egy időben. Ma ugyan erősebb a fény, de a meleg fogyott. A magyar művelődés fősodra ma más irányban szakad; a negyvenes és ötvenes évek költői korszakát, a közlelkesedést és a közfájdalmat a megfeszített munkásság, az ipar és kereskedelmi korszak fáradalmai követték; a hős és a költő nyomdokába a tudós és az iparos lép. A miért a forradalmi korszak küzdött, a szabadság, az már marandó birtokunk; a mit érzett, azt művészi

tökéletességgel, megkristályosodva találjuk Petőfi és Arany költészetében.

Ilyen Arany János. Hatása az évekkel majd még gyarapúl, mert ő a mellett, hogy hű fia korának, művében egyszersmind oly általános emberi, hogy a jövő századokra is szól. Kortársaink idővel elhalnak, nemzedék nemzedéket követ, hidaink megszakadnak, palotáink romba dőlnek; balsors elragadhatja, a mit államférfiúi bölcsesség, kard a mit kard szerzett: a mulandóság e sok jelensége közt a Duna tán ismét medret cserél, erdők zúghatnak, a hol elébb tavak villogtak. Arany megmarad, míg a magyar nyelv, mint Magyarországnak a lángész és költészet ihlette kifejezője.

X. FÜGGELÉK.

I. Források életéről.

Arany életére a két főforrás: 1. Önéletrajzi levele Gyulai Pálhoz 1855-ből, 2. *Bolond Istók* (II. éneke), mely költői lepelben az 1824—28. évek történetét adja elő. A levél egyik-másik tekintetben ellentmond a *Bolond Istók* elbeszélésének. Hogy Arany Marmaros-Szigeten megvált a színésztől, azt önéletrajza egy álomból, az epos pedig első sorban egy szerelmi viszonyból magyarázza. Ercsei S. könyve: *Arany J. életéből* (Budapest, 1883.), több érdekes adatot tartalmaz, de két előbbeni forrással szemben csak másodrangú.

II. Műveiről.

Első helyen Gyulai P. emlékbeszéde (*Bpesti Szemle* 1883. XXXVI.) említendő. Gyulai kerülve a részletes bonczolást, nagy vonásokban alkotta meg Arany képét, a mint az kétségtelenül az utókorra is szállni fog.

A negyvenes években nem jelent meg Aranyról beható kritikai méltatás, kivéve a Toldi Ferenczét a *Szépirodalmi Szemlében* (1847.); 1854. Ferenczy Zsigmond *Magyar irodalomtörténetében* Arany nevét az «Említendők még» csoportban hozza fel.* Ez az év:

* 146. lap. Aranynak csak neve van említve Sárossy Gyula és Bérczy Emil közt.

1854 különben korszakalkotó Arany méltatásában. 1854-től 1856-ig nyilatkoznak a *Toldi estéje* és a *kisebb költemények* megjelenése alkalmából a legelső magyar kritikusok Aranyról: Kemény Zsigmond, Erdélyi János, Greguss Ágost, Gyulai Pál, Salamon Ferencz, Bérczy Károly.*

Nagyobb tanulmány Aranyról általan ezután hosszabb ideig (25 évig) nem jelent meg: csak egyes munkáiról írtak. 1881-ben Haraszi Gyula közölt nagyobb összefoglaló essayt Aranyról (*Magyar Szemle* 1881.), a mely nézetem szerint nem talált kellő elismerésre. Tagadhatatlan, hogy sok benne a kockáztatott állítás, a kapkodó ítélet; de e mellett akad benne igen finom, mélyreható észrevétel is.

Arany egyik vagy másik művét megtámadták: *Pesti Napló* 1864. (*Buda baldlát névtelenül*); Bodnár Zsigmond (*Toldi szerelmét, Magyar Szemle* 1881. 234. l.). Thewrewk Árpád *Pandora* 1862. (*A nagyidai czigányokat*).

Az Arany-irodalmat különben Markovics Sándor állította össze nagy szorgalommal a Ráth-féle nagy Arany kiadás (1885) legvégén. Itt csak pótlólag néhány munkáról akarok megemlékezni, melyeket még nem említ.

Arany életrajzát és jellemzését könnyen áttekinthető, tanulságos módon Badics Ferencz írta meg: *Arany J. Pozsony, 1884.* Bővebben, alaposan Koltai Virgil írt róla (*Arany János élete és költészete.* Bpest, 1886), ki életrajzát még behatóbban szándékozik kidolgozni. Arany írói működését világosítja meg Imre Sándor is *Arany és Aristophanes* című cikksorozatában. (Bp. Szemle 1885. XLI.). Költői nyelvére néhány a *Nyelvőrben* megjelent cikk derít fényt. (Lásd *Nyelvőr kalauz.*) Ide tartoznak még Csengery János szép összeállítása magyar és classicus költők párhuzamos helyeiről (*Phil. Közöny*) és Komáromy Lajos commentárjai, némely Arany-féle költeményhez. (Nőnevelés 1883—85.)

* Salamon, Erdélyi, Greguss, Bérczy K., a *Pesti Naplóban* (1856.) Gyulai a *Budapesti Hirlapban* (1855.). Ezenkívül még írt Kemény a *Dívatesarnokban* (1854.), Greguss a *Naplóban* (1854.), Salamon a *Budapesti Hirlapban* (1856.).

III. Jegyzet a 201. laphoz.

Buda halálának forrásai:

1. *A magyar krónikák.* A mese nagy vonásokban: Attila megöli Budát sajátkezűleg. Ez a főesemény. Ezt motiválni kellett. Legtermészetesebb a hatalmi vetélkedés, mint ok. Attila jelleme adva volt, hozzá construálta Budát, mint ellentétet. Ez magával hozza a cselekvényt: a korona megosztását, a párbaft (különben nehéz sajátkezűleg megöletni). Buda építése, Ilda, Aladár szintén a magyar krónikákból valók. Keveháza, Bendegúz, Rof., Detre, Czezumor, Hunor, Magyar.

2. *Priscus Rhetor.* Hosszú fátyol (V.). A nap keleten száll le (VI.). Követség. Isten kardja (IX.). Faépületek (I.). Jelenet Czerkóval (X.). Fátyol ív (X.). Tiszaláp, folyókon való átkelés.

A couleur locale részben innen való.

3. *Magyar néphit és babona.* Garabonczok (I.). — Nézők (I.). — Tündér leányok = (Villik) (VI.). — Hadak útja (V.). — Kinövő kard (II.).

4. *A magyar nép életét és jellemét* átvitte (ad analogiam) a hún múltba. Katonásdi háború alkalmával. Ivás a vendégért (VIII.). — Ménes terelése (X.). — Hún kötés (III.).

5. *Régi magyar emlékek.* Álmos, Bulcsu, Szalárd, Szemere, Torda. Véres zászló 239. — Alliteráló etymológiák «Emlékezzünk régiekről»-ből (XII.). — Etele Budára megy, Imre és Endre analogiája szerint (XII.). Hún írásmód (székely írás) (II.). — Gyöngyvér neve a *Váradi regestrumból*. — Huj, huj felkiáltás (V.). — Aczéltükör (VIII.). — Világ fája (VIII.). — Turul.

6. *Történelmi adatokat*

a) *a hunokról.* Aetiosz (IX.). — Nyereg alatti hús, átvive a Kanyaró népére (XII.). — Kám ital.

b) *más basonló népekről.* Álomlátás megfejtése (IX.). — Kincselrejtők megöletése (XI.). — Kanyarók külseje a mongolok analogiája szerint (XII.). — Boza, a kunok itala, átvive a hunokhoz (XI.). — Mithridates-adoma a nagy memoriáról (VIII.).

7. *Német hősmonda. Nibelung ének.* Sigfrid és Krimhild. — Etele legyőzi a medvét, mint Sigfrid (VIII.). —

Királynék összeveszése, mint Krimhild és Brunhild (IX.). Gyöngyvér elátkozza Krimhildet férje holtteste felett, mint Krimhild Hagent Sigfrid megöletése után (XII.) Odin, Norna (II.) a német mythologiából.

8. *Saját emlékei.* Mátrai utazásának nyomai Attila vadászatának leírásában (?). Kellő források hiányában itt nem lehet többet kinyomozni.

9. *Más költők analogidja.* Petőfi. Vörösmarty, Ármány, Hadúr, Homer, Kuthy L. Mindezekre lásd 201. lapot.

IV. Jegyzet a 257. laphoz.

Az *állani* ige különböző használata Aranynál, mint példa nyelvi gazdagságára:

áll = folyik, tart: Majd új udvar, öklelés *áll*. (*Szibinyáni Jank.*). *Állott* a vigadalom; haj nemvolta a világon több ily lakadalom. (*Csaba I.*). Lakom *állt* éppen az nap örömére. (*Toldi szerelme V. 54.*);

beáll = esik, történik, kezdődik: Evés, ivás, dal táncz nagy *állt be* délután, kívül a sátorokban s a száz tornyú Budán. (*Csaba I.*);

áll = fennmarad: Megmaradt a vén ház, ez a nagy ronda telek, édes jó anyáról ez a birtok *áll*. (*Első lopds.*);

áll = biztosít, kezeskedik. Ez a paraszt ember azt meré *állítani*, hogy ő a kiasszonyt meg tudná gyógyítani: hazudik-e vagy sem, nem *áll*ok a felől. (*Jóka ördöge.*);

áll (az egyesség) = megvan kötve az alku. Mikor az egyességek *állott*. (*Jóka ördöge.*);

áll = van. *Álljon* a vallás a mérlegen (*Fiamnak.*);

áll valakin = függ tőle. Ha rajtad *állna* (*Czakó sirján.*);

áll = tűr: Egy szisz nélkül *állom*. (*Toldi szerelme V. 20.*). Toldi *nem állbatta*, s követve királyát, meg-ereszté a szót s türelem zablját. (*Toldi szerelme III. 61.*);

áll = megmarad, elegendő valamire: Folt sem *állja*, foldani kár. (*A világ.*);

áll valaminek = valamivé lesz: *álljon* katonának (*Toldi szerelme III. 21.*);

áll (viadalt) = vív: Vele a holdfényen viadalt *állni* kész. (*Toldi szerelme III. 31.*);

áll = nyitva van, hozzá férhető. Cselédnek is *áll* most pincze, kamra, konyha (*Toldi szerelme* III. 17.);

áll = türtőzteti, tartóztatja magát. Toldi csak elnézte neki egyszer-kétszer, végre nem állhatja. (*Toldi szerelme* V. 84.). Nem *állhatta* tovább: reszketve pirúlva, szép Örszinek egyszer nyakába borula. (*Toldi szerelme* V. 60.);

áll = elvisel. Idegen sem *állja* könyhullatás nélkül. (*Toldi szerelme* VI. 72.);

áll (csatát) = csatázik. Mezei csatát is *állj*. (*Toldi szerelme* XI. 15.);

áll (reá) = beleegyezik. Toldi nem állt még rá. (*Toldi szerelme* XII. 53.);

(*meg*)*állom* = megtartom. Fogadom s megállom, Isten úgy segítjen! (*Toldi szerelme* XII. 104.);

Szólásmódok: De akaratom *lánczon áll*, erős békón lábam, kezem. (*Leányomhoz.*). Nem törődöm bennülővel . . . hogy *áll orra* az út szélén baktatóra. (*Epilogus.*). Nem is *áll jól* semmi dolog kezében. (*Tengeri hántás.*).

Tán fölösleges megjegyezni, hogy e jegyzék nem tart igényt a teljességre.

TÁRGYMUTATÓ.

- Anikó jelleme 139.
 Anonymus (Belae) 198.
- Arany János.
- Állatjellemezése 150—162.
 - Compositioja 163.
 - Egyénisége 1—25.
 - Élete. I. korszak (1817—36.) 3—7.
 II. korszak (1837—49) 8—10.
 III. korszak (1849—65) 11.
 IV. korszak (1865—82) 12. 13.
 - Érzékenysége. 3, 13—22.
 - Fordításai 252—255.
 - Képzelete 21. 62—86.
 - Költészete általán 27—62.
 - Jellemzései 86—146.
 - Józansága 15.
 - Leleménye 167—171.
 - Lelkiismeret rajza 22. 88—91. 132.
 - *Művei*: Toldi I. 35. 38. 39. 75. 170—177.
 Toldi szerelme 11. 13. 23. 35. 164. 180—188.
 Toldi estéje 35. 50. 177—180.
 Buda halála 11. 35. 37. 40. 61. 68. 77. 78. 103.
 110. 164. 188—202.
 - Murány ostroma. 68. 164. 203—209.
 - Nagyidai cigányok 10. 37. 111. 129. 211—213.
 - Elvesztett alkotmány 35. 83. 210. 211.
 - Balladái 10. 12. 35. 37. 49. 90. 132—136. 165.
 218—228.
 - Daliás Idők 12.

Arany János.

- Bolond Istók 51. 213—217.
- Lyrája 42—46.
- Népiessége 32.
- Nézete a költészetéről 52—55.
- Nyelvérzéke 22. 256—269.
- Örültjei 132—136.
- Prózája 229—251.
- Pessimismusa 56—58.
- Realismusa 29. 39. 54. 60. 69—75. 99—103.
- Részletérzéke 77—86. 153—162.
- Szemlélődése 28. 34. 39. 99.
- Stilusa 24. 34. 266—269.
- Természetérzéke 47—52. 67—69.
- Typusai 104—112.
- Világnézete 46. 47.
- Arany Juliska 8. 11. 12. 250.
- Arany László 8.
- Aristophanes 254. 255.
- Attila 16. 23. 72. 73. 80. 87. 119—125.
- Auerbach 30. 130.

Balaton 6. 17.

Balassa Bálint 5. 6. 47.

Bencze 107. 108.

Beöthy Zsolt 120.

Berzsenyi 23.

Bessenyei 192.

Bismarck 272.

Boccaccio 33.

Bolond Istók 24.

Bret Harte 130.

Buda 119—125.

Byron 33. 57. 157. (és Arany 214. 215.). 216.

Cartesius 156.

Cooper 130.

Coquelin 273.

Corneille. 122.

Csokonai 6.

Czigányok jellemzése 127.

Czuczor 30.

- Deák Ferencz 22.
 Debreczen 4. 7.
 Detre 125. 126.
 Dóczy L. 203.
 Goethe 15. 17. 31. 49. 139.
 Goncourt 85.
 Gyöngyösi I. 203. 208. 243.
 Gyöngyvér 140—143.
 Gyulai 214. 232. 238—240. 278.
 Hamlet 17. 20.
 Helmholtz 272.
 Herder 31.
 Homer 157. 274.
 Huxley 272.
 Ildiko 140—142.
 Ilosvai 172. 263.
 Jancsó B. 137.
 Katona 15. — Jellemzése 92. — 237. 238.
 Kazinczy 230.
 Kisfaludy Károly 6. 11.
 Kossuth 22. 27. 110. 231. 272.
 Kölcsey 30. 46. 231.
 Lajos (Nagy) 115. 126—127.
 Lenau 128.
 Lehr A. 67. 258.
 Lelkiismeret (Aranynál és személyeiben) 22.
 88—91.
 Madách 46.
 Margitsziget 2. 3.
 Marmaros-Sziget 1. 5.
 Merimée P. 129.
 Mikszáth K. 130.
 Moltke 273.
 Molière 15.
 Munkácsy 61. 272.
 Musset 57.
 Nagy-Kőrös 2. 3. 18.
 Nibelung-ének 122.

Orczy Lőrincz 243. 244.
Örzse jelleme 146—149.

Petőfi 1. 4. Vándorlásai: 6—9. — Vérmérséklete 17—19. — Természete 21—23. — Petőfi és Arany 28. 31—34. 42—44. 104. 174. 274—5. Képzelete 63—66. 85. — Jellemzései 92. 131. — 136. 203. 204. 246. 248. 252. 256.

Petrarka 33.

Piroska (Rozgonyi) 2. 12. 16. 23. 46. 47. 49. 59. 81. 83. 93—95. 101. 144—149.

Priscus 23. 192—196. 202.

Puskin 129. 131. 214.

Rákosi Jenő 226.

Rhetorikus szellem (magyar) 23.

Rozgonyi 109.

Salvini 273.

Sand, George 30. 131.

Schopenhauer 57. 156.

Shakespeare 15. 132. 136. 219. 234. 253—254.

Szalay László 187. 251.

Szász Károly 248.

Szalonta 1. 2. 3. 5. 18.

Szécheny 27.

Széchy Mária 16.

Tinodi Sebestyén 5.

Toldi Miklós 2. 12. 13. 18. 21. 23. 24. 25. 46. 47. 49. 59. 73. 79. 80. 87. 91. 93. 96. 107. 112—119.

Toldi Lőrinczné jelleme 138.

Tompa 203. 204.

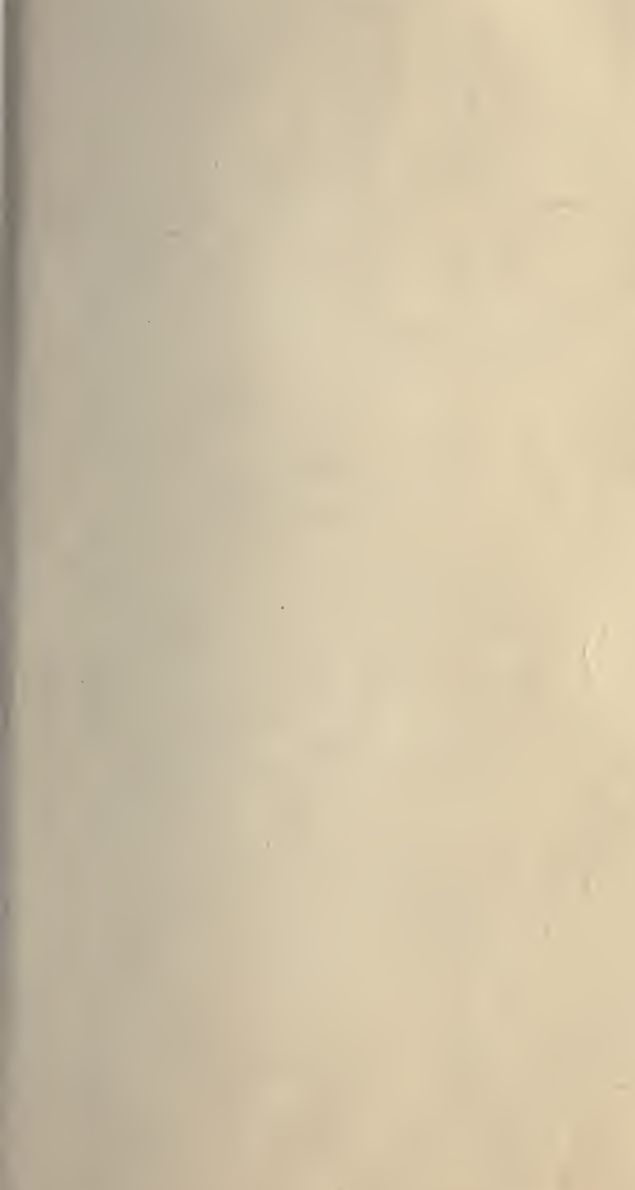
Turgenyeff 157. 215.

Victor Hugo 129.

Vörösmarty 20. 23. 30. 230. 252. — Képzelete 63—66. 85. 256.

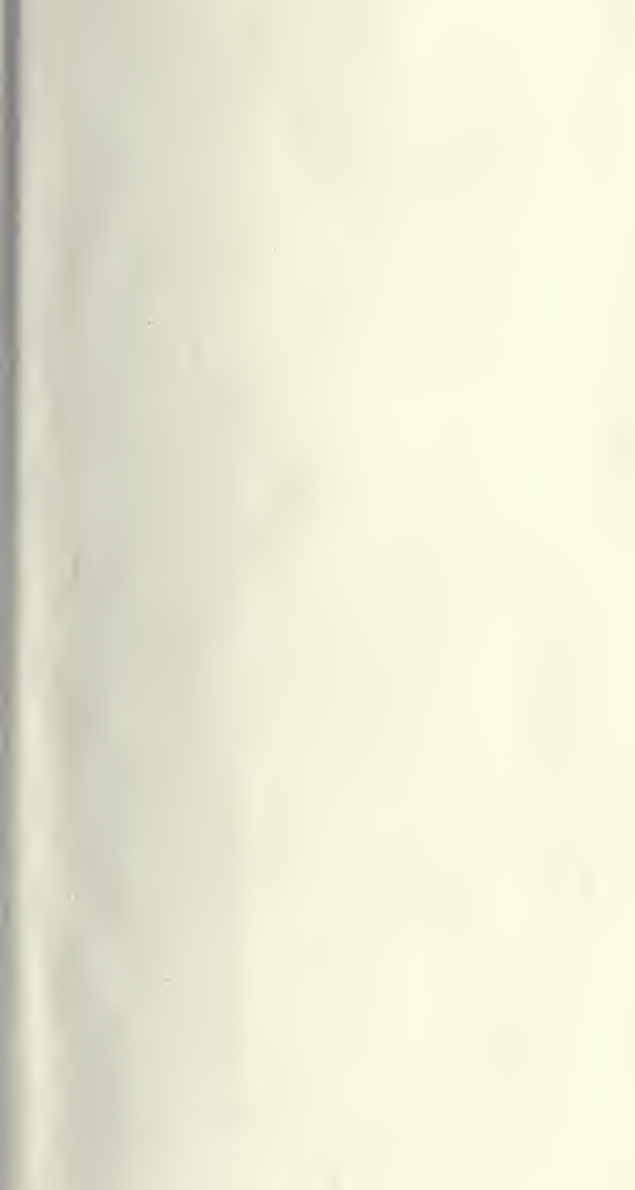
Zola 65.

Zrinyi 47. 240.

525

**PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET**

IBRA

